

Koolilaste
Kirikulugu.

Ulamate koolide ja leerilaste jaoks

kirja pannud

M. Lipp,

Nõo õpetaja.

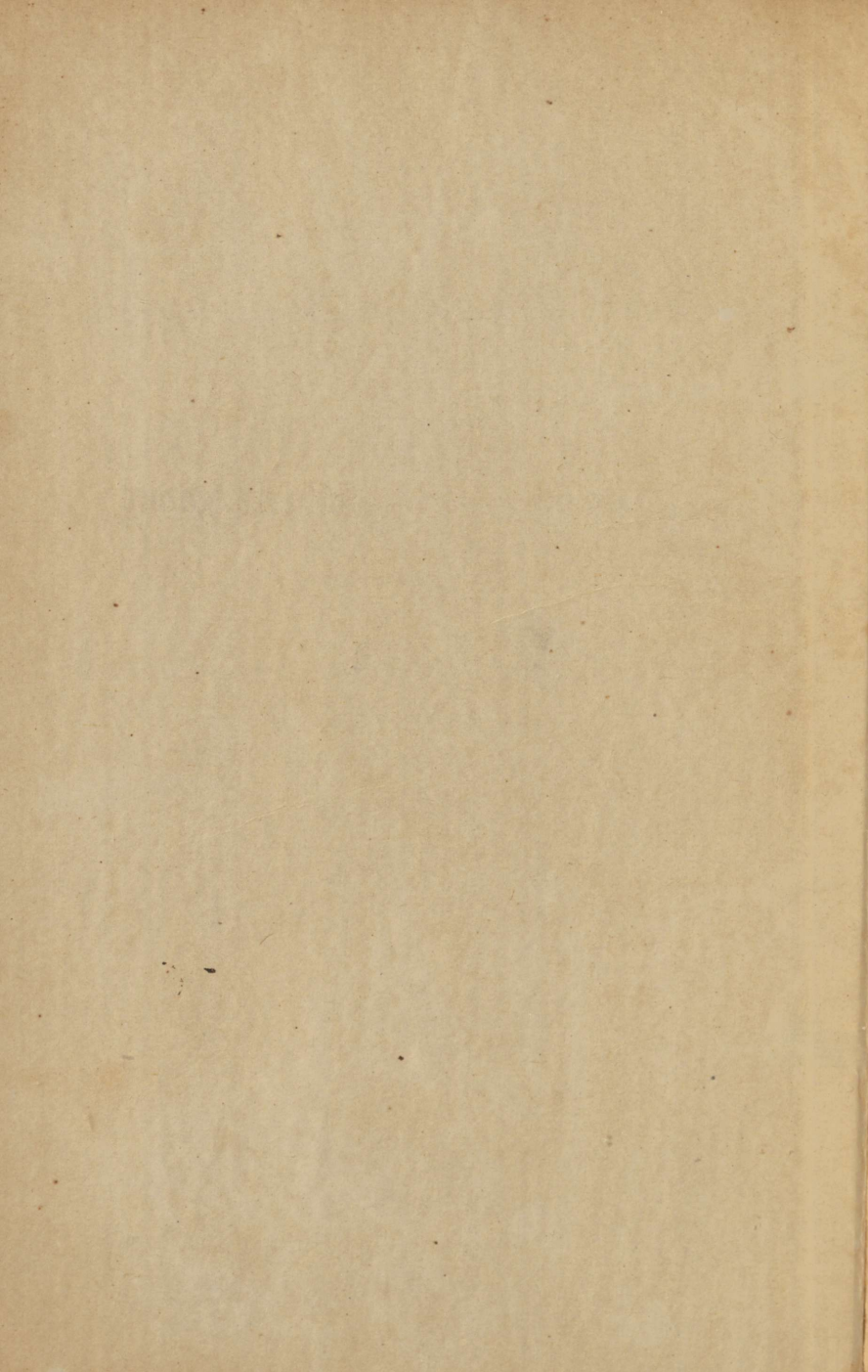
Viies trükk.

N. Steinmetz
1915.

Tallinnas,

August Busch'i raamatukaupluse kulguga trükitud

1910.

A-9594

VI-778⁸⁰

Koolilaste Kirikulugu.

Alamate koolide ja leerilaste jaoks

kirja pannud

M. Lipp,

Nõo õpetaja.

E. V.

Viies trükk.

TARTU ÜLICOOLI
RAAMATUKOGU
SEKRETARIAAT

15 VI 1910

4793

Tallinnas

August Busch'i raamatukaupluse kuluga trükitud

1910.

16 153 724 18

Эстляндская Евангелическо-Лютеранская Консисторія симъ
удостоверяетъ, что къ печатанію этой книги со стороны сей Кон-
систоріи препятствій не имѣется.

Ревель, Вышгородъ, 16-го Января 1898 г.

№ 108.

Вице-Президентъ
Генераль-Суперъ-Интендентъ: Л. Хершельманнъ.
за Секретаря: А. Келеръ.

530743898

RAAMATUKOOLI
ÜLIROOLI

Eesõna.

Kirikuloo raamatuid on meil mitu olemas, mis koolides juba tarvitusel. Kuid siiski puudus meil veel seni maani kohane raamatute, mida meie julgesti alamate koolide laste kätte oleksime võinud anda. Seda puudust tahab nüüd „**Koolilaste kirikusugu**“ omalt poolt aidata lõpetada. Ta tahab seda soovi täita, mida mitmed ametivennad ja koolimehed raamatu väljaandjale avaldanud.

See raamatute tahab siis nimelt lasteraamat olla ja kui lasteraamat palub ta enesele kooli- ja ka leeritoas lahtet vastuvõtmist. Laste jaoks on kirikuloo materjal kokkuvõtlikult välja valitud ja kokku seatud. Laste loomu tahab ka kirikuloo keel ja jutustamisviis, lihtsaid ja lühikesi lauseid tarvitades, filmas pidada. Siiski ei taheta sellega leppida, et üksi aastaarvusiid, nimesid ja otsusi lapsele kätte antakse. Terves raamatus katsutakse ikka **sugu** jutustada, mida laps võiks vastu võtta ja meeles pidada.

Loo järjestik käib selle juures sedajama teed, kui ta raamatu kirjutaja suuremas „Kriiskliku kiriku loos“ juba ära märgitud. See raamat jäägu perekonna ja ülemate koolide tarvituseks. Mõlemaid koolides tarvitagu teda koolilõpetaja oma ettevalmistuseks. Mõlemaid, suuremat ja eesolevat vähemat kirikulugugi võib üks teise kõrval takistamata pruutida. Selle jaoks on ka „Koolilaste kirikuloo“ suurema „Kriiskliku kiriku loo“ paragrahvide arvud üles tähendatud. Neid leiab raamatu tarvitaja iga päätüki päälkirja lõpus.

„Koolilaste kirikuloo“ sisus on ka meie kodumaa kirikuloo tähtsamad juhtumised lühidalt nimetatud. See juures on raamatu kirjutaja südamejoov see, et nende tähendustega mitte üksi rahul ei oldaks. Meie ijamaa kirikulugu on nii tähtis,

et teda enam peab tundma. Selle tervituseks ilmub meie raamatufesega ühes veel „Lühike kodumaa kiriku lugu“. Võtku siis meie laste õpetajad ka seda lahkesti tähele panna ja tarvitada. See väike anne on selle lühike kokkuvõtte, mis sellesama wäljaandja suurem „Kodumaa kiriku- ja hariduse-lugu“ jutustab.

Helde Jumal aga ise võtku eesolewatti tööd õnnistada oma nime auuks ja meie koguduste kasuks. Ta võtku nimelt meie noort sugu selle ühe juure juhutada, mis meile tarwis.

Seda soovib kõigest südamest

Nõo kirikumõisas,

2. jõulukuu päeval 1897.

Raamatu kirjutaja.

§ 1. Kristliku kiriku lugu.

1. Kristlik kirik ehk ristifogudus on usklikkude fogudus siin maa pääl, mille Jeesus Kristus, meie Isand, meie õnnistuse kättesaamiseks asutanud. See sündis Nelipühi päewal, kus Püha Waim usklikkude pääle wälja walati. Sellesama Waimu läbi teeb ta siin nüüdki oma armutööd, kuna ristifoguduses Jumala sõna kuulutatakse ja sakramendid wälja jagatakse.

Kirik.

2. Kristliku kiriku lugu on sellepärast üks osa Jumala riigi loost; ta on Jumala riigi lugu, nagu ta siin maa pääl Jeesuse Kristuse, oma jumaliku pää juhatusel all ennast awaldanud ja weel awaldab. See lugu algab apostlite ajaga. Tema näitab, kuis ewangelium see wägi on, mis maailma rahwad uueks loob, pimedusest walgusele saadab. See lugu näitab sellepärast ka rasket wõitlemist, Jumala riigi wõitlemist pimeduse riigi vastu; aga ka seda, kuis meie usk see wõimus on, mis maailma ära wõidab. 1. Joh. 5, 4. Kiriku lugu saab sellepärast ka alles siis lõpma, kui Jumala riik omas wiimses auus saab ilmuma, Jumal kõik kõige sees saab olema. 1. Kor. 15, 28.

Kirikulugu.

3. Terwe kiriku lugu, ta algusest lõpuni, langeb kolme pääosasse:

I. Wana kirikulugu ehk Wana aeg: ristifoguduse algusest, kuni ta wõidab ja wiimaks Rooma riigikirikuks saab (a. 33—590.)

II. Keskkirikulugu ehk Keskkiriku aeg: Kiriku elu ja edenemine, eeskirjate sisse sattumine ja langemine Rooma paawstide wõimuse all, kuni usupuhastuseni Martin Luteruse läbi (a. 590—1517.)

III. Uus kirikulugu ehk Uus aeg: puhta kirikuõpetuse tagasi seadmine ja eeskirjate ärawõitmine ewangeliumi kiriku sündimises, kosumises ja wõitlemises, usupuhastuse ajast (1517) meie päiwini.

Kirikuloo
jaotus.

1. Wana kiriku lugu ehk Wana aeg.

a. 33—590.

§ 2. Ristifoguduse asutamine ja apostliku kiriku väljalootamine. (§ 5. 6.)

Kiriku
asutamine.

1. Mis Issand töötanud, läks imemüüsi tööks. Nelipühi päeval, hommiku kellu 9, oliwad kõik jüngrid ennast palwele kogunud. Sää! kuuldi korraga taewast imelikku kohisemist. Koosolijate pääl nähti lõhutud tulekeeli. Nende wäliste tähtede all tuli Püha Waim jüngrite pääle, neid nende kuulutuse ametiks fangeks tegema, neid ja kõik neid, kes nende tunnistuse läbi pidiwad usklikuks saama, koguduseks tegema, keda põrgu wärawad ära ei wõida. See tunnistus pidi tungima kõigi keelte ja rahwaste juure. Sellepärast antigi jüngritele kõigis maailma keeltes kõnelda, mida nad enne mitte ei olnud õppinud. Siin on kahju kadunud, mis Paabelis sündinud: lahutatud rahwad ja keeled on jälle üheks koguduseks ühendatud. Juba astub ta ka siin esimest korda ilma ette. Aga ka juba siin leiab ta kahesugust wastuwõtmist: ühed tahawad usklikult ära oodata, mis sest wälja tuleb, teised aga peawad seda naeruks.

Sää! ep siis Peetrus oma nelipühijutluse pidas, mis wägewasti mõjus. Selsamal päeval ristiti kolmtuhat hinge. See oli õnnis algkogudus täis pühadust ja armu. Puhas on õpetus, ühtlane ta leiwa murdmine, palwe ja sakramendi pühitsemine. See kõik näitab meile, et esimene kristlik kirik tõesti Püha Waimu kogudus on.

Aga ka waen koguduse wastu on juba alganud, otse Jeruusalemmas, algkoguduse pesapaigas ise. Otse aga see sunnib usklikka mujal enesele asupaita otsima, nii et kogudus laiali laguneb, ikka kaugemale ja kaugemale.

2. Koguduse esimised ewangelistid ehk ewangeliumi kuulutajad on muidugi Issanda endised jüngrid, apostlid ehk saadikud. Ja Issanda saadikud nad on, sest nüüd hakkawad nad tema kuningakäsku täitma, mida tema taewa minnes annud. Matt. 28, 16.

Apostlite hulgas on kõige esmalt nimetada Siimon Peetrus, Petšaidast pärit, kalamehe Joona poeg, kes wägewaks inimestepüüdjaks pidi saama. Tema nelipühijutlus oli kogudusele alguse pannud. See hakkab jüdujasti kaswama, kui kaljumehe Peetruse kõrwa lahke Johannes, armastuse apostel, astub. Küll saab ka wastupanemine elawamaks. Nimelt

Saiast lagu-
nemine
Suuda maal.
Peetrus.

Juuda suurkohus püüab apostlite suud fulguda. Aga seda ei jõua ta enam. Iga maja muutub jumalakojaaks, iga pere saab isekoguduseks. Sääal pühitsetakse igal pool püha õhtujöömaaga, muratakse leiba ühendatud palves. Üks waim elab terwes koguduses. Üks on tema ust, üks tema armastus. Sellepärast võib ka tema warandus ühtlane olla.

3. Et selle üle õieti walitseda, asutatakse uus amet, diakonuse ehk hoolekandja amet, armuandide jagamiseks. Aga wälise ametiga ühendab ennast pea ka hoolekandjategi juures kuulutuseamet. Nõnda sai nimelt Stefanus waimustatud ewangelistiks.

Hoolekandja
Antiochia.

Aga waen risti wastu on waheajal uuesti kaswanud. Suurekohu liikmed on ka rahwa hulga ise wihale kihutanud. Selle ohwriks saab Stefanus. Tema lüüakse kividega furnuks, a. 37 p. R. Tema saab seega esimeseks märtriks ehk waretunnistajaks Kristuse nime pärast.

Aga see waretunnistajaweri kuulutab wõitu: juba ristib pea hoolekandja Wilippus Moora kuninga emanda suure isanda, juba wõtab Petrus, kui ta Reiseres päälitu Korneeliuse ristas, esimese pagana ristikirikusse wastu. Ka oli ennast Antiochia linnas Siiria maal tähtis kogudus kogunud. See oli esimene kogudus paganate seas. Ka nimetati siin esimest korda Kristuse järgid — kristlasteks, ristiinimesteks. See Antiochia linn sai seega pagana-kristlaste emakoguduseks.

4. Kuid korraga puhkes uuesti waenu maru lahti. Herodes Agrippa I. hakkas ristikogudust hirmsasti taga kiusama. Tema laskis Jakobuse Wanema, Johannese wenna, ära tappa, a. 44. Ka Petrus oli juba wangitorni heidetud, aga Issand päästis teda imewiisil.

Rahs
Jakobus.

Nüüd jäi Jeruusalemma koguduse juhatus Jakobuse Noorema, Issanda sugulase, kätte. Tema kuulutas siin Jumala sõna, kuna ta ise weel Juuda käsuseadusest kinni pidas. Sellepärast pidas Juuda rahwas temast palju lugu, nimetas teda liignimega „Õige“. Kuid seegi õigus ei taitsnud teda märtrisurma eest. Kui apostel Paulus Juuda rahwa wiha eest pääsnud, pööras end nende waen Jakobuse Õige wastu. Tema läest nõuti, et ta Kristust pidi teotama. Kui ta seda mitte ei teinud, laskis ülempreester teda templi harja päält maha kukutada, ja üks nahaparkija löi ta siis furnuks.

§ 3. Ewangelium tungib üle Juudamaa piiride: Paulus paganate apostel. (§ 7.)

Antiohchia.

1. Issand oli jüngritele käsü annud kõigile rahwastele ewangeliumi kuulutada. Juba selle järele oli kindel: ka paganad on kogudusesse kutsuda! Aga kas pidi neid enne ristitama ehk ümber löigatama? Selle üle oldi weel kahe wahel. Säääl kuuldi korraga: Antiohchias kuulutatakse paganate tingimata ewangeliumi! Jeruusalemma kogudus saatis asja järele kuulama Barnaba sinna. Tema läheb ja palub pea Paulust enesele abiliseks. Sellega saab see wägew Jumala tööriist esimest korda paganatemisjõnole juhutatud.

Saulus saab Pauluseks.

2. Paulus ehk endise nimega Saulus on sündinud Benjamini soost Tarjuse linnas, Kilikia maal, Wäikses Aasias. Ta kaswas Jeruusalemmas üles kirjatundja Kamalieli juhatusel all. See wariseer tegi ka Sauluse täieks wariseeriks. Omas wariseerlises käsuwaimustuses oli ta ristirahwa kõige kangem waenlane. Ta arwas otse selle läbi käsü täitwat, Jumala meelehääd ennast teeniwat. Kui käsujüngril oli tal ka meelehääd Stefanuse surmast. Kui meeletu turtsus ta koguduse wastu. Ja jüda täis hirmsamat wiha oli ta Tamastuse teel, et jüngritele surma ja hukatust jaata. Säääl ilmus talle üles tõusnud Issand. Tema arm tegi Saulusest Pauluse. Nii saab Kristuse wihafemast waenlasest tema tööriikam jünger, tagakiusajast wägewam tunnistaja, kes iial Kristuse nime on kuulutanud. Üksi arm on teda ennast päästnud. Nii on ka Pauluse kuulutuse kesspaik — sõnum armust ristilöödud ja üles tõusnud Kristuses. Nimelt kuulutab ta kõige suurema usu rõõmuga: meie ja meie armust õigeks usu läbi (Room. 5, 1; Ewef. 2, 8; Kal. 3, 24). Niisama peab Paulus kinnitama: seda armu sõnumit on kuulutada, niikästi Jüda kui pagana rahwale! Et wiimastele seda ewangeliumi kuulutada, seda arwab ta nimelt iseenele elu ülesandeks. Nii on Paulus paganate apostlikis saanud ja Antiohchias kolm suurt misjõnõireisi ette wõtnud.

Tema misjõnõireisid.
45.

3. Pauluse esimene misjõnõireis algas a. 45 p. R. Barnaba jeltsis käis ta siin Küpruse saare ja suure osa Wäiksest Aasiast läbi. Nad pööraswad ennast ikka enne Juudlaste poole, ja alles siis, kui wiimsed wastu paniwad, paganate poole.

Nii algab imelijem wõitlemine, haruldasem südamele walgustuse töö, millest ajalugu aru annab. Ja ta edeneb, ehk

talle paganad ja Juudlased vastu panewad; ehk ka needki segadust teewad, kes Juuda rahwa keskelt ristiusku heitnud. Nemad — ehk ühe sõnaga — Juuda-kriisilased nõuawad, et paganad enne Juudlaseks peawad jaama, kui neid ristida wõib; et nad Juuda käsku peawad pidama, nimelt ennast ka ümber lõigata lastma. See käis muidugi Pauluse ewangeliumi vastu, et arm meid õndsaks teeb. Ja seda pidi tema faitšma kõige jõuga.

Kõigile neile küsimustele tegi lõpu apostlite konwent ehk koosolek, mida nad a. 50 Jeruusalemmas pidaswad. Siin tehti otsuseks: Paganailt pole enne ristimist mitte Juuda käsu täitmist nõuda ja pole neid nimelt ka mitte tarwis ümber lõigata. Üksi mõnes asjas peawad nad Juuda kombeid auustama. Nii hoidku nemad endid ära lätatanud loomade ja were joomise eest!

Eiis wõttis Paulus oma teise missionireisi ette a. 51—54. Siin käis tema Wäikse Aasia, Makedonia ja Kreeka maa läbi, asutas ta Wilippi, Tessalonika ja Korintuse kogudused. Korintusesse jäi Paulus 1½ aastaks.

Kolmanda missionireisi pääl leiame apostli a. 54—58. Siin jäi Paulus Sewesuse linna enam kui kaheks aastaks seisma, kuni Sewesuse ümber terve koguduste ring oli tõusnud. Määramise järele, mida kuldsepp Demeetrius sünnitas, läks ta weel Euroopa kogudusi vaatama, ja wiibis nimelt Korintuses. Tee pääl Jeruusalemma, kuhu ta koguduste armuandid tahtis wiia, peatas ta weel Mileetuses. Siia oli ta ka Sewesuse koguduse wanemad kutsunud, et neid wiimast korda kinnitada. Silmaweega jätab ta neid jumalaga, sest ta teab, et teda ahelad ja ahastus ootawad.

4. Nii see ka tuli. Jeruusalemmas ärkas Pauluse vastu uuesti Juudlaste wiha. Sellest pääsis ta üksi jeeläbi, et Rooma päälit teda wangi wõttis. Wangina wiibis apostel nüüd kaks aastat Keiserea linnas (59—61) maawalitseja Feeliksi all. Ka järgmine maawalitseja Festus ei lastnud teda lasti. Nüüd nõudis Paulus kui Rooma kodanik — sest see õigus tal oli — tehtagu tema üle otsust Rooma Keisri ees! Et sinna jaada, algas pikk mereteel, kus laewa rahwas nimelt Melite ehk Malta saare juures merehädas oli, enne kui ta Rooma linna jõudis. Oli Paulus ka siin weel wang, aga ta eluford oli kergem kui Keisereas. Wahi all wõis ta omas palgatud hoones asuda, kõiki vastu wõtta, kes tema juure tuliwad. Nii kuulutas ta Jumala riiki, paganliku ilma keskpaigas, õpetas jäl Jssan-

51—54.

54—58.

Tema
wangipõlwe
ja surm.

daft Jeesusest Kristusest kõige julgusega ilma keelmata. Ap. t. 28, 30. 31. Selle sõnumega lõpeb aposilite tegude raamat. See on viimne kindel teatus aposlli elust.

Siiski on Paulus — nii võime veel arvata — sellest wangipõlvest veel pääsnud. Ta läks veel hommitumaale, et kogudusi kiinitada, säält ka veel Hispania maale, ja sattus siis, kui ta Rooma tagasi tuli, uuesti wangipõlwe. Siin kannatas ta iweretunnistajasurema. Keiser Neero lastis teda mõe-gaga ära tappa. Muu häbistawa surma eest kaitsis teda Rooma kodanikudiguš. See sündis a. 67 ehk 68 p. R.

§ 4. Jumala kohus Jeruusalemma üle. (§ 8.)

1. Lausa oli Juuda rahwas oma wiha Kristuse ja tema koguduse vastu amaldanud. Nii ei võinud ka kohus kaua wiibida, mida Jumal ähwardanud. Luuk. 19, 41. Terwe Juuda rahwa elu tungis sellele kohtule.

Rahwa elu-
ford.

Bariseerlised rahwa juhatajad kibutasiwad teda wahetpidama: see olla ju häbistaw, et Jumala rahwas paganate ikke all ägada! Päälegi oli ka selle rahwa eluford tõesti kurb: maawalitsejad Juuda üle oliwad mehed, kes ka kõige kannatlikuma rahwa oleksiwad mäsjamisele sundinud. Nii oliwad Jeeliks ja Gesius Floorus rahwale raskeks ristiks, nimelt wiimane, kes rööwlitega saaki jagas ja hõelamad kurjategijad raha eest lahti lastis.

Sõja algus.
66.

2. Nii algas Juuda sõda a. 66 seega, et rahwas igal pool mäsjama hakkas. Igal pool woolas nüüd weri ojana: Keisereas tapeti 20,000 Juudlast ära. Aga ka Rooma soldatid Jeruusalemmas langesiwad Juuda mõega alla.

Üffi kristlased pääsiwad imelikul wiisil sest Jumala kohtust. Nemad oliwad wagade wanemate noomimisi tähele pannud, kes neid juba sõja algusel, nagu Kristuse wiimjed kõned tähendanud, põgenema kutsunud. Bella linnas, teisel pool Jordanit, leidsiwad ristiinimesed waitse warjupaiga, kus neile midagi ei sündinud. Juuda maal aga sütitasiwad rahwa juhatajad uuesti sõjatuld. Nii kaswas siin iga päewaga häda ikka suuremaks.

Sõja lõpp.

3. Sää! saatis keiser Neero oma tugewama pääliku, Wes-pasianuse, kes 30 lahingus wõitnud, mäsjamist kustutama. Uhes temaga tuli ka tema poeg Tiitus sõjaplatšile. Pea oli terwe Samaria ja Kalilea jälle Roomlaste käes. Siis suri

Neero a. 68 ja Wespasianus sai tema asemel keisriks. Nüüd jäi Tiitus üksi sõdima ja hakkas Jeruusalemma ümber piirama.

Siis algas mõitlemine elu ja surma pääle. Hirmsaks sai ahastus, nii et suu seda ei suuda üles rääkida. Paasapühadeks olivad siia lugemata rahvahulgad kokku tulnud. Nii tõusis nimelt näljahäda päew päewalt suuremaks. Röök kord ja kohus oli kadunud. Püha koda teotati mitmel wiisil ära. Ümber linna olivad ristid kui mets, kelle külge põgenenjad Juudlased olivad poodud. Wiis kuud oli ümberpiiramine kestnud, siis tormasivad Tiituse wäehulgad linna. Tiitus ise läks templisje. Ta pani jääd paganlised ohwrid suitsjema, kus esimest korda igapäewane ülempreesterlik ohwer lõppis.

Küll soowis Tiitus muidu imeilusjat templit hoida. Aga juba oli üks sõnakuulmata sõjamees tuletungla jumalakotta wiisanud. Nii sai jeege auuwäärt ehitus tule roaks, 10. lõikuse k. p. a. 70. Kristuse sõna oli tõeks läinud: uskumata linnast ei pidanud kiwi kiwi pääle jääma! Pääle selle olivad üksi Jeruusalemmas 1,100,000 Juudlast surma saanud. Roomlaste wangi olivad 97,000 hinge langenud.

4. Hirmus sõda oli lõpnud. Aga weel kord ärkas Juudlaste wabadusepüüd. Pool aastasada pääle selle esimese wõitluse tõusis üks uus ehitaja üles. Tema nimetas ennast Bar Kochba — Tähe poeg, täht, mis Jakobist wälja käib, — ja äsitas rahwast uuele mäsjule. Kolm aastat kestis sõjakära, a. 132—135. Aga Roomlased wõitsiwad jällegi. Püha maa sai uuesti lagedaks laaneks. Jehoowa templi asemele ehitati Jupiteri tempel. Ligi pool miljoni Juudlast olivad jällegi elu kaotanud. Kes weel üle jäänud, neile keelati surma nuhtlusega Juuda maal asumine ära. Nii pidi nüüd see õnnetu rahwas ümber eljima „ilma kuningata, ilma würs-tita, ilma ohwrita.“ Dojea 3, 4.

Sõja järel-
dused.

Üksi selleaegsed Juuda mõtted jäiwad elama nõndanimetatud „Talmudi“ õpetustes, wariseeride ja kirjatundjate waimus. Ka jäi elama Juudlaste waen ristiusuliste wastu: kolm korda pidi iga päew Juuda kogudusekodades ristirahwast ära wanutama!

§ 5. Veel mõned teated apostlite elust. Apostel Johannes. (§ 9. 10.)

Peetrus.

1. Sõnakuulmata Juuda rahvas oli nõnda kohtu alla langenud, mis talle ette kuulutatud. Aga Kristuse kogudus kosus enam ja enam. Mis olivad aga nende meeste elujuh- tumised, kes teda nimelt ehitasivad ja teda juhatasivad?

Mis Pauluse ots oli, kuulsime juba. Ka Peetrus sai sedamaid tema märtrisurma seltsiliseks. Aastal 50 p. K. oli ta veel Jeruusalemmas apostlite koosolekul. Kuhu ta läks, kui ta säält lahkus, selle üle puuduvad kindlad teated. Wõi- malik on, et ta Juudlastele Väikeses Aσίας ja Persia riigis ewangeliumi kuulutas. See on aga kindel, et ta Rooma lin- nas weretunnistaja surma on kannatanud. Niisama kindel on aga ka, et ta mitte Rooma piiskop 25 aastat pole olnud, nagu katolik kirik seda õpetab. Selle õpetuse on see kirik täiesti tuulesti wõtnud, et paawstide wõimust, kes Peetruse jä- reltulijad tahawad olla, seega toetada. Peetrus ise suri Pau- lusega ehk pea pääle selle Rooma linnas märtrisurma a. 67 ehk 68. Ta olla risti löödud: pää alla poole, jalad üles poole; ta ei olla ennast mitte selle wääriliseks arwanud nii surra, nagu ta Issand ise.

Muud
apostlid.

2. Muude apostlite kohta on veel järgmised arwamised liikumas: Andreas, Peetruse wend, oli Sküüti rahwa juu- res, praeguses Lõuna-Wenemaal ewangeliumi kuulutanud ja löödud Kreekamaal risti. Wene rahvas auustab teda selle- pärast kui oma esimest ewangelisti. Wilippus surnud wana ea sees Briigia maal. Partolomeus kuulutanud India maal armuõpetust. Ühe teise muinase arwamise järele nüli- tud ta elawalt Armeenias maal. Thoomas olla Parti ja India, Matthäus Aetiopia apostel. Juudas (Taddäus) surnud Persia ehk Assiiria maal märtrisurma. Siimona Raanast saaginud pagana preestrid Persiamaal löhti; Mat- thias löödud Juuda maal kividega surnuks.

Johannes.

3. Kui Paulus ja Peetrus surnud olivad, astus Jo- hannes, see jünger, kes Issanda rinna naal hinganud, ki- riku juhatuses nende asemele. Tema tööpaigaks sai Gewesuse linn, selleaegse ristikoguduse süda. Siin on ta kuni wanaduse päiwini tööd teinud.

Johannest nimetatakse armastuse apostlik. Et ta seda tõesti oli, tõendab kõik, mis meie tema elust teame. Mii oli üks noormees Johannese läbi usklikuks saanud, siis aga lan-

genud ja rõõmlite päämeheks heitnud. Kui Johannes, kes waheajal Gewejuhest ära oli olnud, seda kuulis, läks ta wälja kõrbesse ja wõeti rõõmlitest wangi. Ta lastis ennast nende päämehe juure wiia. Ja nüüd äratas ta oma armastusega noore mehe uuesti ja tõi tema kogudusesse tagasi. — Kui apostel juba elatanud oli ja enam jutlust ei jõudnud pidada, siis lastis ta ennast kogudusesse kanda ja hüüdis üffi: „Lapsukesed, armastage ükskeist!“

Sellest armastusest, mis Johannehe hinges põles, annawad nimelt aru tema kirjad: tema ewangelium, kolm epistlit ja ilmutamise raamat. Oma ewangeliumi kirjutas ta, kui kõik teised ewangeliumid apostlite ehk nende jüngrite läbi kirjutatud oliwad. Kui Issanda armsam jünger, kes kõige sügawamini ta jumaliku saladuse sisse tunginud, seletas ja laiendas ta kõik endised teated oma liikumata armastuse ja kõikumata usuga. Et Sõna Jeesus, kes alguses Jumala juures, ka tõsine Jumal oli, seda seletab ta põhjani Issanda enese tunnistuse ja tegude waral. Ew. 20, 31.

Selle Jeesuse nime pärast on Johannes palju kannatanud. Nii saatis keiser Domitianus teda wangina Patmuse saarele (Jlm. r. 1, 9). Siin panigi ta oma ilmutamiseraamatu kirja, tähendas üles, mis Waim talle kiriku tulewikust awaldas. Ta näeb, kuis kogudus, kes risti all wõitleb, kroonile jõuab, kuis Kristuse waenlased põrmu langewad, uus maa ja uus taewas luuakse ja uus Jeruusalem ilmub kui ehitatud pruut oma mehele.

Nii on Johannes apostliku aja wiimne tugi, ewangelist ja uue testamendi aja prohwet. Ta on wist loomulikku surma Gewejuhes surnud, umbes sada aastat wana, kui ta Patmuse wangipõlwest lahti pääsis. Johannehe surmaga lõpeb apostlite aeg, algab päris kirikulugu.

§ 6. Apostliku aja õpetus ja sisetamine elu.

(§ 11. 12.)

1. Nii oli ristiusk enam ja enam Rooma riigis maad leidnud. Ka seadus ja kord, mille apostlid seadnud, on kindlaks jäänud, ka pääle nende surma. Kuid kõige kallim koguduse alus, mis apostlitest järele jäänud, oliwad nende kirjad.

Uue testamendi raamatud

Neid olivad nad kirjutanud kogudustele ja üksikutele inimestele, et ses finnitada, mis juusõna kuulutanud. Neid kirju wõeti niisama kui juusõnalist jutlust igal pool wastu, kui Jumala sõna. Kal. 1, 11. 12. Mis üksikutele kirjutatud, ei tahtnud kristlik armastus omale pida. Neid saadeti edasi, loeti ka mujal ette ja kirjutati mitu korda ümber. Nii sawad nad üleüldiseks koguduse omanduseks. Nii on apostilite epistolid ehk kirjad kõige esmalt kirjutatud, siis sündinud lugude raamatud, kõige wiimaks Johanneese ilmutamise raamat. Umbes aastal 100 pääle Kristuse sündimise on kõik uue testamendi raamatud kirjutatud. Neid peetakse niisama suguse auu sees, kui wana seaduse raamatuid.

Õpetus.

2. Mis Jeesand ja tema apostilid õpetanud, üffi seda õpetas apostiliku aja kirik. Selle pääsiju wõttis tema tunnistusesse koku: „Mina usun Jumala Isa, Poja ja Püha Waimu sisse.“ Seda apostiliku aja tunnistust, mille pääle meie katekismuse teine päätükk ennaft rajab, nimetame meie jellepärast apostilikuks usutunnistuseks. Selle keskthas seisab aga usk, et Kristus Jeesus on elawa Jumala Poeg, tõsine Jumal ja tõsine inimene. Seda tunnistust rajades kuulutab teiste eel Paulus, et meie usu läbi üffi armust õigeks saame. Tema on usu apostel, Peetrus lootuse, Johannes armastuse apostel.

Elu.

3. Nus oli ka elu, mida see õpetus sünnitas. Paganlise omakasupüüdmise asemele astus — waba armastus, armastus waenlase wastu. Selle armastuse õhinal oli kõikide omanduski ühtlane. Waeste ja haigete eest peeti täielikku hoolt. Naesele ja orjale anti täis inimesedõigus, mis tal enne ei olnud. Kal. 3, 28. Nii uuendas ristiusk wana ilma — üffi waimulikkude abinõuudega. Küll pidi omanduse ühtlus pea lõpma. Aga wennaarmastus jäi ristikoguduse tundemärgiks tänapäewani.

Jumalateenistus.

4. Ristikoguduse usk ja armastus ilmus nimelt tema jumalateenistuses. Seda peeti enamisti peredes ja koguduse liikmete kodades, tagakiusamise ajal ka kõrbetes ja koo-bastes. Tema wiis oli järgmine: Esmalt lauldi üks laul, siis loeti üks tükk wanast testamendist, ewangeliumidest ehk apostilite kirjadest ette. Siis tuli palwe ja õhtusöömaaja wäljajagamine. Palwet lõpetas wennalik suuame. Mtari sakramendi wäljajagamisega oli weel üks iseäralik armastuse sööma-aeg ehk ühendatud leiwamurdmine (Ap. t. 1, 46; 20, 7. 11) ühendatud. Rikas pidi siin waele, waene rikka leiwast sööma, mis kodust kaasa toodud. See pidi wahet waele ja rikka

wahel wähendama. Ka pidi see armuande wastuwõtmißt fer-
gitama, mis mõni muidu häbiks oleks arwanud. — Iseäralise
auu sees peeti esimest nädalapäewa, kus Isjand üles tõus-
nud, Püha Waim wälja walatud. See jäigi pea ainsamaks
kristlikuks pühapäewaks.

Weel maitfis noor kogudus nii lähedalt oma jumaliku asu-
taja armu. Seepärast ilmusiwad tema liikmete juures ka ise-
äralikud armuannid, nagu anne haigeid terweks teha.
Need pidiwad muidugi korralikul ajajoosul lõppema. Müüd
läks ka iseäralikku õpetuse ametit tarwis. Nii kaua kui
apostlid elasiwad, oli see muidugi nende kohus. Oma abilisteks ni-
metasiwad nemad weel muid ustavaid wendi. Need oliwad
siis koguduse presbitrid ehk wanemad, piiskopid
ehk ülewaatajad. Kui apostlid suriwad, leidis muidugi
mõni wanem iseäralikku auu. Neid hakati siis iseäranis
piiskopiks nimetama. Ka diakonus ehk hoolekandja
jai pea waimuliku seisuse abiliseks. Niisama hakati ka kogu-
duse hõrnema soo eest enam hoolt kandma. Seda tegiwad
diakonid ehk kättilised ehk teenijad öed.

5. Igaüks, kes kogudust awalikkude pattudega pahandas,
nimelt tagakiusamise ajal usu ära jalanud, heideti kogudusest
wälja. Sinna wõeti ta üksi tagasi, kui ta tõsine kahetsemine
oli ilmiks saanud. See kõik oli kirikukaristus, mis
õpetuse ja elu puhtust püüdis kaitsta.

Kirikukaristus.

§ 7. Kristikoguduse tagakiusamiste eeswalud (54—98), nende esimene ja teine puht (98—180) ja 180—249). (§ 13—15.)

1. „Mina ep ole tulnud rahu läkitama, waid mõda“,
oli Isjand ütelnud, „on nemad mind taga kiusanud, siis
kiusawad nemad teidki taga.“ Matt. 10, 34. See sõna pidi
peagi tõeks saama. Küll oli wihane ja usmata Juuda rah-
was ise rammutumaks saanud. Seda waljumalt tormas waikse
koguduse wastu paganline Rooma riik ja Rooma rahwas
oma täie jõuuga.

Derves Rooma riigis oli ainult Rooma paganaust lubatud.
See oli Rooma riigiust, tema riiklise ja seltslise elu alus.
Üksi mõni arawõidetud rahwas wõis oma wana endise usu
juure jääda, kui seda iseäralikult lubati, kui see Rooma riik-

Pagana- ja
ristiust.

gile kuidagi kahjulik ei olnud. Seejuga armu päale ei võinud ristiusk loota. Üksi niikaua võis ta waitist tööd teha, kui teda riigi poolt palju tähelegi ei pandud, kui teda mõneks väikseks Juuda usulahuks eht jeltiks peeti. Aga see pidi pea muutuma: „Rooma linn ja riik on igavene; tema keisrile on jumaliku auu anda,“ nii uskus ja nõudis Rooma rahvas. „Selle ilma vägi läheb hukka ja peab hukka minema,“ õpetas jälle ristiusk, „igavene on üksi Kristuse riik, mis siit maailmast ei ole. Ristiusk üksi peab maailma-usuks saama.“ Seda ei tohtinud ega tahtnud Rooma riik enam kannatada. Ristiusk oli tema ilmas kõige suurem riigivaenlane. Ristirahwa elu oli wainke, nende kokkuhoidmine wennialik, nende jumalateenistus jalaja. Mis nad sääl muud teewad, kui peawad nõuu riigivalituse wastu? ütlesiwad paganad. Ra ei suitsetanud kristlased tõesti keisri kujude ees; nad ei ohwerdanud nende altarite pääl; ka muid nähtawaid jumalaid neil ei olnud. See kõik kinnitas paganaid nende wihas ristiusu wastu. Nimelt kihutatiwad neid sellele paganauju preestrid. Wõitlemine wana paganlise ilma ja ristiusu wahel oli alanud — elu ja surma pääle.

Tagakiusamiste eeswalub Neero ja Domitiaanuse ajal.

2. Esimene ristirahwa tagakiusamine algas keisri Neero ajal (54—68). See oli alles päris kiusamiste eesmärg, siiski aga kole küllalt. Augusti kuul a. 64 oli Rooma linn põlema hakanud ja suuremalt jaolt tuleroaks saanud. Arwatakse, et toores keiser ise linna põlema pannud. Pole wõimatu selle mehe poolt, kes näituseks oma auuwäärt õpetaja, ema ja abikaasa lastis ära tappa. Süü aga pööras ta nüüd ristirahwa pääle. Ja äraarwamata piinamisi mõtles ta wälja, et ristiusulisi waezata: neid saeti lõhki, õmmeldi metselajate nahtade sisse ja lasti koeradest puruks kiskuda; neid mäsiti põlewate asjade sisse ja lasti ööse kui tuleontifid keisri rõõmuks põleda! Selle tagakiusamise ajal suriwad apostel Peetrus ja Paulus weretunnistajaksurma a. 67 eht 68. Alles Neero surm tõi ristirahwale mõneks aastaks rahu.

Aga kiusamine algas uuesti, kui werejänuline Domitiaanus (81—96) trooni pääle sai. See meeletu keiser lastis mitu auuwäärt kristlast omaist pereist surmata, riijus mitme rikka ristiinimese waranduse enese kätte. Ra apostili Johanne se saatis ta Batmuse wangipõlwe. Kuis kohutas teda nimelt sõnum: üks wägew kuningas saada Taaweti soost tulema, nagu pagana preestrid teatanud! Ta lastis nüüd last Isjanda sugulast enese ette Rooma tuua. Kui ta aga nägi, kui wae-

sed nad oliwad, käd raskest tööst ära waewatud, siis saatis ta nad naeruga minema. Tagakiusamine aga lõppis alles tema surmaga a. 96.

3. Tagakiusamised esimesel ajal oliwad üffi ajutised ol-
nud, ilma kindla plaanita. Ja nii kaua kui Roomlased risti-
ustu üffi üheks Juuda usu seltsikefeks pidasiwad, ei olnud
ta neil tähelepanemise wäärt. Aga kui ristiusk ifka enam ja
enam maad wöttis, muutus siin ka riigiwaltijuse asjaajamine.
Nii algas juur tagakiusamine keisri Trajanuse all (98
—117). Trajaanus oli üks kõige parematest Rooma keisrite
hulgas; siiski ja just jellepärast — leiame teda ja mõnda
tema järeltulijat ristirahwa wihase waenlase olewat. Nad pea-
wad neid jumalate põlgajateks, riigiwastaseks salaseltsiks. Ja
wali kohus hakkas ristiusuliste wastu. Aga ülekuulamistel ei
leita neil vähematti süüd olewat. Selle juures kaswab risti-
usk päewasi päewa. See tegi ifeäralikku muret Wäikeses Na-
sias Bithiinia maawalitsejale, nimega Plinius. Tema küsib
keisri käest, mis ta awalikkude kristlastega peaks tegema?
Trajaanus annab talle ühe käskkirja ja teeb seega seaduseks :
„Kristlasi ei pea üles otfitama, ei ka salakaebtusi nende wastu
wastu wõetama, aga kui nende pääle awalikult kaewatakse ja
nemad jumalatele ei ohwerda, siis peab neid mõega teraga
ära tapetama!“ See on esimene täis seadus ristirahwa
wastu. Juba kristlase nimigi oli seega — surma süü!

Trajanuse all suri elatanud Jeruusalema piiskop Siimon,
üks Jeesuse sugulane, ristisurma (a. 107). Antiochia piiskop
Ignatius oli armu palunud, et keisriga ristiusuliste pärast
kõnelda. Ta weeti nüüd keisri käsu peale maad ja merd
mööda Rooma. Sää! kistuti ta lõukoertest lõhki paganate rõõ-
muks a. 115.

Lühikese waheaja järel hakkas jälle uus tagakiusamise torm.
Seda sünnitas Markus Aureelius (161—180), „maa-
ilma tark keisritroonil“. See keiser oli palju paganlikku maa-
ilmatarust õppinud. See tarkus ja Rooma riigi ühtlus käis
talle üle kõige. Ristiusk oli tema meelest ebausk, mis sellele
ühendusele üffi kahju toob. Ta kästis seepärast ristiusulisi
taga kiusata, piinamiste läbi neid riigiusku tagasi tuua.

Selle tagakiusamise ajal suri Smürna linna piiskop Po-
lykarpus, 86 aastat wana, märtrisurma. Maawalitseja
tahtis wanakest päästa ja soowis, et ta Kristust peaks ära
jalgama. Polykarpus aga wastas: „Kaheljakümmend kuus
aastat olen mina Kristust teeninud ja tema ei ole mulle üh-
tegi wiga teinud. Kuis wõiksin ma nüüd oma küningat needa,

kes mind õndsaks teinud!" Ta põletati puuriida pääl elawalt ära a. 167. Ka Juudlased oliwad seda walmistada aidanud. Selle jurma läbi sai maawalitseja nii kohutatud, et ta sedamaid tagakiusamise lõpetas. — Wäga palju oli ka weel muid usklikka, kes oma werega oma usku pidiwad maksma. Nii kirikuisa Justinus Märter ehk werestunnistaja. Tema pää langes timuka mõega alla a. 165.

Keine puhk
180—249

4. Pääle Markuse Nureeliuse tuliwad mitu keisrit aujärjele, kes hommikumaa elukombeid armastasiwad. Need ei arwanud mitte oma esimeseks kohuseks Rooma riigiusku ülewalt pidada. Nüüd wõis ristiusk mõnda rahulisi aastat ära elada. Aga ajuti puhkes ommeti jälle werine tagakiusamise torm.

Nii andis Septimius Seweerus a. 202 uuesti kange käsu ristirahwa vastu wälja. Ja kofe hakkas kange kiusamine, isearanis Aafrika maal. Karthago linnas piinati jälle üht suurriugu noort prouat, nimega Perpeetua. Imeja laps tal hõlmas, paganline isa teda palumas, et ta oma usku salgaks. Aga ta läks selle eest rõõmuga — jurma. Ka kirikuisa Irenäus sai nüüd jurma a. 202.

Need rasked kiusatuse ajad oliwad ristiusuliste puhastuseks wäga tähtsad. Kui wangipõlw ja surm ristirahwast ootas, jälle hoidsiwad üksi need ristiusu poole, kellele ta südameast oli. Oli ju rahuajal, kus katsumisi ei olnud, ferge ristiniimene olla. — Pääle Septimiuse Seweeruse tuli seesugune rahuag; keisrid ei kiusanud ühtegi usku enam taga; nad arwasiwad hääks igast usust ta tähtsamat siisu elupeeglikis wälja wälida. Mõnda olla Aleksander Seweerusel see nõu olnud — Kristusi Rooma jumalate hulka üles wõtta! Seesugusel rahuajal kaswas muidugi ristiusu tunnistajate arw. Aga palju oliwad nende hulgas — ka juba wäliste põhjuste pärast. Seepärast kaebawad selleaegsed koguduse wanemad tihti usu leiguse üle.

§ 8. Tagakiusamiste kolmas puhk (249—323). Kõigi kiusamiste järg. (§ 16.)

1. Pääle lahke päewapaiste tuli jälle hirmus torm, kui mehine Decius a. 249 keisriks sai. Tema pidas jälle endistest Rooma riigimõtetest kinni. Paganauju ja ristiusu wahel hakkas päris wõitlemine elu ja surma peale. Keisri plaan

Decius
(249—251) ja
Valeriaanus
(253—260).

oli niisama kardetaw kui kawal: koguduse wanemad ja õpetajad on ära hukata! Sest on kiriku sambad langenud, siis peab ta ka ise langema!

Hädaoht oli suurem, kui iial enne: endise rahuajaga oli tunnistuse ja waimustuse jõud tõesti wähemaks saanud. Ra pandi kõige hirmsamad piinamise riistad töösse, et ristiusulisi kohutada. Ja see mõjus: suured hulgad salgasiwad usu ära, ohwerdasiwad jumalatele ja keisri kujukude ees! Mõned lasksiwad raha eesti waletunnistusi wälja anda, et nad ohwerdanud olla. Kui ususalgajad heideti mõlemad kogudusest wälja.

Seda liigutawam on rõõm, millega õiged tunnistajad kannatasiwad. Nad oliwad „kui rahwas, walmis igal pilgul surema.“ Nende tunnistajate hulgas on nimelt kirikuisa Origenes nimetada. Kui ta rõõmuga hirmust piinamist oli kannatanud, pääsis ta küll lahti, suri aga pea oma haawade kätte a. 254.

Weel raskemaks läks aeg keisri Valeriaanuse all (253—260). Kõiki, kes ülematest seisustest ristiusu poole hoidsiwad, pidi surmatama. Küll saaks kogudus ilma paremate päädeta isegi lagunema! Müüd wõeti Aafrika maal Karthago piiskop Kypriaanus wangi. Et ta oma usu juure kindlaks jäi ja jumalatele mitte ei ohwerdanud, surmati ta mõgaga ära a. 258.

Uga tagajärged olid kirik ei kõikunud. Ta wõitis üksi uut maad. See sündis nimelt, kui keisri Gallienusega a. 260 lühike rahu aeg algas. Suba riigiteenistusesgi oli palju ristiusulisi. Ka kinnitas keisri enese käst: ristiusul on lubatud usk!

2. Uga see oli rahu enne wiimast tormi. See tõuseb, kui keiser Diokletiaanus (284—305) walitsema hakkas, keda tema wäimees ja kaaswalitseja Galeerius wäsimata ristirahwa wastu kihutas. Weel tõd püüab see keiser paganlist elu nooreks, Rooma riiki ühtlaseks ilmariigiks teha. Seda ta aga ei olnud, kui ristiusul riigis nii laiali oli laotatud. Pagana preestrid ja keiser saawad seepärast otsusele: ristirahwas peab surema! Nii hakkas ühel suurel paganate pühäl kuusamise mäss, a. 303. Nikomeedia linnas tormasiwad paganad ühe kristliku kiriku kallale, põletasiwad sääl pühad kirjad ja häwitasiwad siis ka jumalakoja ära. Pääle selle kuulutas keisri käst: „ristirahwa koosolekud on keeldud, nende kirikud on ära rikkuda, nende pühad raamatud on ära põletada; ristiniimesed kaotawad oma riigiametid ja kodaniku õigused.“ Kümmetuhandete wiisi saab ristiniimesi surma, teistel piste-

Diokletiaan
müü
284—305.

tasse filmad pääst, raiutasse käed otsast, eht neid saadetakse wangipõlwe. Terwed kiriku täied põletati korraga ära. Surm mõega läbi oli veel armu asi.

Kiriku wõit,

See on tagakiusamine, nii hirmus, nagu teda weel ei ole olnud. Wiimast korda wõtab paganate riik ja ilm oma täie wäe ja wiha kokku, et karjafest ära lõhkuda, mis risti ümber ennast kogunud.

3. Aga asjata seegi kõit! Oli ka nõtru, kes oma usku salgasiwad, enam oli, kes temast kinni pidasiwad. Mehed ja naised lastiwad ennast mäekaewandustesse saata, uputada ja risti lüüa — oma usu eest. Rooma keisrite ja Greeka tarkade wastu jäi wõitjaks — wäike kogudus risti märgi ümber. Diokletiaanus langes a. 311 pifalise haiguse sisse ja soowis isegi, et ristiinimesed tema eest palwet teeksiwad. Ka Galeerius ei wõinud elawa Jumala eest ära põgeneda: ta suri suure walu sees, elawa ihuga ära mädanedes. Usk Kristuse sisse oli wõimus olnud, mis maaima ära wõitnud. Pääle selle tuli rõhutatud ristirahwale täis abi õhtumaa poolt.

Kuna Diokletiaanus hommikumaal walitses, walitses õhtumaal Konstantius Chloorus. Tema ja ta waga abikaasa Helena oliwad ristirahwa wastu wäga lahted. Nad armasiwad: kes oma Jumala wastu ustaw, saab ka ustaw keisri alam olema!

Konstantius suri wara. Aga tema mehine poeg Konstantinus Suur, kes 306 keisriks hüüti, oli juba kindlaks nõuuks wõtnud, ennast üksi ristirahwa pääle toetada. Kui ta a. 323 terve Rooma riigi üle walitsema hakkas, hakkab ristiusele uus aeg: tema ise saab Rooma riigiusuks.

Tagakiusamiste järjed.

4. Nii oliwad ristiusele wastu pannud: Rooma keisrid oma mõegaga, niisama ka paganate targad oma teadusega. Aga üksi uut teed oliwad nad uuele usule rajanud. Kus näituseks kiusamise ajal ristiusele kaugemale wangipõlwe saadeti, jääb andsiwad nad uues elukohas uut tunnistust omast usust; nad wõitsiwad nii ikka uusi hingi oma Isandale. Kannatuse ajal pidi ka elupuhtus selgima; sest nüüd hoidsiwad üksi need ristiuse poole, kes südamest oma Isanda sisse ustusiwad. Kannataades ilmusiwad ka hülkawad kristlikud eluwoorused: lepplik meel, andeksandmine, waenlase armastus. See oli paganatele uus ilm. Ja nende wereotjused, kus ristiinimesed surma ei kartnud, sundisiwad mõnda paganat wastu rindu lööma, nagu Rooma päälikut Kristuse risti all. Risti waenlasest saiwad nemadgi risti jüngriks. Otsus,

mida Ramaalil oli ära oodata käskinud, oli ilmsiks saanud. Kristlik kirik oli mõideldes mõitnud, tagasiusumises risti all kroonile saanud. Mitte üfsikute kristlaste läbi ei olnud ta mõitnud. Nende hulgas oli nõtru ja leigeusulisi küllalt olnud. Mõitnud oli kirik, et tema käes ewangelium olnud oma jumalawäega; et Kristus ise ta nurgakivi, kes teda toetas, ta pää, kes teda kaitfis.

§ 9. Apostlikud isad — koguduse sambad eksi- õpetajate vastu. (§ 18. 19. 20.)

1. Mitte üffi välispidi ei olnud kirikul mõidelda. Ka seespidi pidi ta üffi mõitlemise waral selgusele saama. Nimest pidi ta selle tundmise juure jääma, et koguduse kallim wara — kuulutuses ja kirjas — apostlite ajal talle kingitud. Seda pidivad koguduse wanemad ja õpetajad talle ikka meelde tuletama. Nende hulgas on nüüd muidugi need iseäranis tähtsad, kes ise nende jelsilased ehk kaswandikud olnud, kes weel apostlite ajal ehk pea pääle nende surma elasiwad ja kogudust juhataiwad. Nemad on algushallikast ewangeliumi selget wett ammutanud. Need wanemad on kirikule — apostlikud isad. Nende hulgast on iseäranis tähtsad:

Apostlikud
isad.

1. Barnabas, tutaw Pauluse jelsiline.

2. Klemens Romaanus ehk Rooma Klemens. Tema on ühe kirja Korintuse rahwale kirjutanud; annab meile ka Pauluse wiimsest elueast teatust. Ta suri a. 101.

3. Ignatius, Antiohia piiskop, Johannese ehk Beet-
ruse kaswandik. Ta suri Trajaanuse ajal a. 115.

4. Polykarpus, Smürna linna piiskop, on Johannese jünger. Ta suri weretunnistajajurma Markuse Nureeliuse ajal a. 169.

2. Wägew oli kõigi nende meeste tunnistus, kes ise tõe hallikale nii ligi seisnud. Ja kui väga seda tarwis oli, näeme sest, et pea eksiõpetajad üles astuwad, kes ristisu tõe ära jalgawad. Neid tuleb Juuda, neid tuleb paganate mõtte wäljalt.

Eksiõpetajad
juudalisel
ja paganlifel
põhjal.

Juudamõtteliste eksiõpetajate hulgas on Ebioniitlased kõige tähtsamad. Nad nõuawad igaühe käest Juuda kombete-läsu täitmist ja ümberdõkamist. Kristus on nende õpetamise järele **teine Mooses!** — ja siis jällegi

ainult inimene. Nii on siis Paulus nende filmas paljas ekfitaja. Ka apostlite konwendi otsus aastalt 50 ei tähenda nende juures midagi!

Paganlise aluse pääl seisiwad Gnostiklased ja Manilased. Nemad püüawad ristiusku paganlise mõtte-
tarkusega ära segada.

Gnostiklaste esimene ja ülem nõudmine on gnoofis, tundmine, teadmine, tarkus. Sest ongi nad oma nime saanud. Kes selle salateaduse kätte saanud, selle käes on ülem õndsuse wara. See tundmine on palju ülem kui usk. Aga mis on siis selle salatarkuse siju? Loodus on niisama igawene kui Jumal. Looduse ja kõige sees, mis nähtaw on, on kõige wiletsuse põhi. Terwe ilma ajajooksul katsub enast jumalik olu looduse paeladest päästa, mis teda wangis peab. Juba esimene piibli salm (1. Moos. 1, 1) mõistab Gnostiklaste pääõpetuse hukka.

Gnostiklastega sugulased on Manilased ehk Manichäuslased. Selle usulahu asutaja on Mani, pärit ühest Persia preesiriperekonnast. Tema püüdis Persia Zoroastri usku ristiusuga ühendada. Igawesti wõitlewad, nii õpetas ta, üksteise wastu üks walguse, teine pimeduse Jumal. Wõitluse ajal neelawad pimeduse waimud ühe jao walgusest ära. Selle läbi sünnib inimene, kokkupandud walguse ja pimeduse olust, waimust ja kaduwast ihust. Ses wõitluses päästab ilma — Kristus, päikse waim, kes inimele näol ilma tuli, õpetusi kuulutas ja üht trööstijat töötas. See on Mani, kes ristiusu seletab, mida apostlid seganud. Kui sija weel muud Gnostiklaste ja Manilaste sonimisi juure wõtame, siis peame tunnistama: ristiusu puhtast kullast pole siin midagi järele jäänud; see on kõik kadunud paganlise ebatarkuse mudasse.

3. Enam kristliku põhja pääl, kui ülewased ekõõpetajad, seisawad Montaanlased, Montaanuse usulaht. Selle lugu on järgmine:

Umber a. 160 astus üks mees, nimega Montaanus, üles ja kuulutas: tema olla Kristusest töötatud trööstija, kes ekfiteele sattunud kirikut puhastab. Kaas naisprohwetit*), Maximilla ja Priskilla, silendasiwad temale teed. Nende tunline tunnistus ja waga elu wõitis neile palju sõpru. Siiski oliwad nad oma usuga kirikust lahkunud. Seda näitawad nimelt Montaanuse järgmised õpetused: täiusle wiib üksi wal-

*) Naisprohwet — prohwet naese soost.

Montaan-
lased.

jum liha surmamine ehk wooruse harjutus — ihu waewamises, paastumises, palwes. Ka abielu põlgamine on puhta elu märk. Teist korda abielusse astumine on niisama kui abielu rikkumine. Ka ilmutuse anded ja prohwetiamet ei ole apostlite ajaga weel lõpnud. Üksi jääb, kus nad edasi testawad, on tõsine kirik. Montaanuse, selle tõsise trööstija ja prohwetiga, on kirik alles täiealiseks saanud. Sest juba ehitab Kristus oma 1000-aastase auriigi üles. Selle 1000-aastase riigi ootajaid oli ka muidu, pääle Montaanlaste, hästi ristilõguduses.

4. Nende eksiõpetuste pääle on kirik seega kostnud, et ta üksi apostlite õpetuse juure jäi. Selle pääsiju kinnitas ta tunnistuses: Jumal Isa on kõige Looja, Jumal Poeg maailma Lunastaja ja Jumal Püha Waim meie ainus Pühitseja. Ja et ta kindel oli, see on püha kirja ja apostlite õpetus, nimetas ta seda apostlikuks usutunnistuseks. See pidi nüüd kogudusele kõikumata usuluseks olema.

Ja et kindlus iial selle kohta ei puuduks, mis apostlite õpetus on, hakati uue hoolega teadusi nende elust pärima, nende kirju koguma. See kogumise töö on Karthago kirikukogu pääl a. 397 lõpnud. Nüüd on kõik uue testamendi kirjad wana testamendi kirjade kõrwal koguduse käes. Nematad peawad talle eksiõpetuste wastu kui kanon ehk juhtnõör olema. Kõik pühad kirjad, mis selleks on, nimetatakse sellejärele kanonilisteks kirjadeks. Kõik teised, mis seda ei ole, on ebakirjad, on apokriwa raamatud. Terwe kogudus aga, kes usulahutajate wastu ühes usus ühendatud oli, nimetas ennast katolikuks ehk üldiseks koguduseks.

Kiriku
kostus
eksiõpetajate
wastu.

§ 10. Kirikuisjad edendawad kiriklikku elu ja teadust. (§ 21.)

1. Kui kiriku elu edenes, siis sündis see ka nimelt, et ta tublide juhatajate all seisis. Neid tähtsaid mehi nüüd, kes pääle apostlikkude isade kogudust juhataiswad, nimetame meie kirikuisjadeks. Hommikumaal oliwad neist tähtsamad:

a. Justiinus Märter ehk Beretunnistaja. Ta oli Samaaria maal sündinud, kus ta wanemad rikkad paganad oliwad. Ta oli kõik paganlise tarkuse kirjad läbi uurinud. Aga rahule jai ta hing alles siis, kui üks auu-

Hommikumaal
kirikuisjad.

wäärt wanamees teda ewangeliumiga Kristusest tuttawaks tegi. Nüüd pani ta oma suure tarkuse oma Issanda teenistusesse tähtjal ajal. Sest paganate ilm oli ristiusu wastu wõitlema hakanud, mitte üksi mõegaga, waid ka fulega, oma waimurikka kirjatarlusega. Nii püüdis üks mõttetart Celsus, usupilkaja Luciaanus näidata, kui edew ja naeruwääriline ristiusk olla. Selle wastu astus Justinus wägewa tunnistusega üles, ka oma kirjades. Tema sai nõnda ristiusu kaitsekirjanikuks, kes teda kaitsts juudaliste ja paganliste kirjanikkude pääletormamiste wastu. Ka keisri Markus Aureeliuse kätte saatis ta ühe seesuguse kaitsekirja. See lõi talle wangipõlwe ja surma a. 163.

b. Klemens Aleksandriinus ehk Aleksandria Klemens. Tema oli kuulus Aleksandria linna kirikukooli õpetaja, kes kirikule palju õpetajaid kośwatas, ja ka tähtsat kirjatööd tegi. Tema suri aastal 220. Tema õppija ja järeltulija oli

c. Origenes, juur oma teaduse, haruldane oma usinuse poolest. Juba lapsena luges ta usinasti püha kirja. Kui ta isa Leonidas oma usu pärast wangi oli wõetud, manitses teda poeg, et ta mitte usust ei langeks. Suure õnnistusega tegi ta tööd kui Aleksandria kirikukooli õpetaja ja pärast kui õpetaja Keisareas. Tema andis efinese teaduslise usuõpetuse ja wana testamendi mitmekelkse tõlkega wälja. Ka kirjutas ta ühe ristiusu kaitsekirja. Aga ka eksitusest ei olnud ta waba. Nii õpetas ta püha kirja wastu: maailm olla igawene, liha ei tõuseda mitte üles! Origenes suri Deciusse ajal oma usu eest a. 254.

Õhtumaa
kirikuisad.

2. Õhtumaa kirikuisad ei ole aga ka oma tähtsuse poolest wähemad, kui hommitumaa omad. Sest Aleksandria kiriku teadusega astus ühes sammus Põhja-Aafrikamaa uurimine. Siin on nimetada:

a. Kirikuisa Tertulliaanuse. Tema oli paganlike pääliku poeg Karthago linnast, juur õiguse tundja ja kõnemees. Ta oli juba meheas, kui ta ristiusku hettis. Siis aga astus ta wägewa sõnaga tema kaitsejana üles. Nimelt näitas ta, misjuguft ülekohtu Rooma kohtunikud teewad, kui nad neid taga kiisawad, kes ustawamad riigilamad olnud. Nad ei olla mitte mäsajad, waid olfida omas ühenduses elu pühitsust. Wali oli Tertulliaanuse loomus, waljud ka ta nõudmiised. Nii keelas ta sõja- ja riigiteenistusesse astumist ja teist abielu. Ka muidu soowis ta abi-

eluta elu ja laitis laste ristimisist. Juba sest näeme, et tuline Tertulliaanuse ije mitmeti õigesti sibiist ära eksiib. Nii wiis teda ta imeline iseloom wiimaks kogunisti Montaanlaste jekka. Omad tähtsamad kirjad kirjutas Tertulliaanuse Ladina teeli. Selle läbi jai ta Ladina kiriku keele põhjendajaks. Ta juri umbes a. 220.

b. Kūpriaanus on teine Aafrikamaa usuteaduse eden-daja. Tema on paganlikuks kõnekunstnikuks õppinud. Eääl tõiwad talle Tertulliaanuse kirjad ewangeliumi koidu. Raks aastat pääle ristimise oli ta juba Karthago piiskop. Tema nõudis enam wälisid tegusid, kui sijemist uuendust. Seda wõida üksi leida, õpetas ta, wälises pühas kirikus, mille üle piiskopid walitsjewad apostlikus waimus. — Nii leiame siin õhtumaa kiriku teaduses mõnda mõtet itus ette wal-mistatud, mida pärastine Rooma kirik tarwitab, kes kõigi oma efsitustega ainus katolik eht üleüldine kogudustahab olla. Kūpriaanus juri märtrisurma leiskri Waleriaanusse ajal a. 258.

c. Jrenäus oli Wäikeses Aafrias Pauluse usjus ja Johanneuse lahkusjes oma kaswatusse jaanud. Seda ewangeliumi kandis ta siis Gallia eht praegusele Prantsuse maale. Siin jai ta Siioni linna piiskopiks ja kirjutas ühe raamatu usu-lahutajate wastu. Jrenäus juri a. 202 weretunnistajajurma.

§ 11. Keiser Konstantinus Suur. (§ 24)

1. Kui aastal 306 keiser Konstantius Chloozrus juri, oli ta walitsuse pärandaja tema poeg Konstantinus, keda pärast liignimega „Suur“ auustati. Aga weel ei olnud ta ainus Rooma riigi keiser. Tal oli mitu waenlast weel ära wõida. Üks neist oli wastaskeiser Maksentius. Tema wastu jammus a. 312 Konstantinus sõjateel Rooma linna poole. Eääl olla, nii jutustab kiriku isa Eusebius, imeline sündmus juhtunud. Keiser, kes mõnda oma waga ema Helena käest ristirahwa Jumalast kuulnud, olla selle abi enesele palunud, tema wägewusest üht märki enesele soowinud. Ja siis olla ta korraga taewas tulise ristitähje näinud, mille ümber kirjutatud olnud: „Selle läbi wõida!“ Siis olla Kristus ise talle ilmunud ja käs-nud sõjalipu pääle ristimärki üles tähendada. — Olgu see ta waga muinane luuletus, aga tõsi on: aastal 312 oli Konstantinuse sõjawägedel sõjalipuks ristimärk ja nad wõitsiwad selle all.

Konstanti-
nuse wõit-
dud.

Ühtlasi keelas sel aastal keisri käst ristiusu tagakiusamise ära. Sellega algab ristiusule uus ajajooks.

Weel ei olnud aga Konstantinus üffit Rooma riigi isand. Ta kõrwal walitsetiwad weel esmalt kats ja siis üks kaaskeiser. Wiimse nimi oli Licinius. Et see mees õigusele maad ei tahtnud anda, astus Konstantinus ka tema wastu wälja ja wõitis ta werises lahingus, a. 323. Seega oli terwe Rooma riigi kroon Konstantinuse pääs.

Selle mõju.

2. Selle mõju pidi kogudusele, kes seni maani kannatanud, ülijuur olema. Ja ta oli ka. Keiser ise tunnistas ennast awalikult ristiusu poole, ta wõttis teda oma isearalise kaitsmise alla. Ülekohut, mida kirik tagakiusamiste ajal kannatanud, püüdis ta kõigiti hääks teha; mõnegi waranduse, mis ristirahwa käest riisutud, andis ta talle tagasi. Mitu paganlasti templit muudeti kristlikuks kirikuks; mitu uut kirikut ehitati; üks näitusjeks püha hana kohal Jeruusalemmas. Jupiteri tempel, mille Hadriaanus Seruujalemma ehitanud, kifuti maha. Ristiusulisi wõeti riigitenistusesse wastu. Wana paganline minewik pidi täiesti unuma. Seks muudeti Rooma asemel Byzanzi linn, mis nüüd Konstantinoopoli nime sai, riigi päälinnaks a. 330. Sääl seisis keisrikoja üle keisri kaju, ristilipp ta käes, madu ta jalgade all, wõidetud paganust tähendades. Seega oli ristikoguduse wõitlemine wõiduks, ta alandus ülenduseks muutunud: ristiusk oli Rooma riigiusuks, kristlik kirik Rooma riigikirikuks saanud. Mis see tähendab, saame pea nägema.

Konstantinuse tõu-
elu ja surm

3. Siiski peame tunnistama: kristlik waim pole Konstantinuses ise weel mitte täiesti walitsenud. Terawa riigimehe filmaga märkas ta ristiusu ülemat wõimust. Oma igapäewases elus awaldas ta aga weel palju paganlikku toorust ja ebauisku. Ebausk see ka oli, kui ta elu otjani ise ristimata jäi. Elulõpul tahtis ta korraga kõik patud ristimisewees ära pesta. Ja nii laskis ta ennast üffi wähe aega enne oma surma ristida. Ta suri aastal 337, 65 aastat wana, ja pandi Konstantinoopoli apostli-kirikus hingama, nagu ta ise soowinud.

Konstantinuse pojad.

4. Küll teab katoliku aja muinane jutuwara Konstantinuse perekonnast üffi hääd jutustada. Nimelt ilmub ta waga ema kui kristliku elupühitsuse eeskuju, kuis ta waestele hääd teinud ja jumalakodasid ehitada lastnud. Nii saanud ka kirik Kolgata mäel, mis tema järel Helena-kirikuks nimetatud, tema soowil oma alguse. Kindel aga on: ris-

tiust pole kõiki keisri perekonna liikmeid südame poolest harinud. Seda näitab juba Konstantinuse poegade lugu. Neid on kolm. Aga niipea kui isa surnud, seisawad nad werises wennasõjas üks teise vastu. Wiimaks mõitis neist Konstantius kahe teise wenna üle. Si sedamaid kästis ta paganlised templid kinni panna. Paganate ohwrid keelas ta furmanuhtlusjega ära. Ka niisuguse waljus usuasjus ei wõinud kohane olla. See mõis niisama wähe, kui keiserlikude wendade toored sõjad, ristiusule kasu tuua. See sai pea awalikuts, kui keiser Juliaanus Konstantinuse järeltulijaks sai.

§ 12. Keiser Juliaanus Usualgaja. Paganuse täieline ots. (§ 25. 26.)

1. Kui Konstantinuse pojad üksteise vastu sõdisiwad, oli Konstantius ka ühe isa wenna ära tappa lasknud. Bawalt pääsis weel selle kuue aastane poeg eluga. See oli rikaste waimuannetega laps, aga teda kaswatati, paraku, päris wõeriti: teda sunniti kristlikust jumalateenistusest osa wõtma, palju paluma ja paastuma, aga muud waimuwara ei antud talle mitte. Pääle selle ei wõinud ta, keisri perekonnas üksi wihawõenu nähes, ristiusule mitte waimustatud saada. Wiimaks pääsis ta Atheena mõttetarkade juurde õppima, kes waheajal paganlise tarkuse tõesti uuele tõrgusele tõstnud. See oli noorele Juliaanusele kui uus eluõht. Tema seniaegne leigus sai nüüd päris wihaks kiriku ja ristiusu vastu. Kuid mis ta meeles mõlkus, jeda oli ta Konstantinuse eest weel warjanud. See usaldas teda täiesti ja andis sõja juhatusse, mis Sakjarahwaga tõusnud, tema hooletks. Noor päälik oli ka sõjas wäga õnnelik. Aga see äratas keisri kadestust. Juliaanus sai kogu sõjajuhatusi maha panna. Aga sõjawägi pani sellele vastu ja hüüdis Juliaanuse ise Rooma keisriks. Seda kuuldes juri Konstantius äkki. Üksi nii jäi uus kodusõda tulemata.

2. Juliaanus oli nüüd tõesti keiser ja püüdis otseteel tõeks teha, mis ta ammu soowinud: paganust uuesti walitsema panna, ta mädanewale kehale uut hinge sisse puhuda! Saks ei pruukinud ta wägiwalda, waid kawalust.

Ta lastis paganate templid uues ilus üles ehitada, ohwerdas ise kui ülempreester, nõudis preestrite käest jutlusepidamist ja häid elukombeid. Paganate jaoks ehitas ta üksi waeste- ja haigemajasid. Üksi paganale andis ta rii-

Juliaanuse
kaswata-
mine.

Juliaanuse
Usualgaja.

giametid. Ristiusuliste seas edendas ta kõigejulgusid lahutusi ja waidlusi; pani õpetajate pääle muid raskeid kohusi, et nende mõju wähendada. Pääle selle pandi nende ees kõik ajalil hariduse wara luffu: neile keelati paganliste kirjameeste lugemine ja uurimine ära. Ja weel enam: Ristuse enese sõna, mis ta Jeruusalemma kohta kuulutanud (Matt. 23, 38; 24, 2), pidi waleks jacma! Seks andis keiser käju Jeruusalemma templit jälle üles ehitada. Aga maa hakkas wärisema ja haruldased tuleleegid tegiwad meeletuma töö wõimatumaks.

See oli surmaotsus, mis weel kord ristikoguduse wästu mõistetud. Ka kerist lagakiusamist tahtis keiser weel toime saata, pidi aga enne Persia rahwa wästu sõtta minema. Kuid siin tuli Juliaanuse werootsuse pääle selle wästus, kes wägewam, kui Rooma keisrid ja Greeka targad. Üks waenlase oda tungis lahingus keisri südamesse. Sõjahobu seljast langedes olla ta hüüdnud: „Siis oled ja ommeti wõitnud, Kalilea mees!“ Ja ta oli wõitnud. Ta koguduse wiimne wästane oli hauda langenud, alles 32 aastat wana. Ta elutöö oli nurja läinud. Üksi liignime „Apostata“ ehk „Ususalgaja“ oli ta enesele pürandanud.

Paganuse
õis.

3. Juliaanus oli wiimne paganameelne keiser olnud, tema järeltulijad hoidsiwad südamest ristiusu poole. Aga korraga ja otse wägimallaga ei tahtnud nad paganust mitte häwitada. Nad lämmatasiwad teda aegamööda lahke õpetuse teel. Wiimaks pani siis keiser Justinianus (527—565) ta kuulsa Atheena mõttetarkuse kooli finni. Sellega oli wiimne paganuse kants langenud, ta surmatund Rooma riigis tulnud. Kes weel haritud inimese nime tahtis kanda, ei tohtinud ennast tema poole tunnistada. Üksi kaugel haridusepaikadest, maal ja külades, leiti weel mõnda endise aja auustajat. Säält on nad oma nimegi saanud: „pagan“ tähendab nii palju kui „talunik“, „külaajunik“.

§ 13. Riik ja kirik. (§ 27.)

Wästuste
kaju.

1. Kui keiser Konstantinus Suur ristiusku heitis, jai ristiusk Rooma riigiusuks. See riik oli enne langemas ja lagunemas olnud. Nüüd tõi ristiusk talle uut waimu ja wõimu. Riik on püüdnud selle eest ka tänuline olla: ta wõttis kiriku oma warju alla, andis talle mitmed eesõi-

gused ja wabadused. See oli kirikule suureks kasuks, kui pea uued tormid tema päale käiswad, kui toored rahwad, kes hommiku poolt päale 375. aasta tuliwad, kõik hariduse põhja tahtsiwad ära häwitada.

2. Aga suur muutus on ka kahju kaasa toonud, mida ei aimatudki. Wana kirik oli küll risti ja kiusamist kannud, aga ta oli siiski waba olnud omas usus ja õpetuses. Kiriku poole hoidsiwad siis ükşi need, kelle jüda neid sinna kutsunud ja kogunud. Nüüd aga on kiriku kätte suur wõimus langenud, nagu ta enne ükşi paganliku riigi omandus oli. See ei wõinud kiriku waimuelule kõigiti kasuks olla. Nõnda langes kirik, kui waenlased wõidetud, sõprade ikke alla, mis weel kardetawam oli. Pääle selle oli nüüd ristiusk auuasjaks saanud, tal oli hulk auuametid ära anda. Nüüd kogus ennast süa hulk neid, kes ükşi nime poolest ristini-
meled oliwad. See kõik oli suur kahju, mida wanas wa-
bas kirikus mitte polnud karta.

Kende kahju.

§ 14. Õpetuswaidlused püha kolmainjuse üle. Esmene ja teine üleüldine kirikukogu a. 325 ja 381.

(§ 28.)

1. Kui ristiusk Rooma riigis oli wõidule jõudnud, hakkas ta oma õpetust laiemalt üles ehitama, lähemalt kinnitama. Nimelt oliwad kolm pääõpetust põhjalikult läbi uurida ja seletada: püha kolmainjuse jaladus, — Kristuse loomus ja iseolemine, — patt ja arm meie äralunastamise juures. Õpetus kolmainu Jumala olemisest pidi kõige es-
malt harutamise alla tulema. Sels sundis järgmine juh-
tumine.

Kriius.

Aleksandrias oli üks presbiter, nimega Kriius a. 318 kardetawa ekfõpetusega üles astunud. Tema õpetas: „Kristus ei ole mitte Jhast igawesti sündinud, ta on aja jees loodud, ta on üks Jumala loom, kui ta ülem ja auu-
sam, kui kõik teised loomad: ta ei wõi seepärast Jhaga ühes olemises olla!“ See õpetus on täiesti kirjawastane, sest ta jalgab Kristuse jumalust ära. See tahtis kiriku alust wälja õõnestada. Sellepärast heideti Kriius ametist lahti. Siiski leidis ekfõpetaja, kes osaw kirja- ja kõnemees oli, palju sõpru. Et segadusi seletada, kutsus keiser Konstantinus Ni-
kää linn üleüldise kontüliumi ehk kirikukogu
kõlku a. 325.

Nikäa kirikufogu
325.

2. Kullase auujärje päält alustas keiser ise koosoleku. Enam kui 300 piiskoppi olivad sija kofku tulnud, mõnel piinamisearmid tagakiusamise ajast ihu külles. Arupidamised ei olnud mitte kerged. Küll oli neid wähe, kes täiesti Ariiuse mõttelised olivad, siiski püüdis üks osa leppliku wahet kiriku ja Ariiuse wahel leida. Ka seega oleks püha kirja wastu eksitud. Seda hakkas wägewas kõnes üks noor diakon seletama. See oli ka Aleksandriast pärit, nimega Athanasius, wäike mehike, aga suur waimu poolest. Tema seletas: „Poeg on kõigiti Isaga ühe auu wääriline!“ See mõjus kuuljate südamesse. Nii lütkas kirikufogu ühel meelel Ariiuse õpetuse tagasi, jäi aposilikku usutunnistuse juure ja kinnitas iseäralise rõhuga: „Isa ja Poeg on olemise poolest ühe auu sees.“ See otsus jai kui Nikäa usutunnistus tutwaks ja jäi kiriku kõikumata alujeks.

Küll heideti ka Ariius kogudusest wälja, aga seega ei olnud waidlusjed weel lõpnud. Oma libeda keelega oli ta palju sõpru leidnud ülemasti paigas. Ariius pidi jälle ametisse pandama. Juba hõiskatiwad Arianlased. Aga sääl juri ususegaja äkki walusa haiguse kätte, a. 336.

Konstanti-
noopoli kir-
ikufogu 381.

3. Ka pääle Ariiuse surma ei tahtnud liikumine, mis ford ärganud, kustuda. Sääl kutsus keiser Theodosius Suur a. 381 uue kontsiliumi Konstantinoopoli kofku. See on teine üleüldine kirikufogu. See kinnitas uuesti Nikäa kirikufogu otsuse. Ka lisas ta weel sellele õpetuse Püha Waimu kohta juure: „Püha Waim käib Isast ja Pojast wälja, teda tuleb Isaga ja Pojaga ühte wiisi auustada ja kummardada.“ Seega seisis ristiusu põhjusõpetus, õpetus kolmainust Jumalast, kindla põhja pääl.

§ 15. Wiimjed kirikuisad töö ja wõitluse wäljal.

Sonnitu-
maal.

1. Ka neid tähtsaid kiriku juhatajaid, kes 4. ja 5. aas-
tajajal tegewad on, nimetame kirikuisadeks. Siingi
nõuawad meie tähelepanemist esmalt hommitumaa ki-
rikuisad. Nimetame neist järgmised:

a. Eusebius, Keiserea piiskop; ta on kuulus kiriku-
loo uurija, seega kirikulooija. Ta juri umbes a.
340.

b. Athanasius, kõige tähtsam kirikuõpetaja 4. aas-
tajajal, Aleksandrias sündinud ja üles kaswanud. Nikäa

kirikufogul algas ta kui diakon oma eluõdiltuse, nagu nägime, kus ta Ariaanlaste vastu ristiusu alust — Kristuse jumalust — wägewas kõnes kaitfis. Just sellepärast nimetas järeltulew sugu teda „õige usu isaks“. Pea jai ta Aleksandria piiskopiks ja wõitles siin weel juurema wõinuga tõe eest. Ta oli siin niisama suur wiletsuses kui wõidus. 45 aastat pidas ta piiskopi ametit. Aga sest ajast pidi ta 20 aastat wangis olema. Wiis lorda riisuti amet tema käest; aga ta jäi oma tunnistuse juure: Kristus on tõsine Jumal! Alles oma suures wanaduses nägi ta waitjemaid päiwi. Ta oli oma elu ülesande täitnud, kui ta a. 373 hingama läks.

c. Johannes Chrysostomus ehk Kuldsuu oli Antiohstias sündinud, kõnekunstnikuks ja seadusetundjaks õppinud. Suur oli nimelt tema kõneand, wägewad tema jutlused. Sellepärast kutsuti ta pea Konstantinoopoli patriarhiks ehk pääpiiskopiks. Ta imelise kõneosawuse pärast hakati teda „Kuldsuu“ nimega auustama. Wägew oli ta siin ka muidu omas tegevuses. Nii jaatis ta misjonärisid juba Gooti, Sküüti ja Persia rahwa juure, neile ristiusu tõtt kuulutama. Selle täitmist nõudis ta ka oma koguduse käest. Ka keisri perekonna ilmalikku elu nuhtles ta ilma armuta. See pahandas nimelt keisri prouat. Selle eest pidi julge tunnistaja mitmewõrdjesse wangipõlwe minema. Iseäranis wiimne wangipõlw Armeenia maal oli raske, a. 404. Weel raske ma karistuse alla tahti teda panna, Mustamere äärde teda wangi jaata. Raske teekond lõpetas aga ustawa jutlusemehe elu a. 407. Ta wiimne sõna oli ta terve elu soowisõna: „Jumal olgu kõige eest kiidetud!“ Chrysostomuse jutlusi peab Greeka kirik suure auu sees. Ta arwab neid paremate sekka, mis tal on.

2. Shtumaa kirikuisad on järgmised:

Shtumaa.

a. Ambrosius waliti Mailandi piiskopiks Itaalias, kui ta ristitudki ei olnud. Ka tema oli suur kõnemees. Wäsimata wõitles ta kirikulahutajate, nimelt Ariaanlaste vastu. Oma waimuliku ameti alguses jagas ta oma terve waranduse waestele. Ka tema nuhtles ülemaid ja alamaid ühe Jumala sõna mõdegaga, mõdetis neid ühe mõeduga. Nii astus ta keisri Theodosiuse vastu apostliku julgusega üles. See oli Theesalonika linnas 7000 inimest hukata lastud, et jääb paar sõjaulemat jurma saanud, ilma et ta süüdlaste ehk süütumate wahel wahet oleks teinud. Selle weretöö

eest heitis piiskop keisri kogudusest välja, seni kui ta avalikult koguduse ees andeks palunud. Ja seda tegi walitseja. Ta wõttis oma keiserliku mantli seljast ja palus 119. Law. l. 25. jalmi: „Mu hing on põrmu külles kinni, tee mind elamaks oma sõna järele!“ Wesi seisis sadadel filmis, nii liigutas see kogudust. — Ambrosius oli ka wjato wainulit laulif. Kirikulaulu seadis ta uuele korrale. Laul: „Sind, Jumal, kiidame“ on tema loodud. Ambrosius suri a. 397.

b. Hieronymus oli suur teadufemeeß Betlemma ligidal, kus ta ütfinufes palwes ja waljus paastumises elas. Ta pani terve wana testamendi Ladina keelde ümber ja parandas uue testamendi Ladina keeli ümberpanekut. See tõlge on kuulus „Vulgata“. Rooma kirik auustab seda niisama, kui piibli algkirja — Hebraea ja Greeka keeles. Hieronymus walmistas mitmeti mungaseijusele teed. Ta suri a. 420 Betlemma ligi.

c. Aurelius Augustinus — kõige suurem kiriluisja. Ta oli Tagaste linnas sündinud Numiidia maal. Jumal oli talle rikkad loomuannid annud. Neid soowis ta waga ema Monika kõigest südamest Isfanda teenistusele pühendada. Kuid kaua näis see soow täitmata jääwat. Noor mees õppis palju paganlikku tarkust. Aga rahule ei jaatnud see tema hinge mitte. Oma sijnemist rahutust püüdis ta nüüd päälegi roojemas patuelus ära uputada. Nii rändas ta, töö järele otsides, Afrikast Rooma, Roomast Mailandi linna. Ühes temaga käiswad aga maal ja merel ta waga ema Monika palwed. Omas suures mures küsis see poja pärast ta Ambrosiuse nõuu. Usklik piiskop wastas: „Ole julge, üks poeg, kelle pärast nii palju pisa-raid walatud ja palweid palutud, ei wõi hukka minna.“ Ja ta ei läinud ka. Ambrosiuse enese jutlused tungiswad noore mehe hinge. Tema hingerahutus sundis teda wiimaks palwele. Nii oli Augustinus üks kord jälle rohuaias raskesti wõidelnud. Sää! kuulis ta lapse hääle ütlemat: „Wõta ja loe!“ Ta läks püha kirja juure ja nägi, et sää! Rooma rahwa raamat, päärikt 13, 11 — 14 lahti oli tehtud. Püha kiri, nimelt Pauluse raamatud, jaatfiwad nüüd Augustinuse selgusele. Ta wõitlus oli lõpnud, sest ta teadis, misjugune ta endine elu olnud ja kust ta troosti wõdis saada. Aastal 387 ristis teda Ambrosius. Augustinus reisib nüüd kodumaale tagasi ja sai pea Hippo ehk praeguse Bona linna piiskopiks. Elawamalt kui keegi muu wõttis ta nüüd kiriku

füsemisest wõitlemisest osa, nagu kõhe saame nägema. Enam kui 30 aastat pidas ta piiskopi ametit. Ta oli siin tegew, mitte üksi wägewa sõna, waid ka wägewate kirjadega. Nende kohta tunnistab Lutherus, et ta püüdele ei kustu nii palju pole õppinud, kui Augustinuse kirjadest. Augustinus suri a. 430, kuna toores Wandali rahwas Hippo linna ümber piiras. Tema elu täis tähtsus ilmub meile alles, kui õpetuswaidlusi tähele paneme, millede juures tema mõju all selgusele saadi.

§ 16. Õpetuswaidlused patu ja armu — ja Kristuse iseolemise üle. Kolmas ja neljas kirikukogu a. 431 ja 451.

1. Et inimese sugu patu paelus õhtab, see oli kristlikele kirikule ammu selge olnud. Niisama oli ammu ära tuntud, et Jumala arm Kristuses üksi patustele äralunastamist toob. Aga selle üle puudus weel selgus, kui sügaw patuhulatus on, mis Jumala arm meie juures teeb ja mis meie ise teha wõime. Rõõgi nende küsimuste püüdele sundis selget wastust andma eksiõpetaja Pelagius.

Pelagius...

Morgan Pelagius, Britannia munn, oli palju ilmalikku tarkust õppinud, aga tal puudus sügawam iseene tundmine. Tema laotas oma sõbra Cölestiusega järgmist eksiõpetust wälja :

„Inimene on patuta sündinud, sest Madama langemisel pole ta järeltulijate kohta mingit wõimust. Inimese loomus pole siis patu läbi mitte rikutud; patt on üksi kurja eesmärgi läbi jaanud. Ka praegu wõib inimene patuta elada ja ise õndsust pärida. Arm annab selle juures üksi turgitust ja kinnitust.“

2. See õpetus leidis Afrika maal Nureelius Augustinuses wägewa wastase. Tema, kes nagu Paulus ükskord oma patu sügawust ja armu tõrgust tundma jäänud, tunnistas Pelagiuse wasta: „Madama langemise läbi on meie terve loodus rikutud; kui Madama lapsed oleme meie täie patu wõimuse all; meie loomus sunnib meid ikka patule — ja selle patu pakk on surm. Üksi see wõimalus on meile jäänud, ära lunastatud saada. Ja kui meie hing seda igatseb, päästab meid üksi arm Kristuse Jeesuse sees. Omast wäest ei jõua meie midagi; aga arm juhhib meid tõlise wabaduse juure.“

Augustinus
Pelagiuse
wastu.

Selle õpetusega seisis Augustinus täiesti püha kirja põhja pääl. Aga õigesti sihist on ta mööda läinud, kui ta weel õpetas: „Kellele Jumal mitte armuline ei ole, see ei wõi ka õndsaks saada. Sest igawesti on Jumal nõuaks wõtnud üht osa patuste hulgast õndusele ette määrata, teist hukka jaata. Mitte inimese usu, waid ühe igawese jumaliku salatahtmise järele saada see walimine ette wõetud.“ See on tutaw ettemääramise õpetus, mis Jumala ülekohtuseks kohtumõistjaks teeb, inimest meeleärastamiseks wõib jaata. Selle õpetuse on pärast poole Kalwin jälle uuesti üles wõtnud.

Need küsimused leidiswad Gewesuse kirikukogu pääl a. 421 wiimse seletuse. See mõistis Pelagiuse õpetuse hukka ja wõttis Augustinuse õpetuse wastu. Üksi ta ettemääramise õpetus lükati kõrwale. See oli kolmas üleüldine kirikukogu a. 431.

Nestorius.

3. Sellesama kirikukogu pääl oli aga ka juba seletada, mis kirik meie Ünnistegija inimeseks saamisest, tema jumalikust ja inimlikust olemisest mõtleb. Nimelt oli Konstantinoopoli patriarch Nestorius õpetanud: „Kristuse inimeseks saamises ei ole ta jumalik ja inimlik loomus ennast mitte üheks iseolewuseks ühendanud, ta jumalik olemine pole ta inimlikust olemisest mitte läbi tunginud. Nende ühendus pole mitte silemine, waid wäline olnud.“ Selle järele ei wõinud siis Kristus mitte täis Jumalnimene olla, waid pidi enam inimene olema. See õpetus lükati juba Gewesuse kirikukogu pääl tagasi. Siiski lagunes ta Persias ja Indiaski laiali. Persia Nestoriaanlased nimetasiwad ennast „Kaldea Kristlased“, India omad „Tooma Kristlased“.

Eutyches.

4. Ditse wastupoolse eksituse sisse langes jälle Konstantinoopoli kloostri ülem Eutyches, kes õpetas: „Pääle inimeseks saamise on Kristusel üksi üksainus loomus, jumalik loomus olnud. See on inimliku loomuse täiesti enese sisse wastu wõtnud. See õpetus salgab siis jälle inimliku loomuse ära. Kõige selle pääle andis seletuse neljas üleüldine kirikukogu Chalkeedoni linnas a. 451. Siin tehti otsuseks: „Kristus on tõsine Jumal ja tõsine inimene; kui Jumal igawesti Issast sünnitatud ja kõigis Issa sarnane; kui inimene neitsist Mariast aja sees sündinud, kõigis meie sarnane, kuid ilma patuta. Pääle inimeseks saamise on tal ühe persoona ehk iseolewuse sees jumalik ja inimlik loomus ühendatud, segamata ja muutmata, jagamata ja lahutamata.“ Sinna lijas Konstantinoopoli kirikukogu aastal

680 weel õpetuse juure: „Kristusel, meie Issandal, on ka kaks tahtmist, mis aga mitte üksteise vastu ei käi, kuna inimlik tahtmine ennast jumaliku tahtmise alla heidab.“

Nii olivad ristiusu pääõpetused ära seletatud. Ristikirik wõis nüüd oma ilmamisõnioni uue jõuga algada, et maailma rahwaid pimedusest walgusele saata.

§ 17. Kirikuseadlus ja jumalateenistus. (§ 22. 32.)

1. Kui aposiliku aja armuanded kadusiwad, siis ei wõinud igaüks enam jutlust ütelda ja õpetada. Seda wõis üffi see, kes Jumala sõna uurinud, ametisse iseäralikult kutsutud. Nii sündis iseäralik waimulik seisus, keda „kleeruseks“ ehk „Issanda päranduseks“ nimetati. Tema juhatuse all seisis laos ehk kogudus, oma tahe liigiga: 1) usklikud ehk koguduse täied liikmed, ja 2) õppijad ehk kuuljad, kes ennast weel ristimisele ette walmistasiwad. Waimuliku meeste hulgas jai jälle pea piiskop ülemaks auukandjaks, kelle all hulk alamaid ametikandjaid oli. Iseäraliku auu osaliseks saiwad need piiskopid, kelle kogudused aposilite eneste asutatud. Nende hulgas jälle tahtis Rooma piiskop kõigi teiste käsuandja olla, kuna ta ennast aposili Peetruse järeltulijaks pidas. See wõis seda fergemini sündida, et mitme tähtsa kirikukogu pääl tõesti Rooma piiskopi hääle otsuse oli teinud.

Waimulik seisus.

2. Tagasiwõimise ajal peeti jumalateenistust peeredes, laantes, märtrite haudade pääl ehk hauakambrites, mis „katakombete“ nime all tuttavad on. Pääle Konstantinuse astusiwad aga ilurikkad kirikud oma kõrgete kuppelite ehk wõlwehitustega nende asemele. Ka kirikulaul jaab nüüd kunstlikumaks. Paraku hakkab aga juba a. 590 ümber koguduse laulu asemele kiriku koorilaul üffi astuma. Selle eest muretses nimelt kuulus paawst Gregorius I († 604).

Jumalateenistuse paigad.

3. Issanda päewa ehk pühapäewa kõrwa astusiwad pea ka kõik teised kristlikud pühad. Pühapäewa pärast ülestõusmise püha nimetati walgeks pühapäewaks. Sel päewal tuliwad kõik hiljuti ristitud õppijad kirikusse ja wõeti pühalikult wastu. Nädal pärast nelipühi pühitses Greeka kirik kõigi pühade ja märtrite mälestuse päewa.

Pühad ajad.

4. Üleüldse hakati wana kirikuloo lõpu ajal pühadele ja märtritele iseäralikku auu andma. Si pühitsetud mitte üffi enam nende haudadel nende mälestust; ka nende eestpälwet ja warjamist peeti iseäranis soowitawaks. Sellega ühendas ennast ka nõndanimetatud reliikwiate ehk jäätmete

Pühade auustamine.

auustamine. Seda oliwad pühade luud ja jäätmed, mis nende jurelikust ihust olla järele jäänud.

Jumalateenistuse siju.

5. Jumalateenistuse siju oli ka nüüd: jutlus, laul, palve ja sakrament. Aga tema lihtsus on ajajooksul muutunud. Balju väliseid kombeid on juure tulnud, millede auuline tuju siemisi asju peab tähendama, mida aga terve kogudus enam ei mõista. Nii kaua kui kirik paganate kessel seisab, on jumalateenistus kahe jaoline: esmalt üldine ehk õppijate misja, teiseks iseäralik jagu ehk usklike misja. Sõna „misja“ tähendab alguses lahtilaskmist, millega õppijad, kes veel täiesti jumalateenistusest oja ei võinud võtta, ära saadeti. Kui aga terve kogudus juba kristlikuks saanud, siis kaob see jumalateenistuse jaotamine. Misja tähendab nüüd jumalateenistust üldbse. Ka püha õhtusööma-aega jagatakse nüüd kõikide nähes välja.

Aga Rooma piiskoppide mõjul hakkavad mõtted altari sakramendist ise omast esimesest olusest ära nihtuma. Wana testamendi preestri kohus oli nimelt ohwerdamine olnud. Ka õhtusööma-aega, mida kiriku ametnik toimetab, hakatakse ohwriks pidama. Ta ei olla mitte üffi mälestuseohwer, waid Rooma kirik hakkas õpetama: igakord, kui preester altari sakramenti pühitseb, ohwerdab ta Issandat uuesti. Nii ei oleks siis Kolgata ohwrist küllalt. Preester peab teda täiendama! — Oli pääle selle veel õhtusööma-aeg ohwer, siis pidi temal ka lepituse jõudu olema. Nii hakatakse jurnute eestpalweid „misja-ohwriga“ ehk pühitsemise palwega, mis leiva ja wiina Issanda ihuks ja wereks pidi muuma, ühendama; sakramenti pühitsema, kui kogudust ei olegi, jurnute pääsimiseks. Ka tulewad ristimise ja altari sakramendi juure, mida Issand ise sisse seadnud, juba teisi. Katoliku kiriku õpetus seitsmest sakramendist hakkab ennast ette walmistama.

§ 18. Munga seisus. (§ 33.)

1. Tagasiujamise ajal oli tõsiste kristlaste soow olnud, et nad oma Issanda nime otsani, ja oma usu eest sures, mõikswad tunnistada. Kristlased oliwad, nagu Tertulliaanus tähendas, „üks rahwas, walmis surema.“ Soow märtrina surra oli wiimajel kiriku kannatamise ajal päris ajamärgiks. Aga selle kõige sees oli ka juba hingehaiguse idu. Märtrina surra peeti kõige ülemaks usutunnistuseks suurema palga wääriliseks, kui tunnistust igapäewases elus. Weretunnistaja jurn

Koguduse elu.

oli kõige suurem õiguse tunnistus. Sellepärast tuli siis ka märtrid kui pühased auustada.

Kuid kiusamised lõppesivad. Nende asemele pidi nüüd midagi muud astuma. See on nõndanimetatud „wooruse harjutus“ ehk „liha surmamine“, mis ennast ihuwaevamises, paastumises ja häätegemises pidi awaldama. Need mõtted leidsivad seda enam maad, mida enam suurtes linnades ilma-rõöm ja lihahimu walitsema hakanud. Selle wastu tahtis kirik seista ja walmistas otse seega munga-elule teed.

2. Juba ammu enne Kristust leiame paganate juures inimesi, kes elu ülemaks ülesandeks pidasivad: wähe tarwitada, ilma si ennast ära lahutada. Ka Esseenlased Juuda rahwa hulgas nõudsid wamasugust pühadust.

Kui nüüd kirik äkki alandusest auu sisse oli tõusnud, ja omas uues elujärjes tihti kristliku eluviisi ära unustas, pidaswad tõsisemad kristlased seda laitma, selle wastu wõitlema. Nad tuletasivad selle juures Pauluse sõna meelde: „Seepärast minge nende seast ära ja lahutage endid!“ (2. Kor. 6, 17.) Seda nõudmist kästi päälegi sõna sõnalt täita.

Nii lahkusivad palju kogudusest, et sel kombel maailma kiusatuste eest põgeneda. Nad läksivad laande, kadusivad kõrbesse, et üksi palwes, paastumises ja waesuses Jumalale elada. See sugusid maailmast põgenejaid nimetati „asketlasteks“ ehk wooruje harjutajateks, munkadeks ehk üfiklasteks, üfikute elu sõpradeks.

3. Esimene tähtsam üfiklane oli Paulus Theebä linnast, Egiptuse maal, kes umbes Deciusse tagasiusamise ajal kõrbesse põgenenud ja jäänud 90 aastat unustuses elanud. (Tema mälestuseks Paawli päew 10. Januaril!) Pauluse surmukeha leidis üks teine üfiklane Antonius, kes Egiptuse maal umbes a. 251 sündinud. Waraselt oli ta waefeks lapses jäänud ja üfikute elu armastanud. Kord kuulis tema kirikus ewangeliumi rikkast noorest mehest tähelepanemisega. See liigutas teda nõnda, et ta tõdige oma wara waestele ära jagas ja kõrbesse läks, kus ta kaua aega ühes hauakoopas elas, raskeid hingewõitlusi wõideldes. Siin wõibis ta 20 aastat ühe wana wareme sees. Wiimaks asus ta ühel tühjal mäe kõrgendikul. Üks siriseja hallik ja mõned tattlipuud oliswad ta ülewalspidajad. Ta ihukate oli üks lambanahast kasukas ja üks karune riie. Seda ei wõtnud ta seljast, ei päewal ega ööl. Ka riide pesemist arwas ta ilmaaegjeks. Palju tuliwad ta pühadust imestama, hädas ta käest abi otsima.

Kogudusest
lahkujad.

Paulus
ja Antonius.

Wähe on ta omast üksinusest wälja astunud. Nii tuli ta Diokletiaanuse tagakiusamise ajal Aleksandria linna. Nga märtri surma, mida ta otsis, ei leidnud ta mitte. Kord käis ta üksiklaste seltsisid Punase mere ääres vaatamas. Ka tuli ta weel a. 351 Aleksandriasse, et õpetuse waidlusi seletada, kõigist kui ilmaime auustatud. Siis kadus ta jälle kõrbesse ära. Soowides, et ükski ta hauda teada ei saaks ja teda ebausflukult ei auustaks, olla Antonius a. 356 jurnud, 105 aastat wana. (Antoniusse mälestuseks — Tõnise päew 17. Januaril!)

Pachomius.

4. Olgu siin eluloos mõni asi luulefännitus, aga kindel on: umbes a. 360 tulewad igalpool Egiptuse maal mungas asutused ette. Neile andis kindla korra ja seaduse Pachomius, Antoniusse õpilane ja noorem sõber.

Tema rajas Tabenna alewisse, Niiluse saarele, ühe mungas-asutuse, millel juba mitu tuhat liiget olivad. Need ei wõinud enam siin ja jään laiali lautatud olla. Nad pidiwad kindlas elupaigas ajuma, mis aega mööda päris kindluseks muutus. Seejulgust asutust nimetati seepärast — klooster, s. o. fännitatud ehk lukku pandud paik. Kloostri eestseisja auunimi oli abbas ehk abt, s. o. isa. Tema walwas selle üle, et kloostri seadusi, mida Pachomius põhjendanud, tähele panti.

Meeste-kloostrite järele sündisiwad pea ka naeste-kloostrid. Nende walitus oli muidugi ühe osawa naesterahwa ehk naisjuhataja käes.

**Õhtumaa
Kloostrib.**

5. See oli siis uuem pühaduse püüd, mis terve hommikumaa liikuma pani. Umbes a. 400 on ta ka juba õhtumaale jõudnud. Muidugi nõudis õhtumaa karedam kliima weel suuremaid ehitusi. Kõrged ja wägewad kloostrimüürid lahutatiwad siin üksiklasi kawatsewast ilmast.

Õhtumaa munkadele andis kindla kloostri-seaduse Benediktus Nursiast a. 529. Tema elas mitu aastat Rooma ligidal üksiklasena. Säält kutsuti ta ühe läheda kloostri abtiks. Tema waljus ei olnud aga mitte üleannetumate munkade meele pärast. Sellepärast lahkus ta siit ja ajutas 12 uut kloostrit. Nende kloostrite munkasid nimetati asutaja järele: Benediktiinlasteks ehk Benediktuse mungas-orbooks ehk seltsiks. Tema nõudis enne kloostrisse astumist üht proowaastat ja kolm kloostritõotust: waejulist ehk waranduse põlgamist, kasiinust ehk abielu põlgamist ja tingimata sõnakuulmist.

Hommikumaal ei ole kloostri pühadusest küllalt. Sakati weel waljumat wooruse harjutust nõudma: ühed koormasiwad

ennast rauaste ahelatega, teised pekšivad ennast piitsadega, viimjed elasiwad aastate wiisi ühe ainja samba otjas ja lastfiwad ennasi teistest toita. Neid nimetati „sambapühadeks“.

6. Mõttes, kus seejugusel isewiisil elupühitust nõuti, ei jäänud üksi hommikumaaale walitsema. Nad tungisiwad pea ka õhtumaaale.

Pärastises Rooma kirikus on nad ülitähtsaks saanud. Ja kui see kirik ise langema hakkas, oli ka Rooma kloostritel selle kohta süüd, kus enam õiget elupuhtust ei olnud.

Munga-asutusel on ka suur hariduse ülesanne täita olnud: pea astuwad toored ja harimata rahwad ilma ette ja tallawad endised hariduse kandjad mitmel pool oma jalgade alla. Sääl saawad kloostrid hariduse pelgulinnaks. Sääl kirjutatakse, kus trükikunst tundmata, püha kirja raamatud ära, uuritakse tähtsaid Greeka ja Rooma kirjatöösid ja laotakse neid laiali. Küll on mõned kloostrid laistuse ja lihahimude mudaauguks saanud. Aga ka neid on palju, kust tööd auustati. Nii laastasiwad Saksamaa mungad metsa, edendasiwad käsitööd ja kunsti, oliswad tihti lahuse ja wagade kombete eeskujud. Ka on otse siin mehi kaswatatud, kes kiriku väliseses wäljalootuses, mis nüüd uue jõuga edeneb, palju waewa näinud. Kuna meie kiriku sisemises elus juba mõne musta warju näeme üles tõuswat, saab meid see üksi rõõmustama.

Munga elu
mõju.

§ 19. Ristijõnum tungib üle Roomariigi rajade.

1. Kui kiriku wanaaeg lõpule jõudis, oli, paraku, mitmeti õige ewangeliumi walgus juba warju alla waonud. Omaesed ei auustanud kallist wara küllalt. Seda enam awaldas ta sääl oma jumalawäge, kus ta seni maani tundmata oli. Nimelt saiwad tagakiusatud põgenejad, sõjawangid ja kristlikud kaupmehed kiriku misjonärideks. Nii oliswad Ibeerlased — praeguses Georgia ja Grusia maal, Musta ja Kaspia mere wahel — ühe kristliku naisorja Roomariigist ühes wiinud. See naesterahwas, nimega Nunia, kuulutas esmalt würstikojas a. 326 uut ewangeliumi. Pea walitses ristiusst termel Ibeeria maal.

Hommikumaaal.

Umbes a. 300 sai Gregorius Walgustaja Armeenia rahwa apostlik. Siis andis püha Mesroop, umbes a. 450, Armeenia rahwale isekirja ja pani piibli rahwakeelde ümber. Ristikirik hakkas siin nii kosuma, et ka Muhamedi wägiwald teda lämmatada ei jõudnud.

Ra Persiamaal oli ristiusk wara maad leidnud. A. 340 on ta juba hirmsa tagakiusamise all, et ristiusulisi Perslasi Nooma sõpradeks peetaks. Nüüd lööb Persia kirik ennast Nooma riigikirikust lahti, hoiab Nestoritaanlaste poole ja nimetab oma liikmeid „Kaldea kristlasteks“. Sellepääle leiab ta wähe kannatust.

Uhesiinia maal Afrikas põhjendasiwad kaks noortmeest Frumentius ja Medisius, kes ühel teaduse reisi röömlite wangi wõeti, ristikiriku, mis pea õitsema hakkas. See elab praegu weel, kui ta mitmetpidi tarretanud, sest paganlikku pimedust.

Ehtumaal :

a. Gootlased.

2. Eelsamal ajal, kui ristiusk paganuse üle wõitis, tõi rahwasterändamine, mis a. 375 algab, suuri muutusi. Nimelt Germani sugu rahwad saawad siin tähtsaks, awawad ka oma südame ristiusule, et kallist wara siis teistelegi edasi anda. Gooti rahwas on siin teiste eel nimetada, ja nimelt nende läänepoolne osa, Lääne Gootlased, kes Doonau jõe ümbruses asusiwad. Ra nemad oliwad sõjawangide läbi ristiusuga tuttawaks saanud. Kõigiti kindla põhja pani Gooti kirikule piiskop Ulfilas. Tema kinkis oma rahwale iseäralise kirja ja pani piibli Gooti keelde ümber. Seega rajas ta Germani rahwa hariduse kristliku põhja pääle. Kui ta paganate tagakiusamistki kannatanud, 33 aastat kui ustaw karjane oma rahwa keskel tööd teinud, suri ta a. 381. Ulfilas oli Arianlane, ja ses kujus tungis ristiusk Lääne-Gootlaste juurest Ida-Gootlaste ja mitme muu Germani sugu rahwa juure. See wõis wana-katoliku kirikule päris hädaohtlikuks saada. Sääls tuli talle ootamata abiks ka just üks Germani suguharu, ja see oli:

b. Franklased.

3. Franki rahwas. Nende kuningas Chlodwig oli hommikupoolt Gallia ehk praegusesse Prantsuse maasse tunginud ja sinna Franklaste riigi asutanud a. 481. Tema abitaasa Chlotilda oli Burgundi kuninga tütar ja juba ristiusku. Wäsimata palus see kuningat, et ka tema ennast ristida lasteks. Seks oli wähe lootust, sest esimene kuninga laps, kes ristitud, oli ristiriites surnud, ja ka teine jäi pääle ristimise haigeks. Eks see olnud wanade jumalate karistus? Siiski lubas kuningas kristlaseks saada, kui ta ford ristirahwa Jumala abi saaks nägema. Ja ka see tund tuli. A. 496 seisis kuningas wõitluses Memanni rahwa wastu Zülpichi linna all. Paganate jumalad ei olnud aidanud. Nüüd pööras ta palwes ristirahwa Jumala poole ja — wõitis. Jõulupühäl ristiti Chlodwig ja palju Franklasi Rheimsi linnas. Südamet poe-

Iest volnud Chlodwig küll weel mitte ristiiinimeseks saanud. Siiski oli tema ristimine ülitähtis. Chlodwig mõitis hulga Germani jugu rahwaid ära ja tutvustas neid ristiusjuga. Tema heitis neid pääle selle Rooma piiskopi käjalukses. Seega tegi tema nimelt ka Ariiuse usujeltsile otja, mis otje Germani rahwaste keskel sõpru oli leidnud. Nii sai katolik kirik, mis kõigi efsituste juures ifka weel elujõuulistem oli kui Ariiuse usulahk, ainsaks hariduse kandjaks Euroopa rahwastele.

4. Ka Britannias, praegusel Inglismaal, oli juba kaupa risiisust maad leidnud. Üksi toored Pikti ja Skoti rahwas praeguses Echoti ja Jirimaal weel oliwad paganad. Neile läks Jumala sõna kuulutama waga Patrik a. 432, Britanniasst pärit, aga Brantsuse maal kaswatatud. 30 aastat tegi ta siin missiooni tööd. Ja see oli nii õnnistatud, et Jirimaad „pühade saareks“ hakati nimetama. Patrik, Jirimaa apostel, suri umbes a. 465. — Jiri kirik isegi hakkas missiooni tööle. Ta jaatis waga Kolumba (s. o. tui) Echoti maale missionäriks. Õnnistatud töö järele suri Kolumba a. 597, kui ta palju kirikuid ja kloostrid oli ehitanud. Nii kosus Briti kirik wälispidi. Ka seespidi oli ta kosunud. Ta seisus päälegi õpetuse poolest puhtama põhja pääl, kui selleaegne Rooma kirik. Sääal tõi a. 449 tähtsa muutuse. Ristiusjulised Britlased, kelle kallale metslikud Piktlasted ja Skotlased tunginud, oliwad nimetatud aastal ühe Saksarahwa soo, Angelsaksid, enesele appi kutsunud. Need tuliwad, ajasiwad Piktlasted minema, jäiwad aga ise maasse, ajutajiwad seiske Angelsaksi kuningriiki ja paniwad seega praegusele Inglismaale aluse. Britlased pidiwad ise põhja poole põgenema. Kõik ristiusu kirikud saiwad sootumaks ära häwitatud, sest Angelsaksid oliwad weel paganad.

Nii oli lugu kurb, kuni Gregorius I. a. 590 Rooma piiskopiks ehk paawstiks sai. Tema saatis mehise Augustinuse 40 mungaga Britannia maale, kui Edilberth, Kenthi kuningas, enesele Pariisist ühe kristliku printsessi abikaasaks mõtnud. Nelipühil 597 ristiti kuningas ise ja 10,000 tema alamat. Kui Augustinus a. 605 suri, lõpetas, mis tema alganud, ta endine abiline ja järeltulija Laurentius —. Raske oli kõigiti mõlemate missionäride seisuford: nende wastu ei seisnud mitte üksi paganate, waid ka endine Briti alguskirik. See ei tahtnud millegi tingimise all oma puhtamat õpetust ja kirikuforda Rooma oma wastu ära wahetada. Kuu jäi kahtlaseks, kes mõidab: kas Britlased, wõi Roomlased? Ja olefsi-

c. Jirlased
ja Inglased

wad esimesed wõitnud, kes teab, kas Rooma kirik termes Euroopas iial nii wägewaats oleks saanud, kui ta sai. Sellepärast wõtsiwad paawsti saadikud Britannias oma wiimse jõuu kofku. Aastal 664 oli üleüldine Britannia kirikutogu. Mõlemate, Roomlaste ja Britlaste poolt pidi tunnistatama, kui wäga Angelsakki riigile usuuhendust tarwis olla. Nüüd olla üksi walida: kumba usutunnistuse poole tulla hoida? Et Isjand aposilite würestile olla öelnud: „Sina oled Petrus...“ tehti otjufeks, ennast selle alla heita, kellel wõimus olla taewa wärawaid awada ja finni panna.

See oli Briti alguskiriku surmatund. Rooma tunnistus oli seega wõitnud. Ta sundis ajajooksul Jirimaagi oma ikke alla. Ka praegu weel on see maa Rooma paawstile ustawam, kui keegi muu. Kuid sellega oleme juba ajajooksu sisse jõudnud, mida keskajaks nimetatakse.

II. Kesf kirikulugu ehk Keskaeg.

(a. 590—1517.)

§ 20. Rooma paawsti järg saab oma esimese kinnituse.

Wana ja uus Room.

1. Juba esimestes ristikogudustes oli kiriku ülemwalitsus piiskoppide käes. Ja kui ristikogudus wõitis ja riigikirikuks sai, saiwad nad riigi poolt mõnegi eesõiguse. Kõll oliwad esmalt kõik koguduse juhatajad ühe auu sees; ükski langes pea iseäralik tähtsus piiskoppide pääle, kes jääl ametis oliwad, kus aposilid ehk nende õpilased kogudusi asutanud. Nõnda hiilgab pea Konstantinoopoli, Aleksandria, Antiohkia, Jeruusalemma ja Rooma piiskoppide au üle teiste. Üksi nemad kandsiwad patriarhi ehk pääwanema nime. Aga misjulgusele piiskopile nende wiie hulgas tuli esimene au anda? Seda nõudsiwad enesele nimelt kaks linna: wana Room ja uus Room ehk Konstantinoopol. Pea aga kaalus juurem tähtsus ometi õhtumaa poole, ehk kõll hommitumaa kirik sellele kaua wastu paneb, ennast ka wiimaks Roomast täiesti lahutab.

Rooma esimene tõusmine.

2. Et Rooma piiskopi au nii tõusma pidi, seda seletawad meile mitmed põhjused. Esmaolt oli Room juure riigi päälinn, mis pea terve ilma üle walitjes. Linna ilmalik au pidi ka tema waimuliku pää au ülendama. Siis on siin ka tihti mehed piiskopi ametis olnud, kes laitmata ja auuwäärilised

olivad. Hää meelega wõeti selle linna wainuliku walitsuse sõna kuulda, kus apostliwürestid Peetrus ja Paulus jurnud, kus nende hauad olivad. Waidluste seletuse ufaldas fogudus nii mõnigi kord nende hoolets. Sellest ufaldusest tegiwad Rooma piiskopid aegamööda õiguse, seaduse. Nii oli Sardifa kirikufogu a. 344 Rooma piiskopile Juliufile õiguse annud: kaebtuhi piiskoppide üle järele uurida. Tema järeltulija nõuab juba: kõigis kaebtuse asjus peab üksi Rooma piiskop seletuse tegema!

Sellele otseb weel uut tuge Rooma piiskop Leo Suur (440—461). Tema finnitab: Island ise olla Rooma piiskopi kõigi teiste ülemaks seadnud, kui ta ütelnud: „Sina oled Peetrus“ jne. (Matt. 16, 18.) Et see töötus üksi Peetruse uulule maksis ja kõigile apostlitele, kes tema uju ofalised, seda ei panda enam tähele. Roomas seletatakse: see sõna annab wälise kirikuwalitjuse üksi Peetruse ja tema järeltulijate kätte! Päälegi olla Peetrus esimene Rooma piiskop olnud ja seda ametit 25 aastat pidanud. Seegi on jälle paljas muinasjutt. Ujalugu ei tea sest midagi. Aga et Rooma piiskoppide auu tõsta, on seda juttu ka edaspidi kuulutatud, edaspidi usutud.

Otse Leo Suur on siis see mees, kes Rooma piiskopi auule ta aluse finnitab. Juba nüüd hakatakse teda auunimega pa-pas (isa) ehk pa-awst nimetama.

3. Mis Leo Suur alganud, finnitab suure mõjuga Gregorius I. (590—604), „wiimne kirikuisa“, suur ja tähtis mees paawsti järjel. Ta edendas kiriku missiooni täie wäega, edendas kloostrielu, oli wiletsjate abimees ja waeste hooletandja. Ka tema see oli, kes foguduselt laulu ära wõt-tis ja selle kirikufoori kätte andis. Aga ta pani ka kõik tä-hele, mis paawsti järke wõis finnitada. Ei tahtnud ta ise küll üleüldise piiskopi nime wastu wõtta, waid nimetas ennast üksi „sulaste julafeks“. Aga see pidi Gregoriuse auu meel enam tõstma. Ja see on otse tema teenistus, kui pääle tema jurma Greeka keiser Rooma piiskoppi „kõigi foguduste pääks“ nimetab, üksi teda käsi paawsti nimega auustada.

Nii aitawad siis ka ilmalikud würestid paawsti järke tõsta. Tema saab wõimuseks, mille poolt pea kõik walitsuse käsud tulewad. Sellega on uus ajajooks alganud, kes kaeg, mis kõigiti paawsti mõju all seisab. Gregorius I. walitsuse algust wõime selle aja alguseks arvata.

4. Pääle selle olivad Rooma paawstid ka ilmalituse würestiks jaanud, neil oli tükk maad, mille üle nemad walitse-wivad. Selle „kirikuriigi“ olla juba keiser Konstantinus Suur

Gregorius
Suur
590—604.

Rooma
kirikuriik.

Rooma piiskoppidele kinninud, jutustati jällegi. Ka see pole kuidagi tõsi, vaid kirikuriigi algus on järgmine:

Chlodmigi järeltulijate eht Merowinglaste käest olivad nende kajaülemad eht Karolinglased Franke maal kuningakrooni ära kistunud. Pipiin Väike oli kuninga kloostriisse pistnud ja ennast kuningaks nimetanud. Sellele vägivaldsele teole otsis ta seaduslikku põhja. Ta palus enesele Rooma paavsti kinnitust. Sel oli ähwardaw päälekippumine karta. Seepärast oli talle see abi otsimine üsna meele järele. Ta kinnitas a. 751 Pipiini Franklaste kuningaks. Selle vastu tahtis ka Pipiin tänuline olla. Ta võttis suure hulga maad Keis. Itaalias Longobardlaste käest ära ja kinkis selle paavstile. See on kirikuriigi algus. Nii pani paavsti a. 800 kuulsale Kaarile Suurele keisrikrooni pähe ja nimetas teda Rooma riigi keisriks. Kirik ja riik pidivad nii ühendatud olema, et Jumala riiki maa pääl üles ehitada.

§ 21. Hommikumaa kiriku elu. Suur lõhe a. 1054.

Ririk ja riik.

1. Nii oli terve õhtumaa ennast Rooma paavsti mõimuse alla alandanud, aga Konstantinoopoli patriarhid ei mõinud seda waitfelt päält waadata. Mitu korda püüdsiwad nemad näidata, et üleilmaline piiskopiamet üksi nende käes seisab. Aga nende nõudmistega ei jõudnud nad mitte läbi tungida. Nimelt ei toetanud neid palju keiserlik õu. See arwas enesele tululikuma olevat, kui ta oma walitsust wägewama Rooma naale toetas. Nii oli see otse üks Greeka keiser, kes a. 606 kinnitas, et Rooma piiskop kõigi piiskoppide pää pidi olema. Nii waitis tüli hommikumaa ja õhtumaa kiriku wahel, aga üksi mõneks ajaks. Päälegi oli sääl weel mõnigi sisetine kiriku asi ära seletada, mis ka rahutusi sünnitas.

Piltis,

2. Nimelt tuli küsimuse alla: mis tuleb piltide kummardamisest arwata? Seda olivad faks keisrit täiesti ära keelanud. Siis tuli uus kirikukogu Nikäasse a. 487 koftu ja tegi otsuseks: piltide ette tuleb kummardada ja maha langetada, sellega kujutatud püha auustada! Ka ei arwata nüüd enam õpetuse edenemist ja uut seletust tarmis olevat. Selle otsuse kinnitas keiserinna Theodora 19. künlatuu p. a. 842. Seda päewa pühitseb Greeka kirik kui „õige usu“ püha. Eega oli hommikumaa kirik wähe sisetist rahu kätte saanud.

3. Kuid pea astusiwad waidlused õhtumaa kirikuga jälle asemele. Waidluse all seisawad ka mõned õpetuse asjad. Nii õpetas õhtumaa kirik: „Meie ujume Issanda Püha Waimu sisse, kes Ihsast ja Pojast wälja läib“. Sõnu: „Ja Pojast“ tahtis Greeka kirik maha kustutada. Aga weel tähtsam oli misjüsti küsimus: kes on kiriku ülem walitseja, kas Rooma wõi Konstantinoopoli piiskop? Waidlus läks pea ülikäredaks. Rooma paawst pani wiimaks hommikumaa kiriku ja tema patriarchi wande alla. Selle pääle wastas Konstantinoopoli patriarch oma wandega Roomlaste wastu a. 1054. Seega oli hommikumaa kirik õhtumaa kirikust jädawalt lahkunud. Kristlik ilm oli kaheks pooleks lõhutud. Küll katfuti weel järgmiste aastasadade sees kurba lõhet kaotada. Ühenduse katsed on järeteta jäänud.

Suur lõhe.

§ 22. Waleprohwet Muhamed.

1. Kuna õhtumaa kirik oma waimulikku kutset unustama hakkas, hommikumaa kirik sijemiste tülidega ennast waewas, ilmus uus waenuline wõimus, mis ristiusku maa päält tahtis ära häwitada, uut usku maailmale pääle sundida. Selle asutaja oli Arabia mees Muhamed.

Muhameet noorus.

Muhamed jündis Mekka linnas a. 571, Koreschiitlaste suguwõjas. Selle hooles seisis Araablaste püha paiga — Kaaba — kaitsmine. See oli must kiwi, millest usuti, et ingel Raabriel teda taewast olla annud. Muhamed oli wara waeseks-lapjeks jäänud, pidi noores põlwes raseid päiwi kannatama. Pärast õppis ta kaupmeheks. Raubarongides reisides nägi ta kaugeid maid, õppis nende rahwaid ja usutombeid tundma. Päälistaudu oli ta Juuda ja ristiusuga tutawaks saanud. Mõlemate siju sisse pole ta aga iial tunginud. Siis astus ta ühe rikka kaupmehe lese teenistusse ja wõttis selle wiimaks naeseks.

Leiwamure ei foormanud teda nüüd enam. Seepärast jättis ta kauplemise järele, wiibis palju üffinuses. Ta sugurahwa mitmejumalateenistus oli siin talle suureks mureks. Seda lõpetada pidas ta nüüd omaks kohuseks. Selle üle järele mõteldes oli ta aga unistajaks sonijaks saanud. Mitmest usutunnistusest oli ta oma unistuse kokku sepiksenud. Neid pidi ilm kui uusi ilmutusi kuulama.

2. Ingel Raabriel olla talle ilmunud — nii kuulutas petis, olla teda uueks usuasutajaks kutsumud. Keegi ei uskunud jeda. Nimelt Koreschiitlased astusiwad uue prohweti

2. 622.

wastu üles. Muhamed pidi Mekka linnast Mediina linna põgenema, 15. heinakuu päeval 622. Seda juhtumist nimetavad Muhamedlased Hedjira — põgenemine. Sest päevast algavad nemad oma ajaarvu.

Mediinas võeti Muhamed lahtiste kätega vastu. Iga päevaga kasvas tema usklikkude arv. Rõimnetuhande sõjamehe wahel tungis ta Mekka linna, sundis seda uut usku vastu võtma. Muhamedi mõeka kartes heitis terwe Arabia tema usku. Ta waade käis nüüd weel laugemale. Aasia ja Euroopa würstidele läkitas ta käskusid, teda kui Jumala saadikut vastu võtta. Muudu saada tema oma usku mõega teraga lõendama. Juba ruttasti ta ahwardust täitma. Palestiina sai võidetud. Tamaskus wärijes. 100,000 usklikku hõiskaswad Muhamedile vastu. Säär juri ta äkki a. 632.

Pääle Muhamedi surma kogus ta äi Abu-Bekr prohweti õpetused kokku. See raamat, kus nad sees, on Muhameedlaste püha firi ehk Koran (ettelugemine, loetus). Muhamedi usk kannab ka weel Islami nime. See tähendab: õnnistus, Jumalale äraandmine. Tema tunnistajad tahawad Moslemid ehk usklikud olla.

Islami siju.

3. Mis oli selle uue wõidurikka usu siju? Üks Jumal on ja Muhamed on tema prohwet. Tema on ülem weel kui Mooses ehk ka Kristus. Kõiki elusaatusi on Allah ehk Jumal muutmata ette määranud. Tingimata on usklikule ta elu ja surm kinnitatud, wiibigu ta rahuwainul ehk kõndigu ta kest sõjakära. Inimesel pole oma käekäigu kohta kõigewähemat wabadust, Islami eest wõidelda on ülem elukohus. Kes ses wõitluses langeb, saab paradüsi. Säär kestab endine elurõõm edasi, üksi palju suuremal mõedul. Mis süda soowib, himu ihaldab, seda kõik on sääl leida. Wiina ei tohi maitsta. Aga mitme naese pidamine on lubatud. Elu wagaduseks pole muud tarwis, kui: paluda, ennast peseda ja paastuda!

Muhamedi usu suurt wõitu põhjendab esmalt see tõde, mis temas weel leida. Õpetus ühest Jumalast pidi tooreid ebajumalateenrid äratama, neile kindlamat haridust rajama. Aga enam weel wiis Islamit wõidule tema ebatõde. See oli otse hommikumaa kuumawerelise kõrbekodaniku jauts kokku armatud. — Sõda näis talle muidugi kõige tähtsam elukutse olewat. Mis wõis talle siis weel armsam olla kui see, et teda õige usu missionäriks kutsuti tule ja mõdegaga? Oli ta eluford tingimata ära määratud, oli ta sõjas niisama kindel kui kodu, ja tegi päälegi sõja-surm talle taewa ussed lahti, mis siis weel muud, kui: sõtta, sõtta!

4. Seefuguse waimustusega wiisivad Muhamedi järeltulijad ehk kaliifid oma usklikta wõidust wõidule, poolkuu usu märgiks eel. Ja wähem kui saja aasta sees oli Siiria, Persia, Egiptus ja suur hulk Põhja-Aafrikast ennaft Islami ikke alla paenutanud. A. 711 tuliwad Arabia soost Maurid ka juba Euroopasse ja häwitasiwad Hispanias Lääne-Gootlaste riigi ära. Juba nad tungisiwad Prantsuse maagi kallale. Aga Franki sõjaülem Karl Martell wõitis Mauri rahwa Tourji linna juures ära, a. 742. Werises lahingus sundis ta nad põgenema. Rõnda saiwad Franklased Euroopa maa ja ristiusu päästjaks. Siiski jäiwad Maurid Hispaniasse weel afuma. Alles Aragoonia kuningas Ferdinand saatis nad siit a. 1492 minema.

Aga waheajal oli, paraku, Euroopa teiselt poolt Muhamedlaste läbi oma wärawad lõhkuda lastnud. Afiias oli neil wägewam kaliifi walitsus Bagdadis olnud. See ise oli ära lagunenud. Aga selle riismetest oliwad Osmanlased ehk Türklased uue riigi asutanud. Selle kätte pidi nüüd üks Greeka maakond teise järele langema. Pea tippusiwad Türklased ka Greeka keisririigi enese kallale Euroopas. Muhamed II. tormas 29. lehekuu päewal 1453 Konstantinoopolise sisse ja wõitis. Greeka wiimne keiser Konstantinus XI. suri siin auuga wägilase surma. Ta langes oma usu, wabaduse ja kristliku hariduse eest wõideldes.

§ 23. Hommikumaa kiriku misjonitegewus. (§ 42.)

1. Kurwastaw oli kahju, mida Islami mõet ristiusule tõi. Seda kahju pidi iseäranis hommikumaa kirik kahetsema. Mis ta taotanud, seda püüdis ta nüüd elawas misjonitegewuses uute rahwaste ristimisega tagasi wõita. Nimelt kogub nüüd hommikumaa kirik Slaawi jugu rahwad oma warju alla.

Selle töö juures on kaks meest iseäralise auuga nimetada: wennad Rürillus ja Methodius.

Rürillus läks a. 850 Hosari rahwa juure Krimmi poolsaarele misjonäriks, ristis sääl Hosari würsti ja hulga rahwast. Siis astus ka ta wend Methodius tööse ja nad läksiwad Bulgarlaste juure, kes a. 680 ennaft ristida lastiwad. Nii saiwad Rürillus ja Methodius Slaawi rahwa apostliks. Ühtlasi põhjendasiwad ka nemad Slaawi rahwa kirjanduse: nad andsiwad Slaawlastele isekirja ja paniwad piibli Slaawi keelde ümber. Bulgariast läksiwad nad weel Böömi ja Morawia ehk Määri rahwa juure. Wiimjed pidiwad

ennast aga Rooma kirikuga ühendama. Kirillus juri Rooma linnas a. 869. Methodius aga nimetati Määri pääpiiskopiks ja juri a. 885. — Böömimalt jõudis ristiusk ka Poolamaale, kus herzog Mietshislaw ennast a. 966 ristida lastis.

Enelafeb.

2. Selsamal ajal lastis Saksa keiser Otto I. (936—973) Slaawi jugu Wendlaste juures (neist oleme meie Wene rahwale nime võtnud), Elbe ja Doderi jõe ääres ristiusku kuulutada. Niisama tunnistas ennast ka juba Soome sugu Ungari rahwas ristiusu poole. Aga weel kattis Põhja-hommiku Euroopas pimedus kõige juuremat Slaawi juguharu. Kuid ka selle walgustuse tund oli tulnud.

Enelafeb.

3. Kuurik oli jäänud a. 862 praeguse Weneriigi asutanud. Ja juba lastis ennast Igori lesk, suurwürstiinna Olga, a. 855 Konstantinoopolis ristida. Aga ta poeg Swätoslaw jäi weel paganaks; Wladimir aga, Olga poja poeg, tegi paganausule Wenemaal otsa. Enne otsategemist olla ta, nii jutustatakse, 10 bojari ehk suurt sugu meest wälja saatnud, wõeraid usutunnistusi tundma õppima. Greeka kiriku kumbed ja uhke jumalateenistus olla kõige enam nende meelt mööda olnud. Wladimir hakkas seepärast ennast Greeka kiriku poole hoidma ja lastis ennast Cherssoni linnas a. 988 ristida. Wladimir juri a. 1015. Tema poeg Jaroslaw I. sai suureks rahwa walgustajaks. Ta asutas kirikuid, kloostrid, koolid; edendas kunsti ja teadust. Nimelt sai Petshoora ehk koopaklooster Kiiewi ligi teaduse pelgupaigaks. Siin kirjutas munk Nestor 11. aastajal oma ülitähtsa ajaraamatu.

§ 24. Shtumaa misjonitöö edenemine: Püha Bonifacius Saksamaal. (§ 43.)

Britt
misjonärib.

1. Tähtjat wõitlust oli Briti ja Iiri kirik oma kodumaal Rooma misjoni vastu wõidelnud, oli siis ennast aga Rooma ikke alla kummardama pidanud. Siiski oli tal tödliki palju, kes oma kiriku kadunud wabadust kahetsewad, aga kes ka walmis oliwad ristilöödud Iislandat kuulutama. Need tuliwad üle mere Euroopa kindlale maale, siin tagasi wõitma, mis nad kodumaal kaotanud.

Nii tuli Iirlane Kolumbanus 12 mungaga Frankimaale ja asutas Wogeesi mägestikus mitu kloostrit. Aga Rooma poolt ei kannatatud Iirlaste waba sõna mitte kaua. Sellepärast läksiwad nad Schweigi maale, ja Kolumbanuse õpilane Gallus asutas Sankt Galleni kloostrit. See arastab ka Roomameelseid Angelsakslasi Britimaal. Ka nemad

hakkasidwad mehiselt misionitööle ja saatsidwad tubliid töd-
mehi Saksa sugurahwaste jekka wälja. Nii hakkas Saksa-
maa pinnal uuesti mehine wditlemine Briti alguskiriku ja
Rooma kiriku wahel. Ja mõlemalt poolt wdeti seda wai-
mustusega ette. Tublim Rooma meelne misionär oli
Wilibrord, kes Friisi rahwale ewangeliumi kuulutas.
Kuid kas Roomlased wdi Britlased wdidawad, jäi tema
ajal weel kahe wahele. Selle otsuse tdi alles Bonifaciuje
tegewus.

2. Bonifacius ehl pärisnimega Winfried, „Sak-
samaa apostel“, sündis Inglismaal a. 680. Säälse mis-
sioniwaimustuse dhinal tahtis ka tema misionäriks minna.
Ja a. 716 läks ta Friisi rahwa juure. Kuid wäga pea
pidi ta siit taganema ja tagasi koju minema. Siiski kut-
sus ta süda teda uuesti misioni pödlule. Ta esimene katse,
mida ta oma jõuuga ette wdtnud, oli nurja läinud. Kust
pidi ta oma tööle nüüd tuge leidma? Ta läks Rooma paawsti
juure abi ja nõuu otsima. Paawst wolitas teda Saksamaa
misionäriks. Selle kaitse all hakkas ta uuesti tööle. See
juures pidas ta kaht asja oma elu ülesandeks: paga-
naid ristiusule kutsuda ja Briti alguskiriku misionit ära
taotada. Pidas ta ju näitujeks Briti misionäriid abielu
rikkujateks, et nad preestriteabielu mitte ei keelanud. See-
suguse sihi järele oli Bonifacius wäsimata tegew Thüringi,
Baireri ja Hessi rahwa juures.

3. Bonifacius wdis paawstile peagi teatada: töd ede-
neb jõudjasti! Täis rõõmu kutsus see misionäri enese ette.
Wandega töötas nüüd Bonifacius: Rooma kirikule ustawaks
jääda, talle elu ja werd ohwerdada! Ja seda wannet on
ta pidanud. Otsie see tegi otsuse wditluses Britlaste ja Room-
laste wahel. Rooma tõusenud wägi wditis jäädawalt Briti
kiriku ära, millelenam ewangeliumi wdimu oli, kui kogudu-
sel, mis paawsti iket enam ja enam pidi tundma hakkama.

Ühtlasi selle sündmusjega langes küll ka paganuse tugi
Saksamaa südames. Hessi rahwal oli üks püha puu, üks
wana tamme Gismaris, millele nad jumalikku auu andsi-
wad. Oma käega raius Bonifacius tamme maha. Otsata
inimeste hull waatas seda päält lootuses, et jumalad seda
meeletumat tegu nuhtlemata ei jäta. Tammega langes ka
wana jumalate usk. Bonifaciuje sõna wdis uue mõjuga
kuuljate südamesse tungida.

4. Paawst nimetas nüüd wägewa kuulutaja Mainzi
pääpiiskopiks. Uga suurt auu ja rahulist elu ei ihaldanud

Selle ebu.

Bonifaciuje
jurm.

ta mitte. Ta jüda kutsumus teda sinna, kus ta oma tegevuse oli alganud. Veel juures wanaduses läks Bonifacius Friislaste juure. Täis tulist waimustust õpetas ja ristis ta säääl, lastis ebajumalate altarid häwitada, kristlikka jumalafodasid ajemele ehitada. Nii pidi ühel päewal hiljutit ristitud noor rahwas õnnistatud saama. See päew tuli. Aga hommikku wara ilmus ka suur hulk paganaid mõetade ja nuiadega. Bonifaciuse feltfilised hakkawad wastu panema. Seda keelab tema üteldes: „Lapsed, ärge wõidelge! Jumala sõna keelab meid kurja kurjaga maksmast. Päew on tulnud, mida mina kaua olen oodanud.“ Piibli raamatuga pääd kattes wõttis Bonifacius surma hoobi wastu, 75 aastat wana, 5. jaanikuu päewal a. 755. Temaga juriswad ka kõik tema feltfilased.

Nii langes see mees märtrina oma usu eest, kes paganuse kantsid Saksjamaa südamest kaotas, aga kes ka omalt poolt aitas, et keisrja kirikulugu waleteele pöörab. Sest otse Bonifacius heitis Saksjamaa kiriku Rooma ikke alla. Selle eest auustab Rooma kirik teda ka oma pühade hulgas.

§ 25. Saksj rahwa ristimine. Karl Suur.
Kristiust tungib ka Põhja-Euroopasse. Anskar
— põhjamaa apostel. (§ 44. 45.)

Saksj.

1. Üks tähtis Germani suguharu Franki riigi piiril pani weel wägewasti ristiusele wastu. See oli Saksj rahwas. Kartis ta ju ka, et ta ühes ristimisega Franklaste raudse ikke alla langeb. Säääl astus keiser Karl Suur (768—814) Franki trooni pääle. Tema tegi Saksj rahwa wõitmise ja ristimise oma esimejeks ülesandeks. Nii süttis werine sõda, mis 33 aastat kestis (772—804). Karli sõjajalgad tungiswad Saksj waldadesse, wõitsiwad kindlused ära. Franki preestrid sammusiwad sõjameeste järel, ristisiwad kõiki, kes sõjast järele jäänud. See oli keisrja missiooni wiis. Aga nii pea kui Karl oma sõjameestega taganenud oli, kaotati kristlikud asutused ära. See ei wõinud ka teistiti olla, kui mõega waral missiooni tööd teha.

Halastamata karistas aga Karl usust taganejaid — kolm korda. Wiimaks pidiwad Saksid Baderborni riigipäewal wandega ustatust tõotama. Wande rikkujad pidi elu ja wara kaotama. Aga Saksj hertsog Wittekind polnud midagi tõotanud. Ta kihutas uuele mäsjamisele. Hirmus

aga oli karistus. 4500 Sakslast lastis Karl ära surmata. Müüd hakkas Wittelind wiimaks tundma, kui rammutumad tema jumalad on. Veel üksti kord ei olnud nemad aidanud. Ta lastis ennast a. 785 ristida ja mitu tuhat Sakslast temega. Aga mässamised polnud seega veel lõp-
nud. Wiimse wastupanemise lämmatas Karli mõet alles a. 804.

2. Kava aega läks mööda, enne kui täis rahu wili kojuma hakkas, kus nii palju werd walatud. Siiski kas-
wasiwad haawad kinni, kui Wittelind ristiusule tõesti us-
tawaks jäi. Päälegi oli Karl, kes enne nii wali olnud,
üksi helde isa oma ristiusulistele alamatele.

Karl Suur.

Üleüldse polnud Karl maade wõitja üksi, waid ta püü-
dis ka rahwaid õnnelikuks teha. Sellepärast edendas ta
kooli ja haridust kõigest jõuust. Saksa keele harimise eest
lastis ta hoolt kanda ja käskis üksi temas, kui rahwakeeles,
juhtlust pidada. Ka kirikuõpetajate käest nõudis ta haridust
ja kristlikka elukombeid. Riisamuti pidi jumalateenistus
lõbus ja kaunis olema. Saks lastis ta Italiamaalt laul-
jaid ja orelid tuua. Nii oli Franklaste kuningakoda hari-
duse pelgupaigaks jaanud, kus walitseja hulga õpetatud
mehi enese ümber kogunud.

Kui siis veel jõulu pühal a. 800 Rooma paawst Leo
III. Peetri kirikus Karlile keisri krooni pähe pani, pidi see
palju tähendama: Seega pidi kristlik ilmawalitsus Frank-
laste kätte langema. Nende walitseja pidi Konstantinuse
krooni ja Rooma keisri nime kandma. Ühtlasi pidiwad
paawst ja keiser käsi käes käima, et maa pääl jumalariigi
kohuseid täita.

3. Veel kaugemale, põhja rajadesse, tungib risti sõ-
num. Sinna kannab teda Anskar, põhjamaa apostel.

Anskar.

Anskar oli Prantsusemaal a. 801 sündinud ja ühes
kuuljas kloostriis aujusasti kaswatatud. Tema läks esmalt
Daanimaa le, kus juba kuningas ristiusku oli, ja siis,
kui Daanimaa misjon enam edeneda ei tahtnud, Rootsi-
maale. Rootsi rannal riisusiwad mererööwliid ta puhtaks,
aga siiski jammus ta edasi, jeni kui ta Rootsi päälinna
jõudis. Siin edenes Anskari töö rõõmsasti. Selle toetu-
seks ajutati Hamburgisse piiskopi koht. Anskar nimetati
piiskopiks ja siit juhatas ta Daani ja Rootsi misjoni tööd.
Aga paganad tungisiwad Hamburgisse ja põletasiwad piis-
kopi pelgupaiga ära. Mõni aeg pidi ta pääpanijata olema.

TARTU ÜLIKOOL

4*

RAAMATUKOGU

Siis ühendati Bremeni piiskopkond Hamburgiga ja Anskar nimetati põhjamaa ülemaks piiskopiks. Suur ja väsimata töö oli aga juba „põhjamaa apostli“ ihu rammu lõpetanud. Ta suri a. 865. Mis Anskar alganud, lõpetasivad tema õpilased pääle tema surma.

§ 26. Paawst Gregorius VII. ja Heinrich IV.

(§ 46.)

Kirik ja riit.

1. Kui palju kiriku ja riigi ühenduse mõttel elu jõudu oli, mida Karl Suur ja paawst Leo III. põhjendanud, pidi pea ilmiks saama. Küll kroonis weel a. 862 jälle üks Rooma paawst üht Saksa keisrit. See oli Otto I., kes „Saksa rahwalise püha Rooma riigi“ krooni wastu wõttis. Seega astus Konstantinuse ja Karli Suure pärandus Saksa riigi kätte. Tema astus kiriku ja maailma loo keskpaika. Walitsuse ülemwõimus hakkas kiriku käest riigi poole kaaluma. Juba oligi üks Saksa keiser Heinrich III. (1039—1056) paawstide ametisse panemise enese kätte tõmmanud.

Selle wastu hakati Rooma poolt abi otsima. Nimelt Prantsuse Klugny (Klünji) kloostriis edendati mõtteid, kuis kirik jälle pidi wabaks saama, ehk teiste sõnadega: kuis Rooma paawst jälle ainus ilma walitseja saaks olema. Selle üle mõtles nimelt järele Klugny kloostri kaswandik munk Hildebrand. Sie küll waese rahwa laps, oli ta nüüd kirikliku wõimuse tähtsam tugi. Kui paawstide lähedam nõuuline oli ta pääle 15 aasta tegew. Ja ta mehine waim pani kõik abinõuud käima, kuis sihile jaada.

Seljamal ajal kaotas riik oma tähtsama eestkostja. Keiser Heinrich III. suri a. 1056 ja tema järeltulija, Heinrich IV. (1056—1106), oli alles alaealine laps. Pääle selle sündis ta kaswatamine väga puudulikult. Esialt juhatas seda Kölni piiskop Hanno, siis kergemeelne Bremeni piiskop Adalbert. See rikkus noore kuninga iseloomu täiesti. Ühtlasi tõsteti Hildebrand ise paawsti troonile. Kui Gregorius VII. on ta siis (1073—1085) paawsti wõimuse ootamata kõrgusele tõstnud.

Gregorius VII.
wõimuses.

2. Et kirik wabaks saaks, nõudis Gregorius VII. kõige esmalt: „Kauplemine waimulikude ametitega peab kaduma. Kes koha maksu eest saanud, teeb nõia Siimona pattu. Sedasama pattu teeb iga würst ja walitseja, kui ta waimuliku ametniku ametisse seab, selle märgiks talle sõrmukse ja kepi kätte annab. Ametiandja ja ametiwõtja langewad mõle-

mad kirikuwande alla.“ — Ka preestrite abielu teelas Gregorius VII. täiesti ära. Ebapruugi, mis enne juba hariliseks saanud, tegi ta seaduseks. Ilma armuta lõhuti olewad preestrite abielud ära. Ja miks seda? wõime arwata: preestril, kel naist ega last ei ole, pole ilmaliku walitsusega palju tegemist; see wõis paawsti sõna kuulda — wiimse täheni. Nii wõis see paawst wiimaks weel nõudagi: ta kõik würstid peawad paawsti, kui Kristuse asemiku sõna kuulma. Tema wõimus on päike, millest ilmalik wõimus kui kuu oma walguse saab!

3. Need mõtted pidiwad kõige esmalt Heinrich IV. kohta tõeks saama. See oli niisama wali ja halastamata, kui fergemeelne elufombete poolest olnud. Koor keiser oli nimelt Saksa rahwast ärritanud. Seepärast oli tal palju wastasid. Need oliwad paawsti ees kaebanud, et keiser muu jüüdid kõrwas ka waimulikude kohtadega kaubelda. See kaebtus oli paawsti meele järele. Ta kutsus otseteel keisri oma kohtujärje ette, et ta enese eest kostaks. Muidu saada paawst teda apostliku wandega kirikust wälja heitma!

Nii ei olnud weel ükski Rooma piiskop ühe keisri wastu rääkinud. Keiser sai selle üle üliwihaseks. Ta lastis Wormsi linnas a. 1076 Saksa piiskoppide läbi Gregoriuse ametist lahti mõista. Paawst wastas see pääle kirikuwandega. Ta pani needmise alla kuningaga, tema meelsed piiskopid, mõistis alamate ustawusewande kuningaga wastu tühjaks.

Nii kõrgele oli waen ilmaliku ja waimliku wõimuse wahel tõusnud. Ei oleks Heinrichi wõidu lootus wäike olnud, kui kõik ta alamad teda oleksiwad armastanud, aga mitme armastust oli ta oma jüü läbi kautanud. Nii pole imeks panna, kui Saksa würstide enamus keisri wastu külmas jäi ja a. 1077 otjuseks tegi: kui keiser mitte aasta pärast wande alt lahti ei olla, saada nad uue keisri walima. Enne aga paluti weel paawsti Augsburgi linna keisri asja üle kuulama.

4. Ei oleks paawstil iial juuremat rõõmu wõinud olla, kui Saksamaa pinnal Saksa keisri üle kohtud mõista. Kuid selle rõõmu riisus temalt üks ootamata sündmus. Abikaasa ja pojake selfis, sammus Heinrich IV. jüudatalwel enne jõulu suure waewaga üle Alpi mägede. Ta läks paawstile wastu, ei mitte sõjamõtetega, waid leppimist otsides. Gregorius VII. oli juba Augsburgisje tulemas, üksi mõnda päewa oli ta Põhja-Itaalias Kanossa lossis puhata tahtnud; sest selle omanik, markkrahwinna Mathilde, oli talle

Baen keisri
ja paawsti
wahel.

Kanossa.

tuttaw. Sinna tuli aga ka Heinrich IV. kui ootamata wõeras. Gregorius ei lastnud teda jutulegi. Säär seisis siis wägewa Heinrich III-da poeg jõulu ajal 1077 kolm päewa Kanossa õues, palja jalu ja pihtisärgis, paastudes ja puusepa poja Hildebrandi andeksandmist paludes! Nähtawus oli hale, liigutas lossi perenaistki nõnda, et ta pisarfilmil waeke keisri eest paluma hakkas. Säär pidi Gregorius Heinrichi wastu wõtma, wande sidemed lahti tegema. Keiser aga pidi lubama paawsti lepitust enese ja Saksa würstide wahel tähele panna.

Wõitja Kanossas oli seega Heinrich IV. Sest Gregoriuse VII. käest oli ta auu riisunud kui kohtumõistja ilmaliku ülemwõimuse üle ilmuda. Siiski oli see wõit ka alandus, nagu enne ega pärast üksti keiser seda pole maitanud. Päälegi ei kannud Kanossa sündmus seda wilja, mida Heinrich lootnud.

Wastaste
furn.

5. Sakjamaa würstid walisiwad ometi Heinrichi wastu uue wastastirja. Kui see langenud oli, kosus wähe Heinrichi wõim. Paawst pani teda aga jälle uue wande alla. Keiser kostis seega, et ta püha järje enese kallale sõjawäega kippus. Paawst ei tõmmanud oma wannet nüüdki tagasi. Säär hakkas keiser Rooma ümber piirama. Roomast põgenes paawst Salerno linna, kus ta a. 1085 suri.

Ka Heinrichi eluõhtu polnud mitte lahke. Tal oli weel palju rahutust. Ta pojadki hakkaswad ta wastu mäsama, nimelt pärastine Heinrich V. Ka paawsti wanne mõjus nii palju, et talle a. 1106, kui ta suri, auus matuski keelati. Alles wiie aasta pärast maeti ta pühalisel wiisil maha, kui uus paawst kirikuwande tagasi oli tõmmanud. Nii kõrgel oli siis paawsti wõimus Gregoriuse VII. all tõusnud.

§ 27. Paawsti wõimus hiilguse ülemal tipul. Hohenstaufelad ja Innocentius III. (§ 47.)

Hohenstaufelad.

1. Pääle Gregoriuse VII. surma näis tahtlaseks jääwat, kas ta mõtted kahest wõimusest, waimulik kui päike, ilmalik kui kuu, täide lähewad. Esialt ei tõusnud Gregoriuse wäärilisi mehi paawsti järjele.

Pääle selle oli a. 1138 tähtis Hohenstaufelaste würstisuguga Sakja troonile saanud. See sugu ei tahtnud paawsti kõrwal paljas kuuwalge olla. Nii sattus ilmalik ja waimulik walitus uuesti jotta, mis pääle 100

aasta Hohenstaufaste ja paawstide wahel kestis. Iscaraanis läks waen wihaseks, kui Innocentius III. paawsti troonile astus.

2. Innocentius III. on kõige suurem paawst Rooma järjel. Tema teadis Gregoriuse VII. pärandust dieti pruukida. Waimuannete ja tahtmise kindluse poolest oli ta Gregoriuse jarnane. Oma teaduse ja osawuse poolest käis ta sellest weel üle. Ta wagadus ja waimustus, kiriku kasuks wiimast weretilka pruukida, oli wististi weel puhtam ja selgem, kui Gregoriusel. Nii oli ta ülekohtu karistaja, leskenaeste ja waeste isa, rahu wahemee rahwaste ja würstide wahel. Ise waeseks jäädes forjas ta warandust, et kirikule maailma walitsust kinnitada, rajabeta üliwõimust ristiusuliste riikide ja rahwaste üle kinni pidada. Et sellele sihile saada, hoidis ta Saksamaa asjus Hohenstaufaste wastaste Welfide poole, heitis aga siis nende sõbraks, kui Friedrich II. (1215—1250) keisri troonile tuli.

Innocentius III.

Niisama juhatafiwad tema käsud ka muude maade ajalugu. Inglismaa ja kuningas Johanni „ilma maata“ pani ta kirikuwande alla: kirikud pandi jäl kinni, kiriku kellad ei helisenud enam. Surnudki jäiwad matmata. Ja kuningas pidi paawsti armu paluma ja iga aasta lunastuseraha Rooma saatma. Niisama langes ka Prantsuse kuningas Philipp August kirikuwande alla, kuni ta oma abikaasa tagasi wõttis, kelle ta ära lükanud. Ka mujale kaugemale, ja meiegi maale ulatas ta wägew käsi: tema kinnitas siin katoliku kiriku mõega-missiooni, aitas wägiwalgaga Ceesti, Liivi ja Läti rahwast ristiusule wõita ja andis uuele asutusele Maarjamaa nime.

Weel aastal 1215 pidas wägew paawst Roomas uhket kirikukogu. Pea kõik kristlikud kuningad ja 1500 waimulikku isandat wõtsiwad sest osa. Innocentius III. juhatas seda kogu kui kristliku perekonna isa, mõtteid ära wandudes, mis Rooma õpetusest lahku läsiwad. Paawsti wõimus oli oma hülguse kõrgemale tipule jõudnud. Paari tuu pärast juri siis Innocentius III.

3. Pääle Innocentiusse surma hakkas wõitlemine paawsti ja keisri wahel uue jõuga. Wõit kaalus keisri Friedrich II. poole. Ei jõudnud kirikuwanded seda murda kuni ta a. 1250 suri. Müüd kutsus uus paawst Prantslased appi. Prantsuse kuningas wend Anjou (Anschu) Karl tuli Siciiliat ära wõitma. Araandmine silendas temale teed. Friedrich II. poeg Manfred suri lahingus. Weel elas aga

Wimne wõitlemine.

Friedrich II. pojapoeg, noor Konradin, wiimne Hohenstauflane. Selle üle mõistiswad aga ta waenlased surmakohut. Aastal 1268 weeris ta pää werekirwe all põrandale.

Nii oli paawsti wõimus täiesti wõitnud. Aga juba näris uss ta juure külles. Ja otse Prantslased, selle abil ta wõitnud, pidiwad Rooma järjele Jumala witsats saama, tema auu musta muda sisse jõtkuma. See sündis, kui kardinal Bonifacius VIII. 1294 paawsti troonile tõusis.

§ 28. Ristisõjad. (§ 48. 49.)

Renne algus.

1. Juba wanas katolikus kirikus peeti rändamisi tähtsateks ja pühadesse paikadesse iseäralikuks wagaduse märkiks. Ja waraselt oliwad mõningad tuni püha maani rännanud. Nad oliwad seda kõige õnnistusewäärilisemaks teoks arwanud; arwanud, et nad siis Kristusele lähemad, kui nad lihas sinna jaawad, kus tema elanud, kannatanud ja furnud. Et meie Jumalat peame teenima waimus ja tões, et meil elawat Kristust ja hauast otsida tarwis pole, seda oliwad need keskaja wagad unustanud.

Nii kaua kui püha maa weel Greeka riigi päralt oli, wõeti rändajaid sääl lahkesti wastu. Ka siis, kui Araablased pääle Muhamedi surma Palestiina ära wõitsiwad, kannotati neid weel. Aga a. 1073 langes tõotatud maa Türgi jugu Seltichukkide kätte. Nüüd tuliwad nii hästi rändajatel, kui sääl asural ristirahwal rasked päewad. Palju kaebusi oli selle poolest ka Gregoriuse VII. ette jõudnud. Tulise waimustusega oli ta mõtet äratada püüdnud: wõdetagu püha maa umbuslikkude käest ära! Ta oli ise juba walmis kriiskliku sõjawäe ees sinna sammuma. Aga tülid Heinrich IV-ga keelswad mõtte täideminemist.

Sääl tuli a. 1095 üks Prantsuse munk, Peter Amiens'ist, pühalt maalt tagasi ja kaebas paawstile Urban II. ristirahwa häda. Ta palus südamest, terwet ristirahwast üles kutsuda, et püha heuda wabaks teha. Peter ise jõttis ühe eesli seljas külast külasse ja pidas waimustatud kõnesid ristirahwa raskest põlwest pühäl maal.

Paawst Urban II. kutsus siis nowembrikuus 1095 Clermonti Prantsusemaal kirikutogu kokku, millest tuhanded osa wõtsiwad. Tulises kõnes näitas ta, kuis õhtumaa pühaham kohus olla Muhamedi usulise hommikumaa wastu mõdeka tõmmata, ümmardaja poeg Jämael wälja heita. „Su-

mal tahab seda! Jumal tahab seda!" wastasivad tuhanded. Nad lasksivad enesele punase risti parema äla pääle õmmelda ja hakkasivad ennast wõitlusese walmistama. Walmistajate hulgas on ülemaid ja alamaid, uhkemaid würistid ja waesemaid sulasid; ka naisi ja lapsi. Nii hakkasivad ristisõjad, mis umbes 200 aastat kestiswad ja teed pühale maale werrega wäetasivad.

2. Esimene ristisõit oli 1095—1099. Suur hulk kääritumaid ei jõudnud wägede wäljaminekut ära oodata. Nad tõttasivad tuulel ja tuhinal ilma tarwilise sõjamoonata hommiku poole. Sääal on nad haledal kombel tee pääl surma saanud. Eius wõttis pääwägede juhatusese mehine ja waga Gottfried Bouillionist (Buljongist) enese pääle. Ta wägi oli pea 600,000 tuhande hinge pääle kaswanud. Küll langesiwad tuhanded. Aga wõitlejad oliwad wiimati ometi Jeruusalemma müüride all. 15. heinak. p. 1099 langes püha linn tõesti ristiwägede kätte. Werese ujudes rändasivad nad tulelontide walgulsel ülestõusmise kirikusse. Gottfriedi taheti kuningaks tõsta. Aga tema ei tahtnud jääal kuningakrooni kanda, kus ta Isand ofaskrooni kannud. Ta soowis üksi „püha haua kaitseja“ olla. Nasta pärast krooniti ta wend Balduin esimeseks Jeruusalemma kuningaks. Aga uue kuningriigi seisukord oli wäga raske, kuna waenlased igalt poolt kallale tippusiwad.

Esimene ristisõit.

3. Nii on weel kuus seesugust ristisõitu olnud: teine a. 1147; kolmas 1189—1193; neljas 1202—1204; viies 1228—1229; kuues 1248 ja seitsemes 1270. Itka uuesti on ennast kuningad ja würistid, rüütlid ja muud mehed, sõjamundriese pannud, et püha hauda wabaks teha. Aga sihile pole nende sõitudega kuidagi wiisi jaadud. Mitmed ristisõitjad pole püha maad filmagagi näinud. Enne juka tappis neid nälg, jänu ja Islami mõet. Juba a. 1187 oli wahwa Sultani Saladini wastu wiimne Jeruusalemma kuningas Gui langenu. Seft ajast pole kristlikust kuningriigist pühal maal enam kõnet. A. 1291 langes wiimne kristlik omandus, Akko kindlus Aasiamaal. Ja jälle walitjes risti asemel poolkuu püha maa pinnal.

Teise ristisõit.

4. Ristisõidud oliwad nagu teine rahwaste rändamine, mis 200 aastat kestis. Pühamaad Muhamedlaste käesi ära wõita, mis nad tahtsivad, ei ole nad jõudnud. Selle asemel on nad umbes 6 miljoni inimese elu olwrisk nõudnud. Siiski ei wõinud nii suurearwuline liikumine jäljeta jääda.

Ristisõdade järjek.

Ristijõidud panivad esmalt keetaja ilma liikuma, nad edendasivad rahwaste lähikaimisi. Nad aitasivad seega neid oma mõtteid ja kombeid harida ja seletada. Sellest tuli suur kasu haridusele, teadusele ja kunstile. Mitmeti pidi toorus kaduma, inimese õigus asemele astuma. Orjad, kes ristijõdadest osa wõtnud, said wabaks. Nii hakkas waba talupojaseisus ennast asutama. Uue aja mõtted walmiswid kiriku ja riigi wäljal. Pääle selle harjuswad rahwad waimulikkude tarwituste pääle palju õhwerdama. Nii kosus ristijõditude läbi meele auusus ja tõrgus. Kõige suuremat kasu sai ristijõditudest aga paawsti wõimus. Tema käsul läksiwad kuningad ja würstid ja rahwaste wood homniku poole. Siis oli tõesti Nooma paawst õhtumaa suurem ja wägewam sõjajõlem.

Rüütliordub.

5. Seda mõtet edendasivad nimelt waimulikud rüütliordud ehk *seltid*, mis ristijõditude ajal oma alguse said. Neis on mungad ja rüütli-mõtted ühendatud. Ka nemad nõuawad, nagu mungad, oma liikmete käest: waejust, kasnust ja sõnakuulmist; aga nad kannawad ka mõeta, et kiriku teenistuses umbusklikka kaotada. Tähtsamad rüütliordud on järgmised:

a. *Johanniitlased* ehk *Johannese hospidali* wennad. Need hakkasivad ühes kloostris püha hana ligi 1099 asuma. Nende ülesanne oli haigete tallitamine ja wõderaste wastuwõtmine. Pääle püha maa ärawõitmise said nad Malta saare asupaigaks. Kui „Malta rüütliid“ teewad nad weel praegu Preisiimaal armastuse tööd. Nad kandiswad walget risti musta mantli külles rinna pääl ja punast risti lippude pääl.

b. *Templi wennad*, a. 1118 asutatud, said oma nime sest, et nad uhkes majas endise Jeruusalemma templi ligi asusiwad. Nemad püüdiswad püha hana rändajaid kaitsta. Nad said wäga rikkaks. Selle rikkuse järel himu kandes lõpetas Brantjuse kuningas Philipp Ilus a. 1314 templi-herrade ordu ja saatis 54 rüütli ilma süüta tule surma. Nende orduriie oli walge mantel punase ristiga.

c. *Saksa rüütliid* said oma alguse 1190 ühest haigemaja-asutusest. Kui nende tegewus Palestiinas lõppis, tuliwad nad Preisiimaale, et jääda oma mõeta paganate wastu tarwitada. A. 1237 ühendasiwad nad ennast *Wõlgawendade* orduga, mis a. 1202 Liwi missiooni toetu-

feks oli asutatud saanud. Saksja rüütlike orburie oli walge mantel musta ristiga.

§ 29. Kiriku misjioni edenemine. (§ 50.)

1. Aeg, kus meie seisame, oli suurte liikumiste ja waimustatud ettewõtete aeg. Sää! pidi siis ka kiriku misjioni töö edenema. Aga üks kahju on sellegi külles, nagu suurel hulgal testaja nähtawustel! Ta pole üksi waimutöö, mis siemise wõimuga rahwaid wõidab. Ta on liig pääliskaudne ja wälispidine. Sõna tugi on mõel. See ei wõi aga sūdameid ewangeliumile awada.

Slaawi sugu Wendlaste juures oli ristiusk juba keisri Otto I. (936—973) ajal alguse saanud. Aga paganuse torm oli jeda uuesti lämmitada püüdnud. Sää! hakkas kuulus Albrecht Karu (1133) ja Heinrich Löwi (1162) neid Saksja ajunikkudega segama. Sel teel leidis ristiusk jää! enam ruumi. Nii tungis ta ka weel Pommeri rahwa juure. Sää! sai piiskop Otto Bambergist Pommerlaste apostlik.

2. Ka Soome ja Leedu (Läti ehk Litawi) sugu rahwaste misjioneerimine jündis sel ajal. — Soome maale tõi a. 1157 Gerik Püha ristiusu funduse teel, kuna ta maa ära wõitis. Hendrik, Upsala piiskop, läks ühes temaga Soome ja sai Soomlaste apostlik. Aga juba järgmisel aastal suri ta märtrina omas apostliametis. Soomlased wihkasiwad niisama ristiusku, kui Rootslaste walitsust. Alles Thorkel Knutson andis mõlematele tuge. Ta tark ja õige walitsus lepitäs Soomlased ära (1293).

3. Praegustes Balti kubermangudes asufiwad sel ajal põhja pool Soome jugust Gestlased, neist lõuna pool Liiwlasted ja Kuurlased. Nende wastu tungifiwad lõuna ja hommiku poolt Läti jugu rahwad. Raubasõidud töiwad meie maast esimese teaduse Saksjamaale a. 1159. Selle järele hakati talle ristijõnumit pakkuma. Preester Meinhard, Liiwlaste apostel, asutas Liiwlaste keskel esimese kiriku Ütskülas (a. 1186) ja suri kui esimene Liiwlaste piiskop a. 1196. Tema oli ustaw karjane oma Issanda teenistuses. Tema järestulija piiskop Berthold (1196—1198) oli juba mõegamees ja langes lahingis Liiwlaste wastu. Enam wilja oma tööst nägi kolmas Liiwimaa piiskop, Albert von Buxhöwden. Tema asutas Riia linna a. 1201 ja Mõegarüütlike ordu a. 1202.

Pommerlased.

Soomlased.

Baltimaa rahwad.

Nende abil kandis ta ristiusu meie metsmaadesse mõega teel.

Selsamal ajal olivad ka Daanlased põhja poolt meie maale tunginud, kuhu a. 1219 Boldemar II. Linda-niisa kantsi asemel Tallinna ajutas. Unt finnitust leidis katolik kirik Baltimaal, kui a. 1237 Mõegarüütliid ennast Saksa rüütlitega ühendasiwad, kes Läti sugu Preislaste juures tegewad olivad. Aga muidugi ei wõinud missiõni töö, mida mõega abil toimetati, õiget wilja kanda.

§ 30. Rooma kiriku õpetus, jumalateenistus ja pühad prungid. (§ 51. 52.)

Püha kiri.

1. Keskjajal seejugsid õpetuse waidlusi enam ei ole, kui wanas kirikus. Kõik kiriku wõim kulub ta wälise wäljaehituse pääle ära. Aga mida enam ta wäline wõimus kaswab, jeda enam ahwardab õpetusele kahju. Rõnda taganes katolik kirik ajajooõsul ewangeliumi aluselt ära. Mida kõrgem paawsti wõimus oli, jeda sügawamate effi-tuste sisse oli ta langenud. Kõik teised ebamõtted woola-wad aga sest pääefitusest wälja, et keskaja kirikule püha kiri enam ainus usuhallikas ei ole. Tema lugeminegi keelatakse kogudusele ära! Püha kirja kõrwa ja tema üle astuwad Rooma kiriku muinased mälestused, Rooma pühade jutustused wanast ajast. See on Rooma kiriku tradition ehk muinane suuõõna. Üksi selle waral tohiti piiblit jeletada. Rooma inimlikud lihandused jega-fitwad Jumala sõna täiesti ära.

Sakramentib.

2. Ka sakramentide artw on nüüd kindel. Peetrus Lombardus († 1164), Pariisi piiskop, on selle eest seisnud, et see seitseme pääle finnitataks. Ja need on: ristimine, salwimine ehk ristimise finnitamine, püha õhtusõõmaaeg, patust pöõrmine, wiimne õlitamine, abielu ja preesrite ametisse õnnistamine.

Püha õhtusõõmaaeg ise jälle pole Rooma kirikule enam Issanda tõõne ihu ja weri, mida leiwa ja wiina all wastu wõtame, waid ta õpetab: leib ja wiin muutuwad Issanda ihuks ja wereks preesstri õnnistamise läbi! See on a. 1215 saadik kiriku õpetus. Preester on selle juures wahemehena Jumala ja inimeste wahel. Püha õhtusõõmaaeg, mida ta pühitseõ, on õhwrõtõõ. Preester uuendab jäl ilma wereta Kristuse õhwrõtõõ. Sellepärast on

ka jumalateenistus ehk misja, kus see sünnib — „misja-ohwer“.

Sellega ühes käib õpetus puhastuse tules. See pidi piinapait olema, kus lahkunute hinged neist pattudest puhastatakse, mille kohta nad siin ilmas ei võinud meelt paradada. Puhastuse tule waew armati feeläbi lühemaks jaawat, kui omakies lahkunute eest misjaohwrid ehk hingemisjassid lastiwad pühitseda.

Sinna juure tuli 12. aastasajal weel üks ebapruuk. Oli leib ja wiin tõesti taewalikuks oluks muutunud, siis tuli temaga nii ettewaatlikult, kui võimalik, ümber käia. Midagi ei tohtinud temast ilmaaegu hukka saada. Et see iial ei sünniks, keelati kogudusele karika wäljajagamine ära. Tema maitsemine jäi üffi preestri eesõiguseks. Ühel hooil nõuti, et õnnistatud leiwale kogudus jumaliku auu pidi andma ja tema ees kummardama. Ühtlasi seati a. 1264 selle imeteo ülenduseks, kus leib ja wiin Issanda ihuks muutuwad, weel iseäralik kirikupüha sisse: Kristuse ihu püha.

3. Nime poolest hoidis teistaja kirik Augustinuse, teo poolest aga Pelagiuse poole. Ta õpetas: inimene võib ka oma wäliste tegudega Jumala meelehäääd ära teenida! Ta võib weel enamgi teha, kui ta enese õnnistuseks tarwis läheb. See enamus võib muudelegi tuluks tulla. Nii oli õpetus meelevaerandusest ära segatud. Sisemise pöörmise ja meelevaerandamise asemel nõuti wälisid wooruse harjutusi: rikast armuannete jagamist waestele, paawsti poolt määratud palwete lugemist ja nende mitmetorrast lordamist j. n. e. Neist nõudmistest aga, õpetas kirik edasi, võib ka üksikuid wabaks teha, kui ta häätööde tegemise ja misjade lugemise enese pääle wõtub. Selle eest nõudis tema ka maksu. Nii sündis patuandeksandmise kauplemine. Esialt pidi see küll mõne üffiku karistuse kergitus, lunastus, lahtilaskmine ehk pääst olema. Aga pärastpoole hakati üleüldist pattude andeksandmist raha eest wälja jagama. Seda kuulutati näituseks ristisõidu osawõtjale ehk rahaabi andjale.

Meelepara-
dus,

Ka pidi pihitija preestri kõrwa sisse tingimata oma wiimjed ehitused üles tunnistama, et lunastuse töösid tema läbi ette kirjutada lasta. See „kõrwa-piht“ on nii ühtlasi sunni-pihitiks saanud, mis südametunnistusest ta wabaduse riihub!

4. Jumalateenistust jällegi peetakse Ladina keeles, mis rahwale tundmata. Jutulisi ei peeta enam. Rooma kiriku

Jumalatee-
nistus.

õpetus on nüüd wiimsele kindlele järjele saanud. Märtrite ja pühade kummardamine on nüüd üleüldine. Riisama ta reliikviate eht nende järele jäänud jäätmete kummardamine. Nimelt ristisõitjad tõiwad hulga jäätmeid ühes, millel mitmesugust imewõimu usuti olewat. Nagu hommitumaal enne, peetakse nüüd ka õhtumaal pildid pühadeks asjadeks, mida kummardada tuleb.

§ 31. Keskaja koguduse elu. Muunkade ordu. Kiriku puhastus ja karistused. (§ 54. 55.)

Keskaja
kogudus.

1. Rooma kirikus oli Jumala sõna jumalateenistuse kehtpaigast wälja heidetud. Ta oli inimlikkude lijadustega ära segatud. Sellepärast ei wõinud ta elus oma wäge awaldada. Kõige kurwem oli, et piibli lugemine ära keelatud oli. Oli ju Innocentius III. neid koguduse liikmeid, kes piiblit tahawad lugeda, käskinud kiwidega furnuks lüüa! Ka kõik katsed, piiblit rohwaheelde ümber panna, keeldi a. 1229 täiesti ära. Suureks pidi sellepärast jänu Jumala sõna järele tõusma. Kirik ise oli ju ta hallika kinni sulgunud.

Katoliku kiriku wagad, kerjajast kuningani ruttasiwad, kiriku ametnikka kummardama, neid karistusi rõõmuga kandma, mida nad pääle pannud. Ununud on, et meie armust õndsaks saame. Pelagiuse järele tahetakse õnnistust ise ära teenida. Waljuma paastumise ja wooruse harjutuse läbi otsitakse lunastust. Kes ennast fiiski tunneb rahutuma olewat, mõtleb kõige imelisemad meeleparanduse harjutused wälja. Et liha ära suretada, waewab ja piinab ta ennast ilma armuta. Kes dieeti wagad tahawad olla, koormawad ennast raudriidiga, ahelatega, raudrõngastega käte ja jalgade ümber. Tuliwad weel sõjad, tõwed, nälja-aastad, fiis laenetasiwad seesugused wagade salgad ühest paigast teise, ennast piitsadega pekstes ja kahetsemise-laulusid lauldes. See sugusid isenele waewajaid nimetati flagellantideks eht pekstjateks. Weel mõned katsiwad ennast karedama karuse riidega eht elajanahkadega, ja lastiwad need ihu pääle ära mädaneda, ilma et nad ennast oleks puhastanud.

Mungad.

2. See kõik oli imeline ja kõigiti weider. Aga et kõik ettewõtted iseäralise waimustusega toimetati, mida meie küllalt imestada ei jõua, fiis on ka otse see aeg juurearwulise nähtawusi walmistanud. Nende jekka peame ka keskaja

mungaühendusi armama. Need sünnivad feeläbi, et ühemõttelised mungad suuremaks mungaordudeks ehk jelsideks kokku astuvad. Nii püüavad nemad munga-elu ise ebateedelt kõrwale hoida, paawsti kirikule uut tuge anda. Tähtsamad nende mungaühenduste keskel on kerjus- mungad, nimelt:

a) Franciskaanelased. Nende ühenduse asutas püha Franciskus, sündinud Itaalias a. 1182. Ta oli rikka kaupmehe poeg, kes kaua ilma rõõmus elanud. Kui ta paremad mõtted jaanud, hakkas ta isa warandusega üht kabeleit ehitama. Sellepärast ijust ära tõugatud, elas ta mitu aastat üksiklajena. Aposilikus waesuses, ilma kulla ja hõbedata, oma elu ülespidamist kerjates, kutsus ta õhtu- ja hommikumaa rahwaid meeleparandusele, kuna ühed teda kui meeletumat pilkasiwad, teised teda kui pühamat auustasiwad. Kõigewägewam Franciskaanelaste jutlus pidi nende elu waesus olema. Nemad on esimesed paljas- jalu- mungad.

b. Dominikaanelased. Nende ordu asutas suur- sugu Hispaanlane Dominikus, sündinud 1170. See mungade jelts tegi oma ülesandeks jutluse teel lahkunuid liikmeid õndsatsategewa kiriku hõlma jälle tagasi kutsuda. Sellepärast kinnitas paawst Honorius III. a. 1216 selle ühen- duse kui jutlustajate-ordo. Nende käes pidi eesõ- gus olema igal pool jutlusi pidada, patused pihtile wõtta, et nõnda efsijatele wõimalikuks teha, et nad kirikusse tagasi tuleksiwad. Wiimaks nimetas Dominikus omad mungad kerjusmunkadeks. Ta suri a. 1221 neid wandudes, kes tema asutust ilmaliku warandusega peafsiwad roojastama.

3. Nende kabe ordu läbi on mungaseisus täiesti uue tee enesele rajanud. Kerjusmungad ei taha mitte üksi kloostri müüride taga ihu waewata ja teadust harida. Nad taha- wad kesket ilma astuda ja rahwa keskel kui ewangelistid tegewad olla. Ja et nad ikka rahwa keskel oliwad, rah- waga hääd ja paha ühes kannatafiwad, jellepärast tundsi- wad nad tema südant ja tarwitusi. Just jellepärast oli ka nende jutlus wägew ja mõjuw. Nii pole siis imeks panna, kui Dominikaanelased ja Franciskaanelased pea kuningate ja würstide pihtisadeks saawad, ülikooli õpetuskohad enese kätte wõtawad. Iga seisuseni ulatas nende mõju. Aga selle kõige juures oliwad nad paawsti alamad teenrid, talle sõnakuulelikud kuni wiimse täheni. Nii saiwad kerjusmun- gad paawsti järje tähtsamaks toeks. Üksi seda pidiwad nad

Nende täh-
sus.

pea nägema, et ilma warandufeta selle ilma elu ei taha ülewal jeista.

Kiriku karis-
tus.

4. Tinjimata sõnakuulmist nõudis katolik kirik ka iga oma muu liikme käest. Kes aga kiriku kästused mitte tähele ei pannud, ehk ka muidu kirikuõpetusest lahkus, seda pani paawst kiriku wande alla, lükkas teda kiriku ja sakramentide osajaaamisest wälja. Oli effija weel tähtsam mees, mõni kuningas ehk würst, siis pani paawst interdikti ehk suure wande tema terve maa pääle. Ja see mõjus, kui tema ajal kirikutellad wait, kiriku-ukjed kinni jäiwad, furnutelegi kiriklik õnnistus keelati. See wanne oli seda hirmsam, et temaga alamate ustawuse kohus lõppis. Neil polnud enam tarwis ülemate sõna kuulda. See suur wanne oli mehiste paawstide käes toledam sõjariisi: ta riisus maa-delt kiriku õnnistuse, lõhkus ära, mis Jumal kokku sidunud. Ta tegi mäsamijuse walitsejate wastu õiguse asjaks.

Ja kui seesugune apostlik wanne weel ei mõjunud, leiti weel toledamaid abinõusid, et katoliku kiriku puhtust kaitsta. Kuid selle juures sai kõlwatu patu elu üksi suuremaks ülemate ja alamate, preestrite ja koguduse liikmete juures. Rooma kirik oli täiesti ebateele sattunud. Ta õpetus ja elu oli suur eksituste kogu. Ainult see trööstib meid üksi, et mitte kõik kiriku liikmed ta seisukohta õigeks ei pea, waid et ka neid on, kes wara selle wastu waidlewad.

§ 32. Waldenslased ja Albienslased. (§ 56. 57.)

Lahulased.

1. Wara juba oliwad tähtsad mehed walitsewa kiriku eksõpetuste ja kõlwatuma elu wastu üles astunud. Aga nende tunnistus ei wõinud mitte mõjuda, et nad ise weel kõigiti püha kirja põhja pääl ei seisnud. Nõnda lahkusiwad nimelt Eduna-Prantsusemaal mitmed usufelstskonnad juurest kirikust. See hakkas neid seepärast lahulasteks ehk ketseriteks nimetama ja nende wastu elu ja surma pääle wõitlema. „Lahulased“ oliwad nad kui kirikust lahkujad. „Ketseri“ nime saiwad nad „Katharite“ ehk „Puhasste“ usufelstikese järele, kes ennast üksi puhtaks pidas ära roojastatud kiriku kõrwas. Kirikust lahkunute kogu aga on sekt ehk usulahk, ehk ka lühidalt: lahk.

Waldensla-
sed.

2. Kõige nende kiriku wastaste hulgas seisawad ainult ewangeliumi põhja pääl Waldenslased. Selle usulahu asutaja oli Piioni linna kodanik Peetrus Waldus. Tema laskis enesele ewangeliumid ja weel mõned muud tähtsamad

tütid pühast kirjast ja kirikuisjade raamatutest ümber panna. Neid luges ta hoolasti ja suure kasuga, ja hakkas nõnda mõndagi Nooma effiõpetust tundma. Siis kaotas ta ätise surma läbi ühe sõbra. See liigutas teda nõnda, et ta oma terwet elu Jumalale tahtis pühendada. Ta kinkis a. 1170 oma waranduse waestele ja ajutas ühe apostiliku seltsi, mis rahwale Jumala sõna pidi kuulutama, teda apostilikule puhtusele ja waejusele tagasi tooma. Iseäranis nõudsiwad Waldenslased püha kirja lugemist ja uurimist. Ses mõttes pidiwad nemad igal pool jutlusti. Need keelas aga Liioni piiskop ära. Ühe paawst Aleksander III. pani päälegi wagad jutlustetegiwad kiriku wande alla a. 1183.

Sellega oli kirik ise sideme lõhkunud, mis Waldenslasti temaga neel ühendanud. Alles nüüd hakkas nende ewangeliumi tundmine tugewamalt tärkama. Nad tunnistasiwad nüüd üksi piibli oma usu ja elu peegliks, kuulatasiwad Jumala sõna üksi rahwakeeles, ja paniwad preestrite eesõigusele, Nooma sunnipihstile ja pühade auustamisele wastu. Oma elukombete poolest oliwad Waldenslased lahked, tasased ja auusad. Seda pidiwad nende waenlasedki tunnistama.

Küll püüti neid nüüd armu, küll hirmuga kiriku hõlma tagasi jaada. Aga asjata kõik! Ka werine tagakiusamine, mis nende wastu liifele ärkas, ei mõjunud midagi. Tagakiusamiste tormi eest põgenesiwad Waldenslased Piemonti ja Sawoija waitjete orgude sisse Põhja-Itaalias. Säälsuwad praegu weel Waldenslaste kogudused kui kallid ewangeliumi seeme katoliklises Itaalias. — Peetrus Walbus ise, kes oma koguduste äratuseks jägedasti reiside pääl oli, suri Böömimaal a. 1197.

3. Seesuguste häälte pääle pole kirik mitte waitinud. Ta wastas neile esmalt ta sõnaga ja jutlusega. Kuid see näis talle liig aeglane olewat. Seepärast wõttis ta pea mõega abiks. Ta hakkas neid weriselt taga kiusama, kes julgesiwad tõistiti kui paawsti kirik õpetada. Iga lahulane saadeti surma, kas mõega läbi eht põlewal tuleriidal.

Kuid siiski kaswasiwad iga päewaga lahulaste salgad. Nad leidsiwad nimelt warju auuwäärt Toulouse krahwi Raimundi maa pääl, iseäranis waitkses Albi linnas ja tema ümberkaudu. Wiimse linna järele hatatigi kõiki lahulasti Lõuna-Prantsufemaal Albienlasteks nimetama. Paawst läkitas nüüd mitu saadikut sinna, kes effiõjaid kirikule pidiwad tagasi wõitma, olgu sõna eht sunduse waral. Üks neist tapeti ära. Mungad andsiwad seda krahwi Raimundi süüks. Säälsu-

Albienlaste.

kuulutas paavsti ristisõda Albienslaste vastu. Selle järg olf hirmus, werine usufõda, mis 20 aastat mäsas (1209—1229). Wanu ja noori, ka naisi ja wäetimaid lapsi, surmati fiin ilma armuta. Ka Waldenslaste werd woolas palju jes sõjas, kuni nad Põhja-Itaalias waitse pelgupaiga leidfiwad.

4. Et jarnasid sündmusi jäänawalt keelda, anti a. 1229 käst wälja: „Wannutatud mehed peawad ketserid ehk lahulasi üles otsima. Iga mees, kes lahulast vastu wõtab, kaotab ameti; iga maja, mis lahulast kaitseb, tehakse maaga tasa. Iga ristiinimene peab piiskopile ustawust kiriku vastu tõotama ja wanduma, et ta lahulast taga kiusab. Kes jeda mitte ei tee, tuleb ije ketseriks pidada.“

Uga piiskopid ei olnud waljud küllast jeda käsku täitma. Sellepärast seadis paawsti Gregorius IX. iseäralised inkwifitfionid ehk ketseritekohtud sisse ja andis neid Dominikaanlaste walitsuse alla a. 1232. Need pidiwad lahulaste järele uurima ja neid ilma armuta karistama. Kõige hirmsamad piinamised pandi see juures kohtualuste pääle. Need sundifiwad neid igale tunnistusele, mis soowiti. Ka tohtifiwad kõige alatamad inimesed lahulase vastu tunnistada. Tal isepolnud aga wõimalik enese eest kosta. Kõik need, kes selle kaelakohtu ees ennast süüdlaseks tunnistasiwad ja ennast parandada lubasiwad, pidiwad mitmesuguse teotuse all kirikuga leppima ja kaotasiwad oma waranduse. Kes midagi ei tahtnud tunnistada, jeda piinati nii kaua, kui ta kõiges ennast ütles süüdlase olewat, mis aga nõuti. Kes aga tõeks wõttis, et ta kirikuwastalisi mõtteid awaldanud, saadeti põlewale puuriidale. Nimelt Hispaaniamaal on nii lugemata hulk ilma süüta ohwrid ära põletatud.

Rõle surmamine, mida Auto da fè, s. o. usutegu, nimetati, wõeti enamisii pühapäewa hommikul ette. Kiriku kellad kõlasiwad koledasti. Nii läks rong kohtukojast kiriku juure, ees Dominikaanlased inkwifitfioni lipuga. Selle pääle oli kui teotuseks kirjutatud: „Digus ja halastus!“ Siis tuliwad kahetsejad, kollase kahetsejariides, kuradi nägudega maalitud; siis hukkamõistetud samasuguses riides; siis mustad surnufirstud, tuleleekide ja kuraditega maalitud. Siin oliwad ära põgenenud lahulaste pildid ja nende luud kondid jees, kes enne ära surnud, mida ka ühes ära põletati. Wiimaks tuliwad preestrid ja mungad. Pärast jutlust kuulutati weel üks kord otsust. Kohtu päämees lõi süüdlasele rinna pääle ja ilmalik kohus täitis otsuse. Hispaanias ja osalt ka Itaa-

lias on seesugused usuteod tõesti usuparanduse jädemed ära kustutanud. Aga otse seesugune hirmsamate efektuste töö pidi ise tungima, et uus aeg, mis ta warjud ära saadab, ei võinud tulemata jääda. Kuid enne seda pidi veel keskaja suurem võim, paawsti võim ise, kõige suurema põlguse sisse sattuma.

§ 33 Paawsti võim suuremas hääbis ja alanduses, kuna kiriku puhastus ennast hakkab ette walmistama.

(§ 58—62.)

1. Aastal 1294 oli Bonifacius VIII. paawsti järjele tõusnud, kui paawsti võim suuresti kõige hiilgawamal järjel seisis. Ei olnud temale sest küllalt, mis üks Gregorius VII. ja Innocentius III. enesele võimudeks võtnud. Tema nõudis: „Ilmalikul meelewallal pole kiriku võimude kõrwas midagi ütlemist. Kõik ilmalik loom on Rooma piiskopi alam.“ (A. 1302.)

Bonifacius
VIII.

Selle meeletuma nõudmise vastu astus Brantsuse rahwas ja kuningas Philipp Ilus üles. Nad võtsiwad paawsti ta palastis wangi, kuna ta ametiriides trooni pääl istus ja waikides waenlasti ootas. Siis suri Bonifacius weel selsamal aastal (1303).

2. Järgmine paawst Klemens V. sai a. 1305 täiesti Brantsuse kuninga orjaks ja käsualuseks. See on suur alandus uhketele meestele Petrusse järjel. Brantslasti oliwad nad tarwitanud, et Hohenstauflaste keisrisugu ära häwitada. Nüüd peawad nad nende samade Brantslaste orjaks ennast alandama. Rooma linnagi ei julgenud paawstid enam asuma jääda. A. 1305 tegi Klemens V. Brantsuse linna Awinjoni oma pefalinnaks. Ja enam kui 70 aastat (1305—1377) on paawstid sääl asunud Brantsuse orjana. Seda aega nimetatakse „paawstide Paabeli wangipõlweks“.

Paawstide
wangipõlwe
ja lõhe.

See oli juur alandus ja teotus uhkele paawsti järjele. Kuid see pidi weel suuremaks saama. Kui paawst a. 1378 Rooma jälle tahtis asuma hakata, suri ta; ja siis ei jõudnud walijad uuel walimisel ennast ühendada. Nii saadi korraga kaks paawsti — teine Rooma, teine Awinjoni. Ja need wandusiwad teineteist wastastikku ära! See oli halekuulus „paawstlik lõhe“ a. 1378—1409. See oli pahandus, nagu seda kristlik ilm enne mitte polnud näinud. See oli ühtlasti päewaselge tõendus, et kirikule parandust tarwis — pää ja liikmete kohta, ta terve elu ja olu poolest. Ja seda hakati nõudma ülemate ja alamate poolt.

Kirikufogud.

3. Parandust pää ja liikmete kohta pidivad tooma kuulsad kirikufogud, mis a. 1409 Piija linnas, a. 1414—1418 Kostnizis, ja Baaseli linnas a. 1431 ära peeti. Kuid asjata kõik: paavstid ei taha ennast kirikufogude otjuse alla heita! Pääle selle suur efsitus, et kiriku walitjuse kõrwas mitte otse ka kiriku õpetus ja elu rewideerimise alla ei wõetud! Nii oli Piijas kirikufogu endised kats paawsti lahti mõistnud ja uue walinud. Aga ka endised ei lahkunud ametist. Nii oliwad korraga kirikul kolm paawsti — kes jälle üks teist ära wandusiwad! Ja kui wiimaks ka jälle a. 1494 üks paawst walitsema hakkas, saiwad tema ja ta järeltulijad üksi kuulsaks aina — kõlwatuma patu elu poolest! Nende järgedes käiswad ka muidugi alamad karjased. Nii sügawasti oli kirik langenud oma pää ja liikmetega. Parandust oli talle hädasti tarwis. Aga see ei wõinud tulla, nii kaua kui ta õpetus wanale põhjale jäi. Ja et see nii jäänud, seepärast pidiwad kõik paranduse katsed asjata olema.

Wagade ringid ja ilmalik teadus.

4. Kuid seda parandust nõutakse seda tungiwamalt, mida enam kiriku elu langeb. Seda nõuawad wagade ringid, kes rahwa jüdameid elawamale ufule püüawad aratada. Kuulsam neist on munk Kempeni Thomas († 1471), kes ilmatuulsa raamatu „Kristuse järelekäimiseft“ kirjutas, mis ka Gesticelde juba a. 1821 ümber pandi. Seda uuendust nõuab ilmalik teadus, mis otse nüüd uuele õitjele jõuab. Selle waral sai püha kirja uurimine uut hoogu, sõna sai wabaks, mis üksi usupuhastamist wõis tuua. Seda pidi tooma, mitte lahulaste liikumised, mitte suured kirikufogud, mitte ka uued teaduse wõidud, waid üks ijaaraline usuwägilane oma hingehädaga, kuna mitmed eeswõttelejad talle teed walmistasiwad.

§ 34. Usupuhastuse päris eelkäijad: Joh. Willef ja Joh. Hufs. (§ 63.)

Willef.

1. Nii oli nii mitmel pool sõda kiriku efsituste wastu alanud. Pea igal maal leiti tunnistajaid, kes paawsti kiriku parandust nõudsiwad. Nemad on usupuhastust ette walmistanud, mis Martin Lutherusega tuli. Tähtsamad neist tunnistajatest on Johann Willef Inglismaal ja Johann Hufs Böömmaal.

Johann Willef oli aastal 1324 Inglismaal sündinud ja suure hoolega teadusi uurinud. Tema mehise meele ja suure hariduse pärast kutsuti ta Oxfordi ülikooli kooliõpetajaks. Kui

ta ühest saatkonnast osa võttis, mis paavstiga Inglismaa kiriku asju pidi diendama, õppis ta põhjalikult Rooma kiriku ifet tundma. Ta tunnistas nüüd suure mõjuga kerjusemunkade laiskuse ja paavstide ahnuse vastu, kes Inglismaalt nõnda nimetatud „Peetruse penninga“ maksu nõudsiwad. Ühtlasi uuris Wiklef nüüd uue hoolega püha kirja ja pani selle Inglis keelde a. 1380 ümber. See andis talle uut julgust ja uut selgust. Wiklef tunnistas nüüd ka katoliku kiriku õpetuse vastu. Ta õpetas, et inimene õigeks saab usu läbi, ja laitis nimelt Rooma patu andeksandmise müümist ja õpetust puhastusetulest. Paavst kutius julge tunnistaja oma kohtu ette. Aga kuningas kaitses teda. Küll pidi ta omaft ülikooliametist lahkuma, jäi aga siiski hingekarjase ametisse kuni oma surmani a. 1384.

Seeme, mida Wiklef külwanud, pole ära kadunud. Kui väga seda kardeti, näitab üks otsus, mida Kofniigi kirikutogul tehti. Wiklefi kirjad ja ta kirjutaja wannuti siin ära. Tema luudki kaewati hauast välja ja põletati ära. — Wiklef pole veel usupuhastajaks saada wõinud. Tema oli enam teadusekui rahwamees. Ka ei olnud ta veel täiesti ekfitustest waba.

2. Böömlased oliwad ristiusu Greeka misjonäride käärituse ja Metodiuse läbi wasta wõtnud. Sellepärast oliwad nad kaua mitme Rooma ebaprugi vastu pannud. Nii elasiwad nende preestrid abielus. Ka jagati siin pühas õhtusöömaajas kogudusele karikat välja. Pääle selle oli Peetrus Waldus ka Böömimaal Jumala sõna kuulutanud. Nii oli siin maa usupuhastusele enam valmistatud kui kuskil mujal. Seesuguste tingimiste all algas **J o h a n n H u s s**, Böömi usupuhastaja, oma tegewuse.

J o h a n n H u s s, 6. heinak. p. 1369 Husfinezi külas sündinud, oli waele talurahwa laps. Ühe rikka mehe abil sai ta auuastati kaswatatud, õppis Praagi ülikooli pääl usuteadust ja sai, 25 aastat wana, ülikooli professoriks. Ühtlasi kutsuti teda ka Betlema kiriku õpetajaks, kus ta rahwakeeles jutlusi pidas. Neid kuuldi hää meelega, sest Huss tunnistas julgesti kiriku ekfituste ja preestrite kõlbmata elu vastu. Ka tema pääpiiskop oli sellega rahul, andis päälegi järgmise asja Hussi järele uurida: ühe ärarikutud kiriku altari pääl oli kolm weringunast leiba leitud: preestrid tõendasiwad, et nende läbi mitu haiget terweks saanud. Huss tegi awalikuks, et see pettus — ja kirjutas selle vastu.

Nüüd sai Huss ühe tähtsa rüütliga, **H i e r o n y m u s P r a a g'ist**, tuttawaks. See oli Dyfordis õppinud ja jäält Wiklefi

kirju kaasa toonud. Huss uuris neid läbi ja tunnistas ennast pääasjus nende poole. Seda tegivad enamisti kõik Böömlased ülikoolis, kuna mõrad nende vastu seisivad. Ja neid oli enam. Sellepääle ei waadanud Huss, waid ta tunnistas: kiriku ainus pää on Kristus, mitte paawst. Usu asjus on püha kiri ülem kohtumõistja. Kirikuijad ja kirikufogu wõiwad eksiida, ja on eksinud. Ka karikat on kogudusele wälja jagada. Kuid usuõiguse kõrwal tiitis ta ka weel häid tegusid, ja ei keelanud pühadegi auustamist.

Hussi
wastafob.

3. Mitu korda kaewati Hussi vastu paawsti ees. Kuid see ei mõjunud. Hussi ja ta sõprade käest nõuti Wiklefi kirjad wälja ja põletati ära. Aga ta see ei aidanud. Ka kostis kuningas Wenzel ise Hussi eest. Säär kutsus paawst Johann XXIII. kõiki usklikka ühe ristiusulise walitseja, Neapoli kuninga vastu, ristisõtta. Kõigile osawõtjatele pakkus ta täit pattude andeksandmist. Huss tunnistas seesuguse kauba ja paawsti wõimuse vastu. Rahwas läks juba rahutumaks. Andeksandmise kauplejaid teotati awalikult. Nüüd pani paawst Hussi kirikuwande alla.

Kostnigi kirikufogu nõudis Hussi käest aru. Keiser Sigismund lubas teda kaitsta ja warjata. Oma hää ja õige asja peale lootes läks Huss Kostnigi a. 1414, ehk ta sõbrad teda hoiatafiwad. Kohe esimehe ülekuulamise pääle pandi ta wangi. Keiser käskis teda filmapilgul lahti lasta, oma sõna pärast, mida ta annud. Aga nüüd teadsiwad Roomlased seletada: ketserile pole tarwis sõna pidada! Pääle poole aasta jäi Huss sellepääle märga wangikotta, kus teda nii tihti sala ülekuulamistega waewati. Siiski ei kõikunud kannataja usukindlus. Oma sõprugi kinnitas ta wangikojast.

5. jaanif. p. 1415 sai Huss esimest korda awaliku kirikufogu ette. Suur oli ta waenlaste kisa. Aga Hussi waimustatud tunnistus sulatas juba mõne jüdame. Nüüd ei wõetud asi enam sugugi läbirääkimise alla. Seda üffi nõuti: tunnistagu ta oma õpetus waleks! „Ma kutsun Jumala oma tunnistusmeheks,“ wastas Huss, „et ma hää meelega walmis olen oma mõtteid muutma, kui mind püha kirja põhjusel sellele sunnitakse. Kuis tohiksin ma muidu oma südametunnistuse vastu eksiida?“ Nii ei wõtnud Huss midagi tagasi. Selle eest mõisteti tema kui ketser tulekurma, 5. heinak. p. 1415.

Hussi surm.

4. 6. heinak. päew, Hussi 46. sünnipäew, sai tema surmapäewaks. Doomkirikus riisuti ta seljast ametiriided, pandi pähe teotusmüts, kuradite piltidega kujutatud. „Mu Isand on minu eest libuwitsakrooni kannud, sellepärast tahan mina

waene seda fergemat rõdmuga kanda," ütles Huss. Siis hüüti: „Meie anname su hinge põrgu waimude kätte!”

„Sinu kätte annan ma teda, oh Jeesus Kristus, mu äralu-nastaja!” wastas kohtualune. Siis wiis ilmalik kohus ta kohtupaigale. Puuriidale kinni köidetud, palus ta weel: „Jeesus Kristus, ja elawa Jumala poeg, halasta minu pääle!” Siis julgus suits ja tuli waga kannataja suu, kelle usukindlus auuga wana kiriku weretunnistajate kõrwas hiilgab. Ta põrm puistati Rheini jõkke, et selle laened ketseri wiimast mälestust ära uputaksiwad.

Waheajal oli ka Hussi sõber Hieronymus wangi wõetud. Raske rõhumise all andis ta wastastele järele, tunnistas aga siis jälle ennast suure rõdmuga üksi ewangeliumi poole. Ka tema mõisteti tulekurma. 30. lehekuu päewal 1416 astus ka tema tuleriidale ja sai weretunnistajaks oma usu eest. Kuid mis Huss ja tema sõbrad külwanud, pole kadunud. See on kaugemale paistnud kui tuleleegid, mis neid ülekohtu kurma saatiwad.

5. Juba märtrite tuleriida juures süttis werine sõda põlema. Hussi sõbrad ehk Hussiitlased ei tahtnud nimelt karika wäljajagamist eneselt riisuda lasta. Kuusteistkümmend aastat (1419—1435) on see werine ususõda kestnud, ise aga, paraku, kasuta jäänud. Sest mitte mõel, waid sõna üksi pidi kiriku paranduse toime saatma. Sõda pidi ka kasuta jääma, et Hussiitlased ise pea kahte erakonda langesiwad: Karliitlased ehk Kariklased tahtiwad juba rahul olla, kui neile karika wäljajagamine ja jutlus emakeeles tagasi antakse. Teised aga, Taboriitlased, ei tahtnud katoliku kirikuga ei enam ühegi tingimise all leppida. Nii wiis tagakiusamiste torm Hussiitlased mitmesse tuulde. Üksi Taboriitlastest jäiwad mõned jäätmed järele. Nemad kogusiwad ennast waitfiks kogudusteks Böömi ja Määri Wendade nime all a. 1457. Nende keskel asutas pärast poole Binzendorff Herrnhuti Wendade koguduse. Kui see sündis, oli igatsus, mis tuhandeid südameid täitis, ammu tõeks saanud. See suu oli wõiduwäega ennast awanud, mis kirikule pühas kirjas ta ainisa tõe hallika kätte juhatas, mis ohtawale südametunnistusele ta wabaduse kätte andis. Seega oli alganud järjerikas usupuhastuse aeg.

Hussiitlased.

III. Uus kirikulugu ehk uus aeg.

Usupuhastuse hakatusest (1517) kuni meie päiwini.

§ 35. Martin Lutherus saab usupuhastajaks. (§ 65.)

Lutherus kui
õppija.

1. Hüüud uuenduse järele said, kui aeg tulnud, täieks usupuhastuseks. Aga mitte teaduse uued wõidud, mitte ka mäsamine seadusliste wõimuste vastu, ei pannud teda toime. Si rajanud teda ka mitte selle ilma wägimehed. Usupuhastus otsis rahwa enese keskel enesele alguse. Tema hakkas koitma ühe mehe hingehädas, kes oma kiriku kõige ustavam liige tahtis olla. Nii sai waene ja tundmata munk Martin Lutherus kiriku uuendajaks. Usupuhastus wõttis enesele oma alguse otse wäse rahwa kojas.

Martin Lutherus sündis 10. Mardikuu päewal 1483 Eisleebeni linnas. Tema isa nimi oli Hans, ta ema nimi

Dr. Martin Lutherus.

Margareeta. Ta wanemad oliwad talurahwa seisusest ja waesjed inimesed. Hans Lutherus oli mäekaewaja ja pidi palehigis leiba teenima. Ka omast emast jutustab Lutherus ise, et ta oma selja pääl pidanud metsast puid koju kandma. Nii oli usupuhastaja päris rahwa laps. Ta wõis jellepärast ka rahwa südamesse mõjuda. Noor Martin kaswatati wanemate hojas wagaduses ja jumalakartuses walju käsu walitsuse all üles. Siis pandi ta Mansfeldi, Magdeburgi ja Gisleebeni kooli. See kooliaeg oli färe küllalt. Noor õppiija sai siin waesust ja puudust põhjani maitsta. Waeste laste wiisi pidi tema ülespidamist laulmifega rikaste uste ees teenima. Sääliiugutas kord Martini lahke hääli üht rikast naesterahwast, Kondrad Kotta abikaasat. Waga naene wõttis anderikka nooremehe oma kotta ja edenbas teda nimelt muusika osawuses.

Astall 1501 astus Lutherus Erfurti ülikooli, et isa soowi järele õigujeteadust õppida. Ka uuris ta mõttetarkust ja wanu kirjanikke. Aga see kõik ei jaatnud teda rahule. Sääli leidis ta korraga ülikooli raamatukogus Ladina keeli piibli, mida ta iial polnud näinud. Ta hakkas seda lugema ja uurima. See täitis teda uute ja imeliste tundmustega. Külli nimetati weel a. 1505 Lutherus mõtteteaduse magistriks ja anti talle seega uus aunimi. Aga see kõik ei meelitanud teda mitte. Tema jüda käis Jumala sõna uurimise poole.

2. Et jeda täiesti teha, astus äkki ja ootamata Lutherus, weel a. 1503, Erfurtis Augustiinlaste kloostrisse. Kas selle juures ka ta sõbra Aleksiuse äkiline surm, keda pikse löök ta kõrwas surmanud, ta pääle mõjunud, ei wõi enam tõeks teha. Ükfi kindel on: juures hingeahastuses otsis Lutherus hinge rahu, ja kui ustaw katoliku kiriku liige arwas ta seda kloostrist leidwat. Lutheruse isa oli täiesti selle muutuse wastu. Siiski jäi noor magister mungaks.

Kõik, mis kloostris seadus peale pani, on Lutherus siin täitnud. Ta uuris püha kirja. Ta palus ja paastus lõpmata, et oma ihu waewata ja risti lüüa. Spetatud teadusemees läks kloostris hääks kerjamagi. Nii wõitles ta rahu järele, et ta enesest tunnistada wõis: „Üks waga munk olen ma olnud, ja kui iial üks waga munk oma mungaelu läbi õndsaks jaanud, siis oleksin ka mina seda. Sest pea oleksin ma walwates ja paludes ennast surmani waewanud.“ Siiski jäi talle kõigiti ta rahutus ükfi suuremaks. Tõusew hinge häda ja rasked kloostris tööd rikkusiwad ka juba Lutheruse ihu terwise. Sääli tuli üks wana kloostriwend tema ligi ja tuletas talle usu tunnistuse sõnu meelde: „Mina usun pattude andeks

Lutherus kuu
munk.

andmist!" See makswat ju igale ühele, kes usub! Juba see sai hinge hädas ohkawale mungale uueks koiduks. Siis astus ka waga ja lahke kloostriülem Johann Staupitz, kes piibli ja Augustinuse kirjadega tuttav oli, Lutherusele lähemale. Ta keelas teda ijewalitseitud tegude läbi õnnistust otstida ja käskis teda üffi Jumala armu ja Kristuse surma pääle loota. See saatis Lutheruse täiele selgusele. Ta uuris nüüd ka ise weel püha kirja ja Augustinuse raamatuid, kuni ta kloostri waikusest awalikule tegewusele kutsuti. Mis pidi ta siin ka weel tegema? Et kloostripühadus talle rahu ei wõinud anda, oli ta ammu ära tunnud.

Lutherus
kui professor.

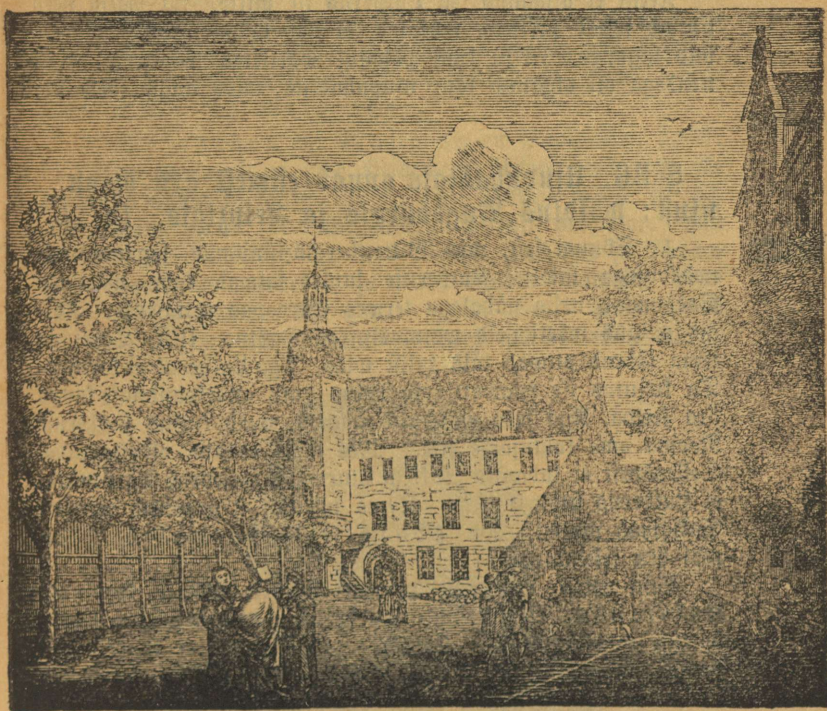
3. A 1508 oli Wittenbergi linna uus ülikool asutatud. Staupitzi soovil kutsuti Lutherus sinna professoriks. Ühtlasi pidi ta ka weel julust pidama. Siis pidi ta ordu asjus Rooma linna rändama. Ja mis ootas ta kõik sellest reisisit? Kloostris oli ta õppinud, et pattude andeksandmisega meie uus elu algab. Seda andeksandmist arwas ta ennast Roomas püha isa juures leidwat. Nii lähenes ta waga kartusega pühale linnale, kus ta taewa arwas maa pääl olewat. Rõige juurema ustawusega täitis ta ka siin kõiki usu pruutisid, mida nõuti. Aga mida ta leidis? Küll suurt uskust ja rikkust paawsti õues, aga mitte kristlikku elu wagadust. Usu ja wagaduse üle pilgati otse Peetruse järje ees! Mistiisu püham wara seisid siin otse teotuje all. Jälestusega pööras siis Lutherus Roomale selja, süda rahutum kui iial enne. Aga sääl astus piibli sõna: „Kes õige on omas usus, peab elama“ (Hab. 2, 4), mida ta sagedasti oli lugenud, aga mitte täiesti mõistnud, uue wäega tema hinge ette. Ka Lutherus teadis nüüd, et inimene mitte käsu tegudest, waid üffi usu läbi õigeks saab. Meie kiriku õigeksmõistmise õpetuse oli Lutherus selt Rooma reifilt kaasa toonud. Kuid weel jäi ta ise Rooma kirikule ustawaks, ja lootis tema sees rahu leidwat.

Astal 1512 nimetati Lutherus püha kirja doktoriks. Ta doktoriwanne nõudis tema käest põhjalikku piibli uurimist. Ja selle wande wastu pidi tema ustaw olema. Nii uuris ja selistas ta Pauluse raamatuid Rooma ja Kalatia rahwale. Ta õpetas siin patust ja armust teises waimus, kui endise aja kirjatargad. Aga seega lõppes Lutheruse waikne tegewus.

Lutherus kui
usupühastuse
raja.

4. Ühte paawst Leo X. tarwitas palju raha oma toreda eluga. Ka tahtis tema Rooma Peetri-kirikut uuesti ümber ehitada. Selle jaoks laskis tema üleüldist patu lunastust ehk pattude andeksandmist raha eest — wälja kuulutada. Mainzi pääpiiskop oli Saksamaa lunastuskauba ülemaks toimetajaks

nimetatud. Ta pidi poole sissetulekust enesele saama. Wittenbergi ümberkaudu pakkus tema nimel häbemata munk Tezel lunastuskirju suure hinna eest välja. See oli mees, kes oma kõlbmata elu pärast mitmewõrdse karistuse all seisnud. Oma pihtilaste käest oli nüüd Lutherus tema kauba üle teadust saanud. Ta kohkus seda kuuldes. Mitmed olivad ennast petta

Lutheruse ajupait Wittenbergis.

lastnud ja arwasiwad nüüd: „Meil pole meeleparandamist tarwis, meie oleme raha eest ennast patust lunastanud!“ Hirmsa ebaprugi wastu otsis Lutherus abi ilmalikkude ja waimulikkude ülemate poolt. Kuid see oli asjata köit! Seepärast pidi ta asja awalikuks tegema, ta awaliku waidluse alla tõmbama. Selle jaoks lõi Martin Lutherus 31. (18.) oktoobril

1517 95 lauset Wittenbergi lossi kiriku ukse pääle üles, et nende üle waieldats püha kirja põhjal. Ta näitas siin, et paawstil mitte õigust pole pattude andeksandmist raha eest müüa. Ta finnitask nimelt esimeses lauses: „Kui meie Issand Jeesus Kristus ütleb: parandage meelt! siis nõuab tema, et ta usklike terwe elu jäädam meelepärands olgu!“

Keegi ei aimanud, ka Lutherus ise mitte, kui palju need lihtsad sõnad pidiwad mõjuma, et nad haamrihoobid oliwad, mis lagunewa kiriku kuni põhjani wärisema paniwad. Eest nendega oli alganud suur usupuhasustus, mida ammu oodatud.

§ 36. Usupuhasstaja annab esimest aru omaist usust: waidlus Augsburgis ja Leipzigris. (§ 66.)

Augsburgi
waidlus.

1. Sõnum sest, mis Wittenbergis sündinud, lagunes nooli nobedusega laiali. Lutheruse laused saiwad kahe nädalaga Saksjamaal, nelja nädalaga terwes Euroopas tuttawaks. Rõigis paigus wõeti neid waimustusega wastu. Üffi Tegel ja tema sõbrad oliwad täis tulist wiha. Aga Lutherus ei kartnud. Ta kirjutas ise paawstile ja palus patu andeksandmise kaupa ära teelda. Aga seda ei teinud paawst, waid kutsus Lutheruse Rooma oma kohtujärje ette. Mis säält oodata, oli ette teada. Sellepärast ei lubanud Sakseni kuurwürst Friedrich Carl mitte, et Lutherus sinna reisiks. Tema nõudis, et ärganud waielus Saksjamaa pinnal, Augsburgi riigipäewal a. 1518 pidi ära seletatama.

Siin ootas Lutherust paawsti saadik, ätiline kardinaal K a j e t a n u s. Ühke isand nõudis, et Lutherus sedamaid oma õpetuse tagasi wõtaks. Lutherus aga wastas, et ta üffi seda õpetab, mis püha firi õpetab. Selle pääle lüftas kardinaal Lutheruse uhkesti tagasi. Tema aga põgenes öö wiimul Wittenbergisse. Suur oli nüüd kardinaali niha. See nõudis, et kuurwürst Lutheruse wangi paneks ja wangina Rooma saadaks. Aga seda ei teinud auuwäärt kuurwürst, kes juba täiesti Lutheruse poole hoidis.

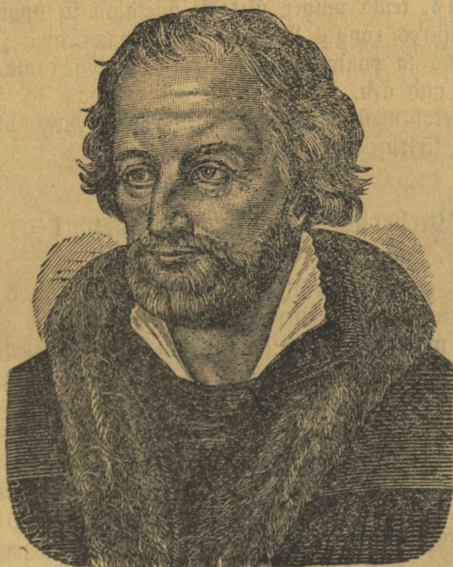
Leipzig
waidlus.

2. Augsburgi waidluse otsusega ei oldud Roomas sugugi rahul. Ühke kardinaal oli enam kahju kui kasu saanud. Sellepärast saadeti lahke ja libe rüütel Karl von Miltiz hääks tegema, mis tema rikkunud. Suure lahtusega palus tema Lutherust waikida. Ja Lutherus lubas waikida, kui ka tema wastased waikiwad. Aga see ei sündinud.

Nimelt sündis teda ühte doktor Johann Eck uuele maid-
lusele, Leipzigi linnas, juunikuul 1519. Eck seisis siin
juure kāraga paawsti eest. Lutherus aga jäi ükši pūha kirja
juure: ja sel põhjusel nõudis tema kiriku parandust. Sel kōi-
gel oli suur mõju. Es malt sai Lutherus sunnitud, inimeste
kāsu alt ennast täiesti wabaks lööma; ükši Jumala sõna pääle
ennast põhjendama. Pääle selle wõitis otse siin Lutherus mit-
med tähtjad mehed oma ülesande edendajaks. Würstid taht-
sivad teda aidata oma wäega, kirja- ja teadusmehed oma su-
lega. Nii leidis otse Leipzigi Lutherus enesele ühe kaastöö-
lise, kelle tegevus suurel mōedul õnnistatud on olnud. See
mees on Wiilip Melanthon.

Melanthon.

3. Melanthon ehk M u ſ t m a a on sündinud a. 1497.
13 aastat wana oli ta juba Heidelbergi ülikooli pääl, 16 aas-
tat wana andis ta tähtja Greeka keele õpetuse wälja ja 21
aastat wana oli ta juba Wittenbergi ülikooli professor. Pea
oli ta teadus ja tarkus üle ilma kuulus. Lutherus ja Melan-
thon saidwad südamesõbraks, ja usuisa tundis sedamaid, mis-
suguse abilise Issand talle annud. Küll oliwad nende anded
mitmesugused, aga otse sellepärast wõisid nad üksteist aidata ja

Wiilip Melanthon.

toetada. Mis Lutherus külwanud, on Melanthon taja hilju kastrnud ja puhastanud. Et oli ka Melanthoni kallale kippunud, kes juure waimustusega Lutheruse eest seisnud. Aga see oli kahe talli mehe sõprust üffi kiinitanud.

Paawsti
wandekiri.

4. Kirudes ja kãrades kuulutas Et, et ta Leipzigis wõitnud. Aga kui suur see wõit, näitas Lutherus kirjatõodes, mis a. 1520 ilmuſiwad. Neist on tähtsam raamat: „K i s t i i n i m e s e w a b a d u s e s t“. Kõigis neis kirjades näitas Lutherus päewaselgelt, kui põhjata paawsti wõimus, kui eſfiline ta kiriku õpetus oli. Siingi tahtis ta weel oma kiriku ustaw liige olla, üffi tema parandust nõudes. Kuid Roomas polnud seesuguse liikme jaoks enam ruumi. Juba 15. Juunil oli paawst Lutheruse kirikuwande alla pannud, oma kiriku ustawama poja ta sülest wälja heitnud. Etſile jäi see kahtlane au wandekirja Saksamaal wälja kuulutada. Kuid ta pidi nägema, et paawsti wannet mitte seesuguse waimustusega vastu ei wõetud, nagu ta lootnud. Mõnel kohal keelati ta kuulutamine täiesti ära. Ka Lutherus ise kirjutas selle wande vastu, et ta ülekohtune olla. Aga sest polnud küllalt. Ta andis weel isesuguse wastuse haruldase — tulemärgiga. Oli ju ka ta enese kirju kästnud ära põletada! 10. jõulukuu päewal 1520 läks Lutherus, tema ümber ülikooli õpetajad ja õppijad ja palju rahwast, suures rongis Wittenbergi linnawärawa juure wälja. Sää! wistas ta paawsti wandekirja ja seaduse raamatud tulesse ja põletas nad ära. Kõige ilma ees tõendas ta seega, mis paawsti ülekohtusest wandest armata. Aga sellega oli Lutherus ka katoliku kirikust juba lahkunud.

§ 37. Lutherus Wormsi riigipäewal a. 1521.

(§ 67.)

Rutse riigi-
päewale.

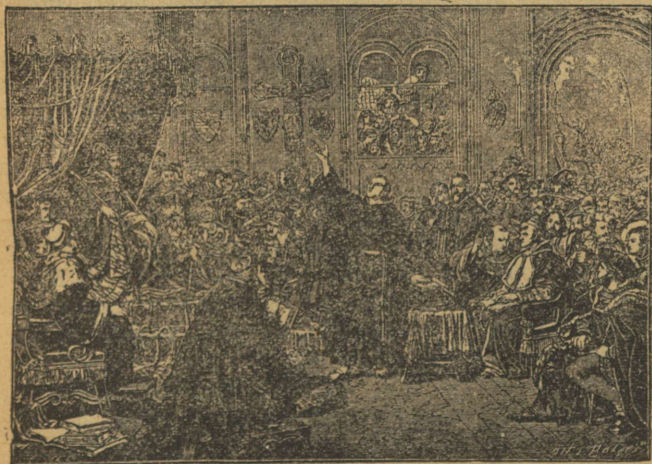
1. Küll oleſiwad Lutheruse waenlased nüüd hää meelega näinud, et meeletuma ketſeri üle sedamaid, nagu Husſi üle, oleks kohut mõistetud. Aga selle vastu seisis kuurwürſt F r i e d r i c h T a r k kõige oma mõjuga. Tema nõudis, et Lutherus ise keisri ja riigi ees enese eest peaks koſtma. Wastased ei tahtnud seda wandealusele lubada. Aga noor keiser Karl V., kes, alles 19 aastat wana, a. 1519 määratuma maailmariigi walitsejaks, Hispania kuningaks ja Sakſa keisriks, oli saanud, ei kuulnud wasturääkimist. Ta ei olnud küll sugugi usu uuenduse sõber, siiski lastis ta Lutheruse riigipäewale kutsuda ja andis talle keiserliku saatekirja kaitſeks. Sedamaid läks Lutherus teele, ehk ta sõbrad teda keelasiwad. „Ma tahan

Wormsi minna, kui sääl ta kuradid nii palju oleks, kui kiva fatuſe pääl,“ nii wastas ta sõpradele kindlas lootuses oma Jumala abi pääle.

2. 16. aprillil jõudis Lutherus Wormsi linna juure rahwa hulga saatusel. Iſka suuremaks kaswas nende arv, kes julget munka tahtſiwad näha. Riigikogu ukſel koputas üks waga rüütel ta õla peale ja ütles: „Mungake, mungake, ja kõnnid rasket teed! Aga oled ja kindel omas asjas, siis edasi ja ole julge! Ei ſind Jumal maha jäta!“ Siis awati ukſed — ja Lutherus ſeis ſ kõrge kogu ees. Kindla usu ja mehise meelega astus ta mõned sammud edasi ja jäi ſeisma. Ühe laua pääl ſeiſiwad sääl raamatud, mida Lutherus kirjutanud. Nende kohta nõuti nüüd, et ta nende ſisu peats waleks tunnistama. Et aſi liig tähtis olla, Jumala ſõnasſe ja ristiusuſſe puutuda, palus Lutherus enesele kindla koſtuse jaoks mõtlemise aega. Seda lubas keiſer teiſe päewani. Sõ otſa wõitles Lutherus palawas palwes, et Jumal talle jõudu annaks tõe juure jääda.

Œſialgne
koſtus.

3. Teiſel päewal, õhtu kell 6, wiidi ta jälle walgustatud koguſaali, mille ſees ja ees päris rahwa murd oli kofku tulnud. Ja sääl ſeiſiwad nüüd üks teiſe wastu — ühel pool: Sakſamaa keiſer ja ilmariigi walitſeja Karl V., tema kõrwas üks kuningas, 6 kuurwürſti, 28 hertsogi, 30 piiskoppi ja palju muud auufandjaid oma wäega, ja — teiſel pool: üks waene

Lutherus Wormsi riigipäewal.

mungate ja waeje rahwa laps oma waba mõtte ja usuga. Nüüd pidi ära proomitama, kui kindel see on. Pool ilma ootas selle otsuse pääle.

Selle andis Lutherus wägewas ja waimustatud kõnes, esmalt Sakja ja siis Ladina keeles, et keiser wiimasega tuttam oli. Kuid ta kõnele tehti ots, sest mitte oma õpetuse eest ei olla ta kohus kosta, waid üffi wastata, kas ta tahab seda waleks tunnistada ehk mitte. „Kui mulle mitte püha kirjaga mu eesküsi tõeks ei tehta, ei wõi ma midagi tagasi wõtta,“ oli Lutheruse wastus. „Paawsti ja kirikukogusid ei wõi ma uskuda, sest et nad sagedasti on efsinud. Ka ei wõi ma midagi tagasi wõtta, et see mu südame tunnistuse wastu oleks. Siin seisjan mina, ma ei wõi mitte teisiti: Jumal aidaku mind! Amen.“ Haua waius walitses suures jaalis. Aga Lutheruse wastus kostis edasi tuhandes südames. Ta oli suureks Ammeks jaanud, mis usupuhastuse kinnitas.

§ 38. Lutherus Wartburgi kindluses a. 1521 ja 1522 (§ 68)

Lutherus
riigiwande
all.

1. Lutheruse usu julgus oli talle palju südameid wõitnud ülemate keskel. Ise keisergi oli tunnistanud: „See munk räägib ilma kartuseta ja juure julgusega — siiski ei pea ta mind ketseriks tegema!“ Nii oli siis ka see wägew mees ommeti Lutheruse wastaste hulgas. Sest püüdsiwad Roomlased kasu saada. Nad nõudsiwad, et ta oma saatekirja ketseri wastu tühjaks tunnistaks ja Lutheruse wangi wõtaks. Aga nii kaugele ei lastnud keiser ennast eeskitada. Ta tähendas üffi: „Kui terwes ilmas enam ustawust ei ole, siis peab seda Rooma keisri juures ommeti leitama!“ Siiski andis keiser nii palju Lutheruse wastastele järele: keisri saatekiri pidada üffi kolm nädalat maksma! Ja siis pani ta 26. lehekuu p. 1521 Lutherust ja kõiki tema sõpru riigiwande alla. See tähendab: Lutherust ei kaitsnud nüüd enam ükski seadus. Ta oli õigusetu, kui linn õksal, ja igauks wõis teda surnuks lüüa. Ka paawst pani teda uuesti kirikuwande alla. Kuid wägew wõitleja seisis kõrgema warju all.

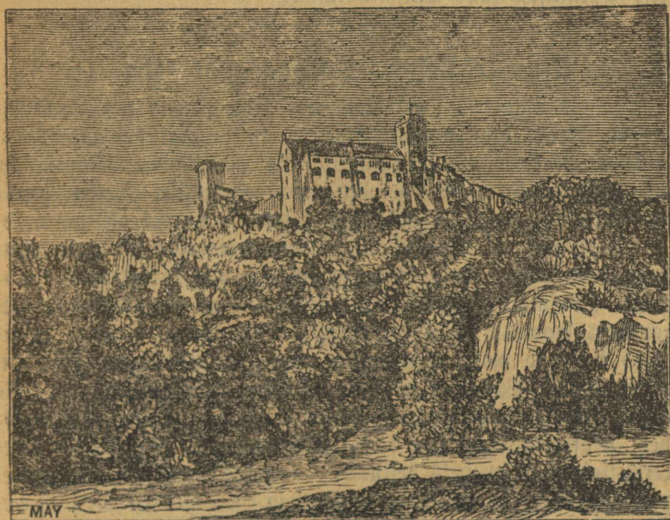
Pääsemine
Patmusekse.

2. Keisri saatekirja kaitsel oli Lutherus Wormsi ära reifinud, et oma sündimisepaika waatama minna. Korraga tormas aga parw sõjamehi ratsa ta juure ja need sundisiwad teda wantrist wälja astuma ja ühes enesega Wartburgi kantsi Eisenachi ligidal sõitma. Siin pandi talle rüütliiriided selga

ja kästi teda rüütli Georgi nime all waiksusesse jääda. Seda köik oli kuurwürst Friedrich sala toime saatnud, et nii Lutherust ta waenlaste eest warju saata. Nõnda jäigi esmalt köigile teadmata, mis usuwõitlejaga sündinud. Ta waenlased hõiskasiwad, lootes, et ta riigiwande ohwriks langenud. Ta sõbrad aga leinasiwad murega.

Lutheruse
fäalne tege-
wus.

3. Kümme kuud oli Lutherus siin Wartburgis warjul, omas Patmuses, nagu ta oma pelgupaika nimetas. Esmalt

Wartburgi loss.

ei olnud ta ise selle muudatusega sugugi rahul. Mõdeka fanda ja jahti pidada, ei see olnud tema meele päraist. Aga pea sai ta jälle rõõmsaks ja rahuliseks, kui ta rüütlitegewusest ennaft lahti löi ja waikses töötoas jälle Jumala sõna hakkas uurima. Ja just seesuguse waike töö poolest on Lutheruse Wartburgil wiibimine usupuhastusele ülitähtsaks saanud. Siin tegi ta päewad ja ööd tööd, et püha kirja oma emakeelde ümber panna. Ja nõnda wõis uus testament 1523 ja wana testament 1534 ilmuda. Selle tööga pani Lutherus oma usupuhastuse tööle kindlama aluse; wõis ja nüüd iga mees pühas kirjas ise järele lugeda, mis uskuda tuleb ja mis mitte. Uhtlasi sai Lutherus oma piibli ümberpanekuga Saksa kirjakeele isaks.

Pääle selle sundisivad Wartburgi rahupäewad Lutherust oma suure töö üle waitjel ja rahulisel wiisil järele mõtlema, teda kõige tormawa mässamise eest hoidma. Oliwad juba päälegi mitmed Sakssamaa rüütliid talle oma mõega ta kiriku paranduse abiks pakkunud. Seda abi mõis nüüd Lutherus kergesti tagasi lükata. See oleks usu puhastusele üffi kahju wõinud tuua. Ja kui wäga seesugust rahulikku mõtete selgimist tarwis läks, tõendasivad pea teated, mis Wittenbergist Lutheruse kõrwu tungisivad, mis tedagi sundisivad oma waitsest Patmusest jälle wälja astuma.

Pilbi tormib.

§ 39. Usumaratsejad. Talupoegade sõda. (§ 69.)

1. Et Lutherus weel elus oli, seda oliwad pea Lutheruse julged kirjad katoliku pihti, kloostri elu ja pattude andeksandmise kaupluse wastu kuulutanud. See oli Mainzi pääpiiskoppi nii ehmatanud, et ta sedamaid oma waimulikku kauba järele jättis, mida ta pääle Lutheruse kadumise uuesti oli algonud.

Waheajal oli Wittenbergis usupuhastamine suurte sammudega edenenu. Kuid ka wilja keskele oli kardetawat umbrohtu wõrsunud. Waitne usu uuendus oli tormiliseks maratsejeks saanud: preestrid astusivad abielusse, mungad jätsivad kloostrid maha, missaohwer ehk jumalateenistus jäi täiesti pühitsemata. Pääasjus oli see liikumine põhjendatud, aga wale oli, et kõik tormates taheti ümber muuta. Usupuhastuse sõber, professor Andreas Karlstadt, oli koguniste weel tormitsejate päämeheks heitnud. Temaga ühendas ennast weel päälegi kõige kardetawam maratseja Thomas Münzer. See oli kuulutanud, et ta Jumalalt iseäralikka ilmutusi saanud ja oli sellepääle Zwickawisi, kus ta kui prohwet üles astunud, wälja aetud. Tema kihutusel hakkas nüüd Wittenbergis päris torm: rahwa parwed tungisivad lossikirikusse, wiskasivad altariid ümber ja purustasivad pühade pildid ja kujud. Ei arwatud enam õpetajat ega kooli tarwis olemat. Lapideti jäiswad ristimata. Mäss läks iga päewaga juuremaks. Kuurwürst ja Melanthon oliwad nõuuta. Usupuhastuse wastased hõiskasivad. Sääli ei wõinud Lutherus enam wiibida. 3. paastukuu päewal 1522 oli ta jälle Wittenbergis.

Uude waigistus.

2. Terwe nädala pidas Lutherus maratsejate wastu jutlusi. Ta õpetas: wägivalja pruukimine olla ületõhus, sõna mõdegaga olla paawsti missaohwer, pildid, paastumine ja keeldud road nuhelda, küll siis südamed isegi paelust pääseda. Wägew sõna waigistas segadused pea. Maratsejad lahtusivad

linnaft, Karlstadt ametift. Mitme efitufe järele lõpetas ta oma rahutuma elu Baafelis a. 1541. Aga mujal pool, nimelt Tüuringenis, määratfes Thomas Münzer edasi, feelas laste ristimift, ja tahtis üffikute eravarandust ära kaotada.

3. Münzeri kihutused leidfiwad nimelt maad talupoegade südames, kes juba ennegi rahutumad olnud ja kelle eluford tõesti raske oli. Lutheruse wabastuse ewangeliumi all tahtfiwad nemad üffi ihu wabadust mõista. Nad nõudfiwad pärispõlwe kaotamift ja muud õigust. Nii algas talupoegade sõda a. 1525. Juba tahtfiwad isandad Frankenis ja Schwaabenis leppida. Aga Münzerile polnud see meele päraft. Tema kihutas talupoegi hirmsamale weretööle: riisumisele ja rööwimisele. Sääal hakkas Lutherus sõnamõetä pruufima — isandate ja talupoegade wastu. Mõlemaid noomis ta Jumala sõna põhjal. Aga ei see enam mõjunud. Frankenhaujeni ligidal oli werine lahing oodata. Würistid pakkufiwad talupoegadele weel armu, kui nad pätkihutaja Thomas Münzeri wälja annatfiwad. Aga mäsajad lõiwad rahupakkuja pää otjast ära.

Talupoegade sõda.

Ärritatud würistid hakkasfiwad nüüd sõja õigust pruufima. „Arge kartke mitte waenlaste tuld,“ hüüdis Münzer hoobeldes, „mina tahan kõik nende kuulid oma preestrikueega finni püüda. Kes meist langeb, tõuseb jälle üles.“ Siiski langesfiwad talupojad kui kärbsed. Würistid wõitsfiwad täiesti 15. lehekuu päewal 1525. Thomas Münzer langes waenlaste kätte ja mõisteti koledasse surma. Nii lõppis õnnetu mäfs. Kümmed tuhanded oliwad ta ohwriks langenud. Ditsewad maakonnad oliwad laastatud laaneks saanud. Kuid needki marud ei jõudnud usupuhastuse edenemift takistada ja feelata.

§ 40. Usupuhastamine edeneb. Speieri riigipäewad aastal 1526 ja 1529. (§ 70.)

1. Usupuhastus edenes nimelt Saksenimaal, kus ta esimene häll ja külwipõld olnud. Kui jumalakartlik kuurwürist Friedrich Tark a. 1525 suri, sai ta tema järeltulija Johann Kindel tema toetajaks. Sakete walitsejate warju all astus usupuhastaja julgesti rajatud rada edasi. Rooma misja ehk jumalateenistuse uuendas ta ewangeliumi waimus. Nimelt pidi ta kogudus sellest elawalt osa wõtma ja ühes laulma. Sellepärast uuendas Lutherus wanu kirikulaulusid ja lõi uusi sõnu ja wiisid. Nii on Lutheruse loodud laulud: Meil tuleb abi Jumalast, Ma tulen taewast ülevalt j.m.t.

Lutherus
Jumalateenistuse alustaja.

Lutherus
rahvakooli
isa,

2. Oma sõbra Melanthoniga hakkas Lutherus ka kooli-põlde harima. Juba oma piibli tõlkega oli ta jeda teinud. Ta oli selle rahwa raamatuks teinud, tema keel pidi kooli õpeteeleks tehtama, kuna see enne wõeras Ladina keel oli olnud. Nii wõis ewangeliline rahwakool ilmale sündida. Raamat „Saksamaa linna wanematele ja rae-herradele“ nõudis seesuguste koolide ajutamist. Selle raamatuga sai Lutherus rahvakooli isaks.

Lutherus
peretonna elu
uendaja.

3. Selsamal ajal astus Lutherus ka mõnes muus tähtsas kiriklikus küsimuses edasi. Ta pani mungariided seljast ja tuli 9. wiinakuu p. 1524 esimest korda ewangeliusulises õpetajakuues kirikusse. Ka mitmed muud mungad ja nunnad jätsiwad kloostrielu maha. Aasta pääle selle heitis Lutherus ifegi abielusse. 13. Jaanikuu päewal 1525 lastis ta ennast waga neitsiga, Katharina von Bora, lualatada, kes ka kloostrist oli tagasi tulnud. See sai eesmärgiks kõigile hingekarjastele. See wainne sündmus tunnistas, et seniaegne preestrite abielu keeld ülekõhtune olnud; see kinkis õpetajatele Jumala meelepäralise peretonna õnnistuse tagasi.

Lutheruse
kaastöölised.

4. Seesugused uuendused töiwad muidugi uusi wõitlusi usupuhastajale. Aga Jumal andis talle ka jõudu kõigis läbi tungida. Ta toetas teda nimelt ustawate kaastööliste läbi. Ta sõber Wiilip Melanthon aitas talle õpetajaid kaswatada, Joh. Bugenhagen uusi kogudusi asutada ja kirikuseadusi luua, Justus Joonas kõiki muid asju korda seada. Nii tungis usupuhastus Saksenis itka kaugemale ja kaugemale. See tegi Rooma sõpradele suurt pahandust. Nad heitsiwad juba üheks katoliku lepinguks usupuhastuse wastu kokku. Aga ka ewangeliumi usu seisused oliwad ennast Torgawi lepingus a. 1526 ühendanud. Nad tahtsivad oma usku kaitsta, kui tarwis, ka mõegaga.

5. Mis saab nüüd keiser tegema? küsiti suure põnewusega, kui a. 1526 riigipäew Speieri linnas kokku tuli. Keisril oli seekord ühe wägewa wastasega, Brantsuse kuningaga Franz I-ga tegemist. See ahwardas tema käesi maailmawalitjust ära wõita. Seepärast ei tohtinud keiser seekord Saksamaa würstisid mitte lahku ajada. Tema loaga tegi seepärast riigipäew otsuseks: „Kuni üht üleüldist kirikukogu saab pidada, tehku usu asjus iga riigiseisus nii, kuis ta jeda Jumala, keisri ja oma südametunnistuse ees jõuab wastata“.

See otsus oli ülitähtis. Seaduse teel võidi nüüd usu uuendust käfile võtta. Ja ta võeti käfile nii mitmes maakonnas.

6. Lutherus toetas jeda omalt poolt uute tähtsate töödega, nimelt kooli kajuks. Aastal 1527—1529 peeti Saaksenis suurt kiriku- ja koolitajumist, millest ka Lutherus osa võttis. Palju toorust ja teaduse puudust leidis ta igal pool ees, ka õpetajate juures. Neid pidi ta aitama, ja sellepärast kirjutas ta neile 1529 oma juure katekismuse. Seljamal aastal ilmus ka suure katekismuse lühike süü, Lutheruse väike katekismus, meie ristiusu viis päättüki. Otseselle raamatukesega on Lutherus rahwa-raamatu loonud, nagu teda enne ei olnud. See on laste- ja rahwapiibliks saanud. Würstidki on palunud, see raamatuke käes, maha maetud saada.

Raas
katekismust.

7. Küll oleks usupuhastus nüüd uue jõuga igal pool edeneda võinud, kui Roomlased keiserit jälle uuesti oma võrku ei oleks jõudnud tõmmata. Waheajal oliwad tema välised waenlased võidetud, ta käed seega wabaks saanud. Nii oli ta uuesti ennast paawstiga ühendanud, et „Lutheruse kihwti“ maa päält ära kaotada. Nii keelas riigipäew, mis a. 1529 jälle Speierisje kokku tuli, kõik uuendused ära. Selle pääle kostsiwad aga 19. Jürikuu päewal 1529 6 würsti ja 14 riigilinna pühaliku protesti ehk wastuwaidlussega: nad ei võida selle otsuse alla einast mitte heita, sest hinge õnnistuse asjus pidada Jumala sõna ja südametunnistus juhiks olema, aga mitte riiklik häälele enamus! Selle tähtsa protesteerimise ehk wastuwaidlemise järele hakati ewangeliumi sõpru Protestantlasteks nimetama. Ohtumaa kirik oli aga seega kahte leeri lõhutud. Siin seisab üksteise vastu katolik ja protestantlik ehk ewangeliline osa.

Riigipäew
a. 1529.

§ 41. Augsburgi riigipäew a. 1530. Augsburgi ujutunnistus. (§ 71.)

1. Selle kõige juures oli keiser wäga pahane. Ta kutsus uue riigipäewa Augsburgi linna a. 1530 kokku, mis usu asju uuesti pidi seletama. Sellepärast nõudis Saakseni kuurwürst Johann, et ewangeliumi õpetuse põhjuspunktid lühidelt saaksiwad kokku võetud, et neid awalikult riigipäewale ette panna. Sest tähendas Lutherus omad mõtted lühidelt üles, teiste usuõpetajate abil. Need ülestaten-

Ewangeliumi
sõprade.
eestkõbb.

dused anti Melanthoni kätte, kes ühes kuurwürstiga riigipäewale läks. Lutherus aga jäi Koburgi kindlusesse tagasi, sest et ta weel riigiwande all oli. Augsburgis waatas Melanthon õpetustükid weel uuesti läbi. Nii sündis tema südamest ja sulest uus kirjatöö, täieline ewangeliumi usu tunnistus. Ka Lutherus on seda omalt poolt hääks kiitnud.

Augsburgi
usutunnis-
tus.

2. Juba 20. Jaanikuu päewal 1530 oli riigipäew awatud. Aga ükfi suure waewaga jaadi luba Protestantlaste usutunnistust ette lugeda. 25. Jaanikuu päewal pidi see ommeti sündima. Kellu 3 pääle lõunat kogusiwad keiserlikusse kabelisje ennaft siis kõik riigiseisused kokku. Ja sääl luges nüüd kantsler Baier kõwa ja kuuldawa häälega usutunnistuse, mille Melanthon kokku seadnud, keiserile ja riigiseisjastele ette. Seda hatatakse nüüd Augsburgi usutunnistuseks nimetama. See on „usupuhastuse filmatera“, üks tähtsamatest meie kiriku usutunnistuskirjade seast. Rabinatkeelne ja Sakjakeelne ärakiri anti temast pääle ettelugemist keisri kätte.

Tunnistuse ettelugemine oli wägewaste mõjunud, ka mitme waenlase südames. Baieri herzog Wilhelm oli doktor Ecki käest küsinud: „Kas ta seda usutunnistust jõuaks tühjaks teha?“ „Kirikuijadega küll, aga mitte püha kirjaga,“ oli Eck wastanud. „Siis asuwad Lutherlased pühas kirjas, ja meie selle kõrwas,“ olla Wilhelm uuesti kostnud.

Selle kaitse-
kiri.

3. Nüüd käskis keiser, et katoliku kiriku usuteadlased Augsburgi usutunnistuse pidiwad tühjaks tegema. Nende wastuskiri loeti ka riigipäewale ette. Ärakirja ei antud sest aga mitte ewangeliumi usulistele wälja. Siiski walmistas Melanthon, kellel imeline mälu oli, sellele põhjaliku wastuse. See on „Augsburgi usutunnistuse kaitsekiri“. Ka see on meie kiriku usutunnistuskirjade sekka üles wõetud. Siiski ei pannud keiser jeda tabele. Kui ta riigipäewa lõpetas, lastis ta kuulutada: Kes kuue kuu jooksul Rooma kirikusse tagaü ei tule, sellega pidi kui riigi wastasjega ümber läidama! Nii oliwad protestantliised seisujed riigi seaduse warju alt wäljas. Iga filmapiik ootas neid keisri mõel ja hirmus wägiwald.

§ 42. Ulrich Zwingli, esimene Schweitšimaa usupuhastaja. (§ 72.)

Zwingli esi-
mele üles-
astumine.

1. Selsamal ajal, milles meie seisame, oli ka Schweitšimaal kiriku uuendamine alanud. Säälse usupuhastuse põh-

jendajaks sai Ulrich Zwingli, kes sääl 2. jaanuaril 1848 oli sündinud. Ka Zwingli oli rahwa laps, nagu Lutherus; kuid tema wanemad oliwad jõukamad. Tema isa oli Wildhausis oma kodupaiga kohtunik.

Anderikas noormees sai hää hariduse; sai aga ka ühtlasi wära püha kirjaga tuttawaks. Nii sai tal pea selgeks, et walitsew kirik mitte tõine Kristuse kirik enam ei ole. Seda tunnistas ta nimelt, kui ta 1516 Einsiedelni õpetajaks oli saanud. Sääl oli kuulus neitsi Maria pilt, mis imet pidi tegema. See oli katoliku rahwa juures suure auu sees ja wõeti selle juure tihti püha rändamisi ette. Selle wastu hakkas Zwingli jutlust pidama. Tema ütles: „Jumal on kõigis paigus, mitte üks siin!“ See pidi katoliku usu rahwast südameni haawama.

Aastal 1518 sai Zwingli Zürichi pääkiriku õpetajaks. Sääl tuli Franciskanlane Samson Zürichisse, niisama häbemata, kui Tegel, oma andeksandmise kaupa pakkuma. Zwingli nõnu pääle saadeti ta Zürichi rajadest wälja.

2. See tegi Roomlased üliwihaseks. Walikus waidluses pidi otsus langema, kelle pool õigus, a. 1525. Nii waidles Zwingli kats korda wastastega. Et püha kiri tema poolt, jäi wõit tema kätte. Nüüd hakkas ta linna raekogu tema poole hoidma. Ta käskis usupuhastust toime saata, ewangeliumi põhjal Jumala sõna kuulutada.

Siis hakkasiwad uuendused suure tuhina, mida Lutherus mitte hääks ei oleks kiitnud; altariid ja pildid häwitati kirikust ära; oreli ja kelladegi hää ei pidanud sääl enam kõlama. Püha õhtusöömaajas jagati ka karikat jälle kogudusele wälja. Kloostriid muudeti koolideks ja waestemajadeks. Ka astus Zwingli ise abielusse. Niisama anti püha kiri rahwa murdes wälja.

3. Suurem jagu Schweiži maakondi wõtsiwad rõõmuga usupuhastuse wasta. Üksi wiis kantoni ehk maakonda (Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern ja Zug) jäiwad paawstile ustawaks. Nad oliwad ka muidu Zwingli pääle pahased. See oli neile tähtsa rahahallika finni pannud. Ta oli selle wastu seisnud, et Schweiži noored mehed oma kodumaa maha jätsiwad ja wõeraste würstide teenistusesse läksiwad. Sellest sündis hirmus kodusõda. Kappeli küla juures wõitsiwad katoliiklased täiesti 11. wiinakuu päewal 1531. Werises lahingus oli ka Zwingli langenud. Paraku suri ka seltsamal aastal Johann Skolompadius, Zwingli abiline, kes

usupuhastus
mine.

Zwingli
surn.

temale seda oli, mis Melanthon Lutherusele. Nii pidi Schweizi usupuhastamine mõneks ajaks seisma jääma.

Zwingli ja Lutherus.

4. Küll oleks soowida olnud, et wäliste wastaste wastu Schweizi ja Saksamaa usupuhastus ennast oleks ühendanud. Mõlemad seiswad ju pääasjus ühel põhjal. Lutherus ja Zwingli õpetaswad: 1) „püha kiri on ainus usutundmise hal- lifas“ ja 2) „inimene saab õigeks usu läbi“. Siiski jäi wahesid, mis tähtsad küllalt. Nii õpetas Lutherus pühast õhtusöömaajast: „see on meie Issanda tõsine ihu ja weri, mida meie leiwa ja wiina all, sees ja läbi wastu wõtame“. Zwingli aga jälle: „see on ainult mälestuse söömaaeg, kus mitte Issanda tõsist ihu ja werd wälja ei jagata; leib ja wiin tähendab siin ainult ihu ja werd“. Küll püüti usupuhastajaid ühendada, kõigewiimaks kuulsal Marburgi usuwaid- lusel, 1. wiinakuu päewal 1529. Lutherus oli siin sak- ramendi seadmise sõnad: „See on minu ihu“ j. n. e. kriidiga laua pääle kirjutanud. Ta ei julgenud neid sõna- deks muuta: „See tähendab minu ihu“, nagu Zwingli soowis. Ta jäi nende juure, et nad Kristuse omad sõnad, tema wiimne testament. Nii jäi ka ühendus tulemata. Ra ewangeliumi kirik langeb selle järele kahets leeriks: üks on Ewangeliumi-Lutheruse, teine Ewangeliumi- reformeeritud ehk uuendatud kogudus. Wiimast nimetab meie rahwas ta pärastise uuendaja järele enamisti Kalwini koguduseks.

§ 43. Augsburgi riigipäetwast Lutheruse surmani. Ümberriistijad Münsteris. (§ 73.)

Mürnbergi usurahu.

1. Ühtlane häda, mis Protestantlastel pääle Augsburgi riigipäewa karta, fundis neid kofku hoidma. Nii ühendasi- wad ennast Schmalkaldeni lepingus a. 1531 5 würsti ja 11 linna. Kui tarwis, tahtsiwad nad ka mõeka tõmmata, et üksteist kaitsta. Küll oleks selle eest neid keiser karista- nud. Aga sel ise oli Türklaste poolt suur hädaoht oodata. Nii leppis keiser Protestantlastega ja tegi nendega usu- rahu Nürnbergis a. 1532. Küll ei lubatud siin weel täit usuwabadust; siiski anti niikauaks rahu, kui lähem ki- rikufogu usujegadused seletaks.

Sel waiksel rahuajal edenes usupuhastus muidugi suurte sammudega, nimelt Württembergis, Sakseni herzogiriigis,

Brandenburgis ja Westphalenis. Aga paraku tõivad usu-
määratsejad siingi jälle kallile asjale üksi kahju.

2. Münsteri linnas oli õpetaja Rothmann pu-
hast ewangeliumi kuulutanud, mis rõõmuga vastu võeti.
Juba pidi piiskop, kes linnas ühtlasi ka maaisand ja wa-
litseja oli, Münsterile täit usu vabadust lubama. Sää-
l tormasivad Toomas Münzeri mõttesugulased linna. Nad
õpetasivad uue mõjuga: laste ristimine olla ilmaaegne;
kõik, kes lapsena ristitud, pidada uuesti ristitud saama!
Sellejärele nimetati neid Anabaptistlasteks ehk Üm-
berristijateks. Nende pääjuhatajaks saidvad Hollandi
ümberristijad rätsep Johann Leiden'ist ja pagar Jo-
hann Matthiesen. Ka õpetaja Rothmann hakkas, pa-
raku, nende poole hoidma. Kodaniku Knipperdollingi
majas tuldi kokku. Kõik olivad ühes nõuus, et uut Siio-
nit üles ehitada. Johann Leiden'ist laskis ennast maailma
kuningaks võida. Tema all pidivad 12 herzogi walitsema.
Matthiesen oli tema prohvet, Knipperdolling tema mõega-
kohtunik. Rikaste warandus rööwiti ära, et Siioni kuni-
gas uhkesti võiks elada. Mitme naese pidamine tehti sea-
duseks. Wanad kohtud olivad kaotatud. Kes uutele vastu
pani, langes Knipperdollingi mõega läbi.

See oli päris hullustus. Mõimed joowisivad juba, et
endise piiskopi wäed sellele otja teeksid. See sündis ka
pea. Tormates tungisivad nad linna, mida äraandjad awa-
nud. Kuningas Johann Leiden'ist ja Knipperdolling lange-
sivad wangi. Neid piinati hirmsasti ja karistati surma-
nuhtlusega. Katolik kirik aga sai sellega Münsteris jälle
täie wõimuse.

2. Selsamal ajal walmistasivad ennast Katoliklased, et
uue kirikufogu pääl Protestantlastele surmehoopi anda. See
pidi a. 1537 Mantuasje kokku tulema, jäi aga siiski tule-
mata. Selle kirikufogu jaoks on Lutherus a. 1537 oma
mõtted üles tähendanud. Selge sõnaga on siin ära sele-
tatud: mis Lutherlasti Katoliklastest lahutab ja millest nad
tingimata saawad kinni pidama. Ka see kirjatükk on meie
usutunnistuskirjade hulka üles wõetud. Ta kannab Schmal-
kalbia õpetükkide nime.

Schmal-
kalbia õpe-
tükkid.

Küll katsus ka keiser Protestantlasti nüüdi weel kato-
liku kirikule lähendada. Aga asjata kõik! Nii astus wii-
maks a. 1545 Tridenti kontsiliu kokku, mis nime-
tatud Tiiroli linnas kuni 1563. aastani kestis. See pidi
Katoliku kiriku sjemist ehitust uue wäega finnitama, aga ka

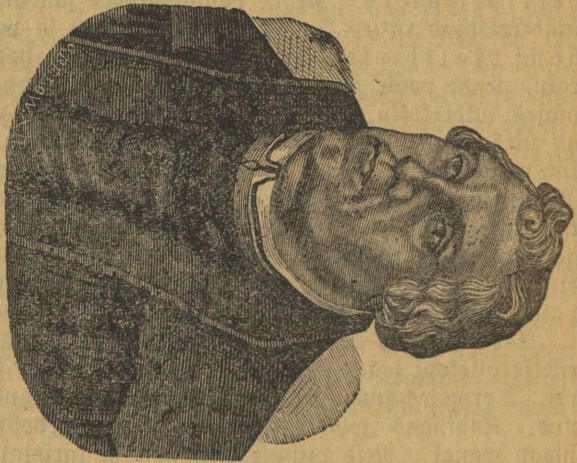
felle wastalisi wande ja karistuse alla panema. See oli Protestantlastele raske wõitluse aeg, nimelt fellepärast, et 1546. aastast jaadik usuija ise neid mitte enam ei pidanud juhatama.

§ 44. Lutheruse perekonna elu ja surm. (§ 74.)

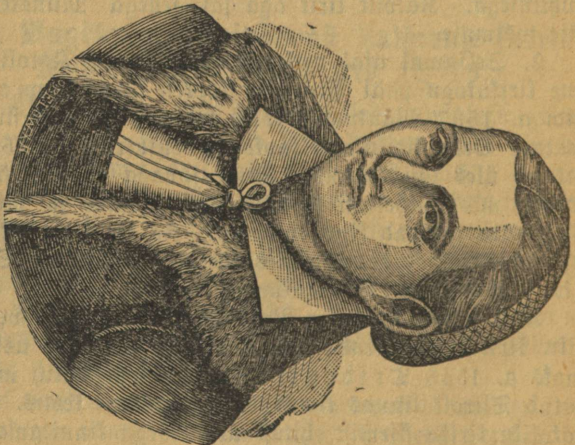
Lutherus
perekonnas.

1. Wälise ilma maru eest otsis Lutherus pääle Jumala sõna oma perekonnas jahutust ja kosutust. Ta leidis seda jäläl ka rohkesti. Oli ju Jumal talle waga abikaasa kinki-

Usuija Martin Lutherus

ja tema abikaasa Katharina.

nud ja sellega palju perekonnadanne. Ta annab oma abikaasale Katharinale omas testamendis selle tunnistuse: „ta on kui waga ja ustaw abikaasa mind igal ajal auusaks, armsaks ja kalliks pidanud; ta on mind teeninud, mitte üksi nagu abielu naene, waid nagu ümmardaja.“ Nii elas Lutherus 21 aastat õnnelises abielus, kus talle 3 poega ja 3 tütarit sündiswad. Kaks wiimastest surisid waremini. Just omaste keskel oli Lutherus dieiti õnneline ja rõõmus. Siin, kes oma perekonda, luuletas ta laulu taewa lapselt Jeesusest: „Ma tulen taewast ülevalt.“ Ka tähtsamail elutundidel ei unustanud ta neid ära. Nii kirjutas ta Koburgi kindlusest a. 1530 pojale Hansule kuulsa kirja „paradiisi aiast, kuhu lapsed saawad, kes hää meelega paluwad, õpiwad ja wagad on“.

Üleüldse walitises Lutheruse kajas rõõmus waim. „Muusika, see armas ja kaunis Jumala and“, oli siin kajasõbraks. Lutherus ise puhus pilli, mängis kannelt, ja laulis waga ilujasti. Ka sõpru ja naabrid oli tihti Lutheruse lihtsa laulu ümber, keda ta oma laulakõnedega pääle ihu kosutuse lõbustas. Juba neist ilmus, kui suur looduse sõber Lutherus ka oli. Igest kõituwast wiljapääst ja õitsewast diekehest luges ta selle kiitust wälja, kes kõik oma wägewa sõnaga on teinud. Pääle selle oli Lutherus täis enese ärasalgumist: omi lujemata kirjade eest ei wõtnud ta ühtegi taju. Dnast wälkeseit paljast andis ta weel nii palju waestele, et mitte palju üle ei jäänud.

2. Nii oli Lutherus suur teoz, sõnas, elus. Muudugi mõista, ei wõinud see ka mitte pilwita mööda minna. Nimelt kannatas Lutherus wiimastel eluaastatel mitmesuguse kurwastuse all. Juba see, et pääle Augsburgi riigipäewa usupuhastus politika asjaks oli saanud, oli talle suureks koormaks. Aga ta ei wõinud seda muuta. Pääle selle rauges ka wiimaks ta tubli ihu terwis. Ta hakkas kilduma ja kaotas ka nimelt ühe silma. Nii oli ta kõigiti omast suurest tööst wäsinud ja igatses rahule minna.

3. Sääb kutsusiwad teda 1546. aasta algusel Mansfeldi krahwid ta sündimisepaika ühe kauaegse tüli lepitajaks. Lutherus läks ja tegi tülitsejate wahel Eislebenis rahu. Juba oodati teda Wittenbergisse tagasi. Aga Jumala teed olisid teised. 16. küünlakuu päewal jäi Lutherus haigeks. Sõprade katse teda kosutada oli asjata. Ta nõtrus kaswas, hingamine läks raskemaks. Ta palus sündamest ja kosus siis wähe. 18. küünlakuu päewal 1546 hommikul kellu 2

Elus.

Lutheruse surm.

hüüdis haige vaiksesti: „Jä, sinu kätte annan ma oma hinge; sina oled mind lunastanud, Jeesand, ja truu Jumal!“ Siis astus ta sõber Justus Joonas ta ligi ja küsis kuulda häälega: „Muuväärt isa, kas teie tahate Jeesuse Kristuse nimel ja selle õpetuse pääle, mis teie olete kuulutanud, kindlasti surra?“ Haige vastas rõõmsasti: „Jah!“ Suur hulk tunnistajaid kuulsivad jeda. Veel hüüdis Joonas fõrd ta nime: „Doktor Martin!“ Aga ta ei vastanud enam. Ta oli hingama läinud kellu 2 ja 3 wahel 18. küünlakuu päewal 1546.

Matus.

4. Kuurwürsti soowi pääle wiidi Lutheruse furnukeha Wittenbergisje. Rahwas ja ülifool tuli kaugelt leinaronigile wastu. Läbi linna wiidi kallis furnu lossikirikusje. Doktor Bugenhagen pidas wägewa leinajutluse. Siis ütles weel Wiilip Melanthon kallile lahtunule wiimast tänu liigutawas mälestusekõnes. Ta soowis talle mälestuskirjaks järgmisi sõnu;

„Rahu leidku su põrm siin waikses pühend'ud paigas, Luther, kes ja meil tões näitfid walguje teed!“

Siis lasti unustamata furnu lossikirikus hauda, sellesama kantäli kõrwa, kus ta elus elu sõna oli kuulutanud. Lihne waiktahwel haua kivil kannab selle Jumala julaje nime ja elu aastaid, keda sinna hingama pandud.

Nõnda oli Jumala arm ise usuisa Lutherust tulewate tormide eest warju kutsunud. Seda ei pidanud ta mitte nägema, kui mõel usu asju pidi seletama, usu pärast wendade weri pidi woolama.

§ 45. Schmalkaldia sõda. Augsburgi usurahu.

(§ 75.)

Reiser ja
würstid.

1. See tuli, paraku, wäga pea. Kui nimelt Tridenti kirikutõgu 1545 kõtku oli tulnud, oli see juba esimestel koosolekutel ewangeliumi usu õpetuse ära wandunud. Sellepärast ei wõtnud Schmalkaldia lepingu liikmed tast mitte oja. See wihasstas keisrit üliwäga. Ta ühendas ennast paawstiga ja tegi oma kohuseks Protestantlasti mdega teel katoliku kirikusje tagasi tuua. Prantslaste ja Türklastelega oli rahu tehtud. Aga keiser walmistas sõda. Sellekõhta palusiwad Protestantlased seletust. Neile wastati: „Ma tahan sõnakuulmata würstisid karistada, kes wderast warandust riisunud!“ Würstid teadsiwad, mis see tähendas. Juba heideti ka Sakjeni kuurwürst Johann Friedrich

ja Hesseni maakrahv Philipp, Schmalkaldia lepingu päämehed, riigiwande alla, 20. heinat. p. 1546.

2. Kui tarwis oleks nüüd Protestantlastel ühendust olnud. Aga otse selle poolest oli puudu. Lauja oli näha, et auumäärt isa enam laste kestel ei wiibinud. Tähtsujeta rajawaidluste pärast oliwad Schmalkaldia lepingu liikmed üksteisega tülis. Sakjeni herzog Moriz sai kogunisti arandjaks ja läks keisri leeri. Juba 24. Jürikuu päewal 1547 oli Mühlbergis werine lahing, kus keiser wõitis ja kuurwürsti Johann Friedrich wangi langes. Ta kaotas oma kuurwürsti maa, mis herzog Morizile anti. Siis jõitis keiser Wittenbergisse sisse ja seisatas Lutheruse haual. Paawslased nõuawad: kaewatagu ketser wälja ja põletatagu ta ära! Aga keiser kostis: „Jätke ta rahule! Ma pean sõda elawatega, mitte furnutega!“ Pea heitis ka maakrahv Philipp ennast keisri alla; wõeti aga kawalusega wangi ja jäeti ka wangi.

3. Keiser seisis oma wõimuse ülemal tipul. Ta hakkas ise oma kae pääle kiriku asju seletama. Ta lastis Augsburgi riigipäewal a. 1548 ühe kawa üles seada, mis wahel ajal, senni pidi maksma, kui kontsilium asja korda seab. Seda kawa nimetati: Augsburgi Interim ehk Wahelust. Siin lubati wabadus õigetsõndistmise õpetuses, karika wäljajagamises ja preestrite abielus. Muidu pidi kõik wanaks jääma. Aga kogudused ja õpetajad paniwad igal pool waheluse wastu. 400 hingekarjast pekti soldatitega nende naeste lastega wälja. Nad kaotasiwad ennem ameti ja leiwa, kui selge ja puhta usutunnistuse. Niisama oli lugu Leipzigi wahelusega, mida Melanthon herzog Moriz soowil 1549 oli kokku seadnud. Ka jeda — Melanthon omas wanaduse nõtruses oli siin katoliklute pruukide wastu liig leplik olnud — ei wõetud mitte wastu. Wastupanijad pdgenesiwad Magdeburgi, mis seni maani wõitmata olnud.

4. Seegi langes wiimaks Moriz kätte. Aga mitte kui waenlane ei tulnud ta sija, waid ta oli juba teised mõtted jaanud. Keisri wastu, kes itka weel kuurwürsti Johann Friedrichi ja maakrahwi Philippi wangis pidas, pööras ta äkki omad wäed ja oleks ta pea Inßbruckis wangi wõtnud. Ei wõinud selle järele keisril, ei Protestantlastel sõjast röömu olla. Rahu soowiti kõigil pool. See tehti Augsburgi usurahu a. 1555. See annab maaisandatele usu wabaduse kätte. „Kelle maa, selle usk“ pidi maksma. Kes sellega rahul pole, wõib wälja rännata. Ka kaotawad

Sõda.

Wahelust.

Augsburgi usurahu.

katoliku waimulikud oma moa, kui nad oma usu maha jätawad. Muidu jääb igale kirikule see warandus, mis ta omandanud. Usu pärast ei tohita kedagi taga kiusata eht teotada.

Seda ei jõudnud keiser Karl V. enam ära kannatada. See oli ta terve elutöö hukka mõistnud. Ta jättis krooni ja krooni oma wennale Ferdinandile. Tööst wäsinud igat- ses ta rahtu järele. Seda lootis ta Hispania kloostris San Just leidwat, kus ta a. 1558 suri.

§ 46. Prantsuse Schweizis usupuhastus. Johann Kalwin. (§ 76.)

Kalwini
noorus.

1. Mis Zwingli Sakamaa Schweizis kültranud, kosus Prantsusemaa Schweizis edasi. Tema tööd jätkas sääl uue mõjuga Johann Kalwin, kes waimu poolest kõrgemal seisil kui tema, kelle usuwaimustus sügawam oli kui esimesel Schweizimaa usu uuendajal.

Johann Kalwin on 10. heinakuu päeval 1509 Prantsusemaal Pikordie maakonnas sündinud, kus ta isa piiskopi sekretär oli. Ta walmistas ennast waimuliku sei- fuse pääle ette, aga et kiriku õpetus ta waimu mitte rahule ei saatnud, hakkas ta õigusteadust õppima. Siiski tungis teda tema süda Jumala sõna sügawusi uuesti uurima. Nimelt luges ta Pariisis waimustusega usupuhastuse kirju. Et ta nende mõtete eest ka awalikult wälja astus, pidi ta Prantsusemaalt põgenema. Ta tuli Baaseliisse ja a. 1536 Genfi linna, kus talle suur tööpõld ennast pidi awama.

Ta elu tege-
wus.

2. Kaks aastat (1536—38) oli nüüd Kalwin siin wä- simata tegew. Nimelt wõitles ta määrsejate wastu, kes süngi tuisu ja tormiga kõik tahsivad ümber muuta, sea- duslikku korda ära kaotada. Suurema waljusega karistas Kalwin effijaid. Kuid nüüd fundiswad ta wastased a. 1538 teda põgenema. Aga a. 1541 kutsuti ta jälle tagasi. Reegi muu ei jõudnud Genfis seaduslikku korda üles seada kui Kalwin. Weel waljumalt hakkas ta nüüd walitsema kui enne. Kõik ilmalik meelejahutus: laulmine, mängimine, tantsimine, oli keelatud. Wastuhakkajad pandi wangi; kar- detawad nende hulgas hukati äragi. Nii põletati puuriidal teadusemees Michel Serwet, kes Jumala kolmainjust jalanud, ära. Muidugi ei sünni seesugused wereotsused ewan- geliumi waimuga kokku. Kalwin wõitis nii kõigi oma was-

taste üle. Omasi waljusest ei jätnud ta karwa wäärt maha. Ta suri kui ainus Genfi ijewalitseja 27. leheküu päewal 1564.

3. Omas õpetuses seisab Kalwin sellesama põhja pääl kui Zwingli; ta on siin üksi wähe sügawamasse tunginud. Nii õpetab ta pühasti õhtusöömaajast: sakramendis saab usklik üht wäge, mis Issanda ihust ja werest wälja käib, kuna umbusklik muud wastu ei wõta kui leiba ja wiina. Issand on siin üksi oma waimuga olemas. Sääli ei jagata siis mitte Issanda tõsist ihu ja werd leiba ja wiina all, nagu Lutherus õpetab. — Pääle selle õpetas ka Kalwin Augustinuse järele: Jumal olla ühe osa inimestest õnnistusele, tõise hukatusele oma õiguse ülenduseks ette määranud. Wali Kalwin läks siin weel kaugemalegi kui Augustinus.

Kalwini
õpetus.

4. Kalwini mõttes kaswatas Genfi ülikool, mille ta a. 1550 oli asutanud, kirikuõpetajaid. Nende mõjul hakkasid nad ka jälle walitsema, kus Zwingli esimest ewangeliumi seemet külwanud. Nimelt wäendas weel Kalwini noorem sõber, lahke Theodor Beza tema waljust. Nii sai igal pool sel kombel Kalwini õpetus reformeeritud ehk uuendatud kiriku õpetuseks. Ka Saksa Schweizmaal wõeti ta wastu. Küll püüti ka Kalwini ja Lutheruse kiriku wahel weel uuesti ühendust toime saata. Nimelt Melanthon oli selle kohta tegew. Aga see pidi wõimatumaks jääma.

§ 47. Usupuhastuse wara. Selle saialgi lagunemine pääle ta ajutusmaade. Lutheruse usu tuunistuse edenemine.

(§ 77.)

1. Suur oli see wara, mida usupuhastus rahwaste kätte oli annud. Ta oli esmalt piibli raamatute neile tagasi kinkinud, mille katoliku kirik neilt riisunud. Sel põhjal õpetati hingele, keda omad teod ei jõudnud rahule saata: meie saame õigeks üksi armust usu läbi. Ühtede wälispidiste kombete ja arusaamata palwete asemele oli lihtne Jumalateenistus astunud. Siin kuulutati puhast Jumala sõna igale rahwale ta oma keeles. See laulab terve kogudus ta oma kirikulaulu, mis talle tagasi antud. (W. § 54.) Ei pidanud enam wälisest tegudest ja kombete täitmist küllalt olema. Nüüd nõuti tõsist watusi pöörmist ja meelega uuendust, kindlat usu lootust ainsa wahemehe Jeesuse Kristuse.

Usupuhastuse wara.

päale. Tema läbi, ilma muude wahemesteta, pidi kogudus igal ajal oma helde isa ette jaama, kes patu andeks annab. Si maksi enam käsu sund, waid ewangeliumi wabadus. Igauks wõib ise püha kirja uurida, selle põhjal uskuda, mis ta Jumala ja oma südametunnistuse ees jõuab wastata. Nii andis usupuhastus rahwastele ta mõtte- ja südametunnistuse wabaduse kätte. Ka asutas ta neile rahwakooli ja rahwakirjanduse. Ta päästis seega rahwad waimulikust orjapõlwest. Sellepärast wõeti uus õpetus igal pool, kuhu ta tungis, waimustusega wastu. Sellejoma pärast wõtsiwad ta wabaduse wastased oma wiimse jõuu koku, et ewangeliumi ära häwitada. Ja paraku on see ka mõnel maal mõjunud.

Lutheruse
ust põhja
maades.

2. Wäga wara jõudis usupuhastus Daanimaaale, kus ta riigipäewadel a. 1527 ja 1536 juba wastu wõeti. Nasta pääle selle oli ka Norramaa juba ewangeliumi ufuline. Riisama awas kuningas Gustaw Waasa Rootsi-maa usupuhastusele a. 1527. Ühel pärastisel kuningal, Johann III. (1568—1592), oli üks Poola printses abi-kasjaks. Niiud püüdsiwad katoliklased jälle wõitu saada. Aga kõik, kes Rooma usku tagasi heitsiwad, pidiwad maalt ära põgenema. — Ka Soomemaal kuulutas juba a. 1525 Peter Särkilahki ewangeliumi õpetust. Seda edendas nimelt Mikael Agrikola. Tema andis esimese Soome-keelse aabitsa a. 1542 ja uue testamendi a. 1548 wälja. Nii sai kallis mees Soome kirja keele i jaks. Ta juri a. 1557. Siis tegi a. 1593 Upsaala kirikukogu otsuseks, et Rootsi- ja Soomemaal pääle kolme üleüldise usutunnistuse Augsburgi usutunnistus kiriku õpetuse juhiks peab olema.

Meie kogu-
maal,

3. Ka meie Läänemere maakonnad on esimeste hulgas, kes usupuhastuse wastu wõtawad. A. 1521 saab Andreas Knöpfen Riia linna usupuhastajaks. Teda aitab õpetaja Sylwester Tegetmeyer ja linnakirjutaja Joh. Bohmüller. Tallinna usupuhastajaks saawad õpetajad Joh. Lange, Hermann Marsow ja Zacharias Hassel a. 1524. Saare- ja Läänemaale on seljamaal ajal piiskop Joh. Kiewel IV. usupuhastuse awanud. Wolmari maapäew annab a. 1554 meie maale täie usu wabaduse kätte. Usupuhastusele hakkab ka rahwakirjandus teed rajama. A. 1553 pani Tartu Jaani kiriku Gesti õpetaja Franz Witte Lutheruse wäikse katekismuse Gesti keelde, Tartu murdesse, ümber. Tallinna keeles andis ühes katekismuse ja ewangeliumidega esimese lauluraa-

matu wälja praost Heinrich Stahl, Cesti kirjanduse isa, a. 1632. Uue testamendi pani Tartu murdesse Adrian Virginius, Puhja õpetaja, ümber a. 1686. Lauraaamatu puhtas rahwafeeles andis Karula õpetaja Joh. Hornung a. 1694 wälja. Tema on ka uue testamendi õmberpanija, mis a. 1715 ilmus. Jüri praost Anton Thor Selle pani siis ka wana testamendi Cesti keelde ümber ja andis selle terve piibliga a. 1739 wälja. Läti keelse uue testamendi oli praost G. Glück a. 1685, terve piibli 1689 wälja annud. See kõik on aidanud Ewangeliumi kirikut meie rahwa südamesse istutada. Siit teda wälja kangutada pole ka katolik Poola walitsus mitte jõudnud, kes 1561 Liwimaa oma alla sai, kuna Cestimaa Rootsi alla langes. Palju pidi Liwimaa nüüd oma usu pärast kannatama. Kuid see lõppis, kui 1625 ka Liwimaa Rootsi alla sai. Tema isalikud kuningad taitsewad nüüd meie terve kodumaa kirikut. Mis nüüd loodud, jääb maksma, kui a. 1710 Wene wägew lotkas teda oma warju alla wõtab. Meie rahwa kaunimaks pärlits jääb — ewangelium.

4. Poolamaal oli sinna põgenenud Böömi wendade läbi juba wara usupuhastus ette walmistatud. Teda wõeti jälal Lutheruse ja Kalwini usutunnistuse järle wastu. Siiski mõistiwad paawlikased pea katolikude kuningate warju all ewangeliumi edenemist takistada. Ungarimaal wõtsiwad Sakslased Augsburgi usutunnistuse, Soome sugu Magiarlased Kalwini tunnistuse wastu. Ka raskes tagatiusamises jäiwad nad sellele ustawaks.

Poolas ja Ungrias.

§ 48. Kalwini usutunnistuse laiali lagunemine. (§ 78.)

1. Hollandimaal oli usupuhastus wara maad leidnud, ehk siin Protestantlasti hirmsasti taga kiusati. Nimelt oli Kalwini usutunnistus siin wõidu saanud. Aga et see maal Karl V. pärandatud pärismaa oli, siis oli ta siin weel waljum, kui Sakjamaal. Lagemata hull inimesi juriwad siin wangikodades ja werepõrandal. Weel toledam oli tema poeg Philipp II. (1555—1579). Tema maawalitseja herzog Alba laskis 18000 inimest nende usu pärast ära hukata. Aga seda ei kannatanud rahwas enam. Ta tegi ennaft täiesti Hispania alt wabaks, tõstis Dranieni Wilhelmi oma kuningaks. Nii sai ta ühes riigiwabadusega ka usuwabaduse kätte.

Hollandis.

Inglismaal.

2. Inglismaal seisis kuningas Heinrich VIII. tangeستی katoliku usu eest. Aga kui ta oma koduse elu pärast paavstiga tüllise saanud, läi ta ennast temast a. 1534 lahti. Pääle tema surma saatis Thomas Cranmer, Rantenbury piiskop, usupuhastuse wõidule. Küll katsus siis weel katolik Philipp II. abitaasa, Verine Maria, Rooma usku uuesti wõidule saata. Kranmergi pidi märtrisurma surema. Aga kuningas emand Elisabeth tegi a. 1558 tagakiusamisele otja. A. 1559 tehti 39 usupetust, mis enamisti Kalwini õpetuse pääle ennast rajawad, kiriku põhjusõpetuseks. Mitmed katolikud kumbed jäiwad järele, nii ka piiskopi amet. Nii sündis Inglismaa riigikirik ehk piiskoplik kirik.

Aga juured hulgad oliwad selle wastu. Nad nõudsiwad puhast Kalwini õpetust, lihtsat kiriku walitsust foguduse wänemate ehk presbirite läbi. Need on Puritaanlased ehk Puhtuslased. Nende mõtete järele pani J. H. Knox Schotimaal usupuhastuse toime. A. 1560 töstis parlament presbiterlise kiriku Schotimaa riigikirikuts. Puritaanlane Oliver Cromwell sai siis tähtsamaks wõimumeheks üle terve Inglismaa. Kuningas Karl I-gi lastis ta a. 1649 ära surmata. Inglismaa sai seega puritaanliseks wabariigiks. A. 1660 sai ta aga jälle kuningriigiks ja piiskoplik kirik uuesti Inglismaa riigikirikuts.

3. Prantsusemaal oli Kalwini usk palju tunnista-
jaid leidnud. Aga raskesti kuusatuse tulest — pidiwad nad läbi käima. Kuningas Franz I., kes Saksamaal Protestantlasi toetas, kuusas neid kodumaal taga tule ja mõegaga. Siiski kaswas iga päewaga nende arv. Kuningas õueski oli neid leida, kuna kuningas jugulased Bourbonlased neid toetasiwad. Si see tähendanud midagi, et Protestantlasi Hugenoottlasteks sõimati. Katolikud Guise herzogid süütasiwad nüüd kuningas Karl IX. all werise usudõja nende wastu põlema. Aga a. 1570 pidi Hugenoottlastele rahu ja usuwabadus lubatama. Nüüd aga pidi pettus ja äraandmine aitama. 24. augustil 1572 pühitseti protestantlise Navarra Hindriku pulma kuningas de Margarethaga. Aga forraga hakkas kuningas loosifell kõlama ja kümned tuhanded hukati ära. See on kuulus Pariisi werepulm Pärtli ööl 1572. Küll oli juur selle pääle Protestantlaste kurwastus, et Navarra Hindrik, kui ta 1593 Prantsuse trooni pääle sai, selle trooni kasuks katolikku usku heitis. Aga muidu kaitsis see kuningas Hugenoottlasi. Nantes'i (Nangti) armukäsus a. 1598

andis ta neile täie usuwabaduse kätte. Et kuningas Ludwig XIV. 1685 selle jälle tühjaks tegi, on Prantsusemaale üffi äraarwamata kahju toonud.

§ 49. Usupuhastus Hispaania- ja Itaaliamaal. (§ 79.)

1. Hispaaniamaal oli Lutheruse õpetus waimustatud sõpru leidnud. Aga Karl V. lastis siin tuhandeid ketserikohtute läbi tuleriidale saata. Ja see mõjus, weel enam, kui tema poeg Philipp II. (1555—1598) troonile sai, koledam wemeees, kes kuningatroonil on olnud. Et paawsti wäge kaswatada, astus ta katoliku Mariaga Inglismaal abielusse. Rahewõrdsel toorusega kiusati nüüd Protestantlasti mõlemas mais taga. Kui Maria suri, pakkus Philipp II. oma kätt ka protestantlisele Elisabethile. Et see tagasi lükati, pidi „suur laewastit“ Inglismaad taristama. Aga tormises meres saiwad uhked Hispaanlased warase haua. Hirmus oli ka werejänulise kuningaga enese ots. Omas uhkes Eskuriali lossis mädanes ta elawa ihuga ära a. 1598. Pääle selle jättis ta määratuma riigiwõla oma pojale pärandada.

2. Ka katoliku kiriku pesapait Itaalia ei jõudnud ennast usupuhastuse liikumisest wabaks hoida. Juba a. 1530 oli uus testament Itaalia keelde ümber pandud. Ka kirjutas üks waga munk tähtsa ewangelilise raamatu „Jeesuse Kristuse hääteost“, millest 60,000 tükki trükiti ja mida juba paawsti õuessti loeti. Siis seadis paawst ka Roomas inkwisiitsioonihoitu sisse. Nüüd näis, nagu oleksiwad Peetruse järje ees Neero ajad tagasi tulnud. Lugemata oliwad märtrite hulgad, kes oma usku weregaga kinnitawad. Nii ägas auuwäärt Antonio Palerio kolm aastat inkwisiitsiooni wangikojas. Siis kagistati ja põletati ta ära. Ka raamat „Jeesuse Kristuse hääteost“ kaotati suutumaks ära. Nõnda lämmatas tuli ja mõel Itaalias usupuhastamise edenemise. Ka uuemal ajal ei ole ta sääl rahwa keskel ajel mõtta tohtinud.

Itaalia.

§ 50. Katoliku usu wastaspuhastus. Jesuiitlaste ordu. (§ 80.)

1. Suured wallad oliwad usupuhastuse mõju all^m. Rooma kiriku küllest lahkunud. See oli talle isegi selgeks teinud, et ta elu kõigipidi terve ei olnud, et talle ommeti uuendust tarwis läks. Seda katsuti nüüd ka toime saata, aga üffi usupu-

Wastaspuhastus.

hastuse wastases waimus. Wana katoliku kirikut püüti üffi kinnitada ja toetada uute tugebega, ja nii teda uuele wõidule saata. Seda aega nimetatakse wastaspuhastuseks.

Üffi ses mõttes tegi tööd Tridenti konfiliium aastal 1545—1563. Wanaid kiriku ehitused kinnitati siin uute põhjustega. Mõtte wabadus, mis enne weel mõne asja üle olnud, keelati täiesti ära. Rõik, kes tõisiti õpetaswad, wanutiti ära. Nii sai katolik kirik selle wälise tegumoe, mis talle tänapäewani on jäänud. Et see nõnda pidi jääma, selle eest muretsetes nimelt uus asutus, Jeesuse seltskond, mis nüüd oma alguse sai.

Jesuiitlaste
asutamine.

2. Selle põhjendaja oli Ignatzius Loyola, kes a. 1491 Hispaania rüütlihoost sündinud. Ühes lahingis raskesti haawatud, pidi ta kaua walusas haigewoodis wiibima. Oma pikka aega wiitis ta rüütlite ja pühade lugusid lugedes. See liigutas ta haiguse ja valu läbi ärritatud waimu ülmäga. Ta tõotas, kui ta terweks peaks saama, oma terwet elu neitsile Mariale, pühale isale ja wõitlusele ketserite wastu pühendada. Juba 33 aastat wana, läks ta selleks weel laste sekka, õppis raudse ufinusega enesele Ladina keele kätte ja uuris uju-teadust; pani siis kerjusriided selga ja hakkas waljusega oma liha tallitsemata ja wooruses ennast harjutama. Siis ajutas ta Bariisis mõne mõtteosalisega uue seltsi, mis paawsti soowi järele katolikkirikut wiimse hingetõmbamiseni pidi teenima. See on kuulus Jeesuse seltskond ehk Jesuiitlaste ordu, mille paawst a. 1540 kinnitas. Kui Loyola a. 1556 suri, andsiwad ta järeltulijad Jakob Lainez ja Franz Bogria sellele weel uue kindluse.

Ordu sead-
lused.

3. Kes ordu liikmeks tahtis saada, pidi kolme mungatõust: waesust, kasinust ja sõnakuulmisi, tõotama; siis pidi ta aga nimelt weel tõotama: paawstile tingimata sõnawõttlik olla, et ketserid ära kaotada. Ordu ülem oli ordukindral, kes Roomas asus ja üffi paawstile aru andis. Tema nimetas alamad ameenikud, keda lugemata oli. Üks liige walwas teise üle ja andis ülespoole aru, nii et kõik teatused ordukindrali kätte tuliwad, kes kuningliku wõimusega walitses. Ordu kasuks pidi kõik ära salatama, mis muidu inimesel püha on: isamaa, sõprus, oma mõte ja südametunnistuski.

Ordu
tegevus.

4. Seesuguse seadlusega pidi uus ordu suureks wõimuseks saama. Ja nii pole ime, kui pea ülikoolide õpetoolid, noore soo kaswatamine ja terwe rahwa elu Jesuiitlaste mõju all seisab. Würstidki kaswatawad nemad, tõstawad neid troonile

ja lükkawad neid ära. Et kõiges läbi tungida, unustati ristiusu ja südametunnistuse nõudmised ära. „Löpu siht pühendab a bin õ u u,“ nii käib Jesuiitlaste kuuljam põhjusmõte. See tähendab: kui aga üks tegu katoliku kirikule tahab kasu tuua, siis on ta Jumala meele pärast, kui ta ka kiritöö on. Wale wannegi on võimalik, kui ta paawsti kirikule kasu toob. Nii on uus ordu wõitluseordu, mille tähtsus üleilmlijeks sai. Seitsekümmend aastat pääle ta asutaja surma oliwad ordul 16,000 liiget. Need kõik ähwardasiwad ewangeliumi kirikut hirmu ja surmaga. Et ta siiski pole surma saanud, juba see tõendab, et meie kirik ennast mitte inimeste sõna pääle ei raja.

5. Üleilmilise paawsti wõimuse pärast hakati Jesuiitlaste ordu ka katolikluses maades kartma. Ta aetigi mitmeti maalt wälja. A. 1773 lõpetas waga ja wabameelne paawst Klemen s XIV. ka omalt poolt ordu ära, kuid Piius VII. kutsus ta a. 1814 uuesti elusse. Wenemaal ja Preisimaal on Jesuiitlaste ordu praegugi keelatud.

Ordu tagu.

§ 51. Hommikumaa ehk Greeka kirik. (§ 82.)

1. Kui Türklased a. 1453 Konstantinoopoli ära wõitsiwad, jäiwad Konstantinoopoli patriarhid küll weel Greeka kiriku ülemaks, seisiwad aga ommeti mitmet pidi sultanite woli all. Sellest oleksiwad nad pääsnud, kui nad ennast kas jälle Roomaga ehk Lutheruse kirikuga oleksiwad ühendanud. Wiimase ühenduse üle peeti ka juba nõuu. Aga ta jäi tagajärjeta. Siis soowis Konstantinoopoli patriarh Kyrill Lukaris ühendusi Kalwini kirikuga. Nüüd kaebasiwad aga Jesuiitlased sultani ees ühenduse soowija pääle. See laskis teda, kui oleks ta äraandja ja riigijüüblane, finni wõtta ja ära uputada a. 1638.

ühenduse
kaitseb.

2. Wälispidi sai Greeka kirik seeläbi uut finnitust, et ta Wenemaa haru ennast oma jalgade pääle seadis. Tsaar Feodor Joannowitsch asutas a. 1589 Moskwa linna patriarchi ameti, kes Wenemaa kirikut pidi juhutama. Sest saadik on Wene tsaarid Hommikumaa kiriku kaitsejad. Pea selsamal ajal sai üks jagu Greeka kirikust katoliku usu wõimuse alla. Poola- ja Öhtu-Wenemaal ühendas ta ennast sellega. See on Bresti ühendus ehk Greeka ühendatud kogudus, asutatud a. 1596. Kõigi seesuguste ühenduse mõtete wastu pani Kiievi metropolit Peetrus Mogilas ühe usutunnistuse kofku, mille a. 1643 Konstantinoopoli

Wenemaa
kirik.

kirikufogu vastu wõttis. See on Greeka koguduse katekismus ja usutunnistusekiri.

Õpetus.

3. Õpetuse edenemist, mis pääle 787. aasta sündinud, ei wõta Greeka kirik enam vastu. Sel põhjal seisab ta katoliku kule kirikule lähemal kui meile. Kuid järgmise punkti pääle paneb ta iseäraliku rõhu: Püha Waim käib Ilast wälja, ei mitte Ilast ja Pojast, nagu Õhtumaa kirik õpetab. Ka tal on 7 sakramenti, kuid pühas õhtusöömaajas saab ka kogudus leiba ja wiina. Seda jagatakse ka lastele wälja. Õpetus puhastustest jääb wastuwõtmata. Paastumine, pühade auustamine ja suusõna õpetus piibli kõrwas arwatakse õigeks.

§ 52. Kolmekümneaastane usufõda. Gustav Adolf. (§ 83.)

Sõja
algus.

1. Augsburgi usurahu a. 1555 ei olnud Protestantlastele täit usuwabadust weel mitte annud. Selle järele pididwad alamad riigiülemate usku tunnistama, ehk maasi wälja rändama. Pääle selle jäi kiriku warandus katoliklastele, kui mõni kiriku ametnik ise ewangeliumi usku heitis. Niisama hakkas mitmel pool Jesuiitlaste kihutusel päris usutagasiuamine. Iseäranis Böömimaal läks Protestantlaste seisukord wäga raskeks. Siin oli keiser Rudolph, kes a. 1576 troonile tuli, neile katoliklastega ühed õigused annud. Aga keiser Matthias, kes 1612 troonile sai, ei pannud seda tähele. Üks uus ewangeliumi usu kirik kisuti maha, üks teine pandi kinni. Mitmed ewangeliumi-usulised heideti wangikotta. Protestantlased nõudsiwad õigusi, aga keisri maawalitsejad wõtsiwad neid hirwitades vastu. Säääl lõppis Protestantlaste kannatus. Nad tõusiwad awalikult wägivalda vastu üles, tungisiwad Praagi lossi ja wiskasiwad säääl keiserlikud nõuunikud Martinigi ja Slawata lossiaknast wälja, 23. lehekuu päewal 1618. Nii algas kolmekümneaastane usufõda.

12 sõja
aastat.

2. Küll saatsiwad nüüd Böömlased, kes keisri Ferdinandi vastu Pfalzi kuurwürsti Friedrich V. oma kuningats oliwad walinud, keiserlikud sõjawäed Böömimaalt minema. Aga siis kadus neilt sõjajõnn. Baieri kindral Tilly jäi wõitjaks; tema kõrwa astus pea ka kardetud Wallenstein. Si mõjunud seegi midagi, et Daani kuningas Christian IV. Protestantlastele appi tuli. Hirmsad on wereraad, mida Tilly ja Wallenstein ajawad. Nad näitawad, et keiser ewangeliumi usutunnistust terwelt Saksamaalt tahab ära häwitada. Ja aastal 1629 on ta ka terwe Saksamaa peremees. Tema an-

naab käsu wälja: „Protestantlased peawad kõik kiriku warandused katolikule kirikule tagasi andma, mida nad a. 1552. saadik omandanud. Kalwini kiriku liikmed ei pea usurahust mitte osa saama. Katolikud maaülemad tohiwad keelmeta omal maal ewangeliumi tunnistust ära keelata.“

See oli ülekohtune käsk, mis tuhandete südametunnistuse jalgade alla sõitis. Nimelt tahtis ta kiriku ja kooli warandust riisuda, mis ammu seaduse teel ta omaks saanud. Seda käsku ei tahtud ega wõidud kuulda. Hirmus oli nüüd karistus, mis wastupanija Magdeburgi linna pääle langes. Tilly wõitis linna tormiga, lastis 30,000 inimest ära hukata, muutis linna tuhahunnikuks. Ewangeliumi tunnistus oli seega surmahädas. Aga ta abimehe oli Jumal juba äratanud. Juba a. 1630 oli Rootsi kuningas Gustav Adolf 16,000 jumalafartliku soldatiga Pommeri randa astunud, et usuwendadele abi tuua. Kui ta Saksa pinnale astus, langes ta põlwili ja palus; sõjawägi tegi ta eesmärgi järele. Nii algas ta Jumalaga ja Jumal oli ta temaga.

3. Et anderikas, wägew ja waga kuningas mitte maade wõitja, waid usupäästja tahtis olla, ilmus pea. Nii wõeti teda igal pool kui kaitseinglit wastu, kes ewangeliumi usule warju toob. Juba a. 1631 wõitis ta kaks korda seniajani wõitmata Tilly üle, kes Lechi jõe ääres langes.

Nüüd saadeti Wallenstein Rootsi wägede wastu. Lügeni linnas juures oli otsuswõitlus oodata. Käes oli 6. Wardikuu päew a. 1632. Palwe ja lauluga: „Meil tuleb abi Jumalast“ algas kuningas werise lahingu. Mitu tundi wõideldi mõlemal pool ühesuguse wahwusega. Sääli nähti kuninga sõjahobu ilma isandata edasi tormawat. Leinasõnum: „kuningas on surnud!“ kõlas läbi Rootsi rügementide. Et unustamata kuninga surma tasuda, wõitlesiwad Rootslased löwi rammuga. Wõit jäi ka nende kätte. Wallenstein pidi taganema. Keiserlikus wäes oli ka wahwa rüütel Pappenheim surma saanud. Kuid suurem oli wõitjate kahju. Protestantline usuwägilane Gustav Adolf, Lutheruse usu waga ja jumalawaimustatud kaitsja, oli hauda langenud.

4. Kuid see kallid veri ei olnud asjata woolanud. Lügeni lahing tegi otsuse, kui ta sõda weel 16 aastat edasi kestis. Pea ihaldas rahu igamees. See tehti 24. wiinakuu päewal 1648 Westfali maakonnas. Selle järele nimetatakse teda Westfali rahuks. Selle järele on kõik Protestantlased,

Gustav
Adolf.

Rahu.

ka Kalwini kiriku liikmed, sellesama õiguse osalised, nagu ka-
tolikliksed. Ka ewangeliumi kiriku warandus jääb selleks, nagu
ta 1624 oli.

See hirmus sõda on palju hädaohtu Euroopamaale too-
nud. Suure jao Sakfamaast on ta lagedaks laaneks muut-
nud, ta wälise ja sisemise jõuu kauaks ajaks kängu pannud.
Nga suure waranduse — usuwabaduse on ta rahwastele
päästnud. Ühed õigused usutunnistuste wahel õpetasiwad üks-
teisi wastastikku auustama ja üks teisega kannatama. Ka meie
ewangeliumi kirikule oli wõitlus, mis sõna wael alganud, mida
mõega wael edasi wõideldi, õiguse finnitatud, et ta tohib elada.

§ 53. Usupuhastuse aja lahud: Ümberristijad ja Unitaarlased. (§ 84.)

1. Ümber-
ristijad.

1. Usupuhastuse ajal ilmusiwad päale suurte koguduste
weel miimed lahud ehk usufeltsid, mis katolikust kirikust lah-
kusiwad, keda aga ewangeliumi kirik omaks ei wõi tunnistada.
Tähtsamad nende hulgas on: Ümberristijad ja Unitaarlased.

Ümberristijad on meile juba tuttawad. Nende esi-
mene märatsemine leidis Münsteris a. 1535 werise otsa.
Sellega ei kadunud aga nende mõtted. Menno Simons,
üks endine katolik preester, kogus nende jäätmed Hollandimaal
umbes a. 1546 waiksaks koguduseks kokku. Siit rändasiwad
nemad ka muude maade sisse. Tema nime järele nimetatakse
seda usulasku ka Mennonitlasteks. Nemad keelawad lasteris-
timist, sõjateenistust ja wannet. Jalgade pesemine on neile ka
sakramendiks. Nad tahawad pühade kogudust maal pääl tõeks
teha. Nende õpetus läheneb muidu reformeeritud kiriku õpe-
tusele. Wälispidi on nende elu auus ja laitmata. Sellepä-
rast wõeti neid mitmel maal riikliku warju alla. Kõige roh-
kem on neid Ameerikas.

Inglismaa
Baptistlased,

Nende sugulased on Inglismaa Baptistlased ehk
Kristimise sõbrad. Ka nemad keelawad lasteristimist,
peawad ennast pühade koguduseks ja ei arwa enesel enam pattu
olewat. Oma usu suurendamiseks on nad üliharagad. Ka meie
maalegi on nad oma wõrgu wälja heitnud.

Unitaarlased.

3. Ka uuemal ajal astusiwad jälle mõned efitajad üles,
nagu nendega wanal kirikul tegemist oli. Nad salgasiwad ni-
melt õpetust Jumala Kolmainususest, ja tahtsivad Unitaarlased,
see on: ühe jumaliku olewuse auustajad olla. Kristus oli nende filmis waga inimene, sakramendid üksi tä-
hendused ilma sisemise wäeta. Selle ebaõpetuse tähtsam kuu-

lutaja oli Michael Serwet olnud, kelle Kalwin laskis ära põletada.

Õpetuslikuks usujeltsiks ühendatiwad aga Unitaarlasi Itaalia mehed Lälüus ja Faustus Socinus. Faustus uuris pööle Lälüuse surma ta kirju, põhjendas ta õpetusi jügamini ja ajutas nimelt Poolamaal kogudusi. Ta suri a. 1562. Unitaarlasi nimetatatse kahe Socinuse järele ka Sociniaanlasteks.

Poola Sociniaanlastel oli Rakawi linnas juba üks gümnasium ja trüükoda. Aga aastal 1640 ajatiwad Jesuiitlased nad Poolamaalt wälja. Nende jäätmed kogutiwad ennast siis Siebenbürgenimaale. Kõige rohkem on neid praegu Ameerikas.

§ 54. Usupuhastuse aja õpetus ja tunnistus.

Ühenduse-kawa. (§ 85.)

1. Alles usupuhastus andis kõigewägemale Jumalale seda auu, mida Rooma uhtus oli pimestanud. Roomas oli õpetatud: inimesel on pööle langemise wabadus jäänud hää ja kurja wahel walida. Usupuhastus aga finnitab õpetuse pärispatusi: patt walitseb nõnda meie sees, et meie ise kõigele hääle kõlbmata oleme. Ka tema saab meile süüks, et meie himu teoks laseme saada. Sellega wõeti katolikult omaõigusest ta tähtsam tugi (1. õp.) Sellepärast ei wõta usupuhastus Kristuse kõrwas muid asemikka wastu. Tema weri päästab meid patuhukatuselt, mitte preestrid ja nende ohwrid (Teine õp.) Selle õnnistuse kättesaamises on jälle tähtsam tükk patude andeksandmine ehk õigeks mõistmine Jumala ees. See pole mitte meie teenistus, waid jumalik otsus, kuna ta Kristuse pärast meie pattude pööle ei taha waadata. Nõnda saame meie õigeks, ei mitte kiriku kombete täitmise läbi, waid kui kindlas lootuses Jumala armu pööle ennast temale ära kihilame: ük si armu si u lä bi Kristuse Jeesuse sees ja pärast (3. õpetus).

2. Selle põhja pööle seisawad usupuhastuse aja õpetajad. Siiski nõudsiwad mitmed küsimused weel lähemat seletust. Seda leiti pika wõitlemise ja waidlemise teel, mis alles a. 1580 lõppis. Waidlemisele fundisiwad nimelt ühenduse pööded, mis Rooma ehk reformeeritud kiriku poole kaalusiwad. Wiimsele poole oli ka Melanthon wanaduse päiwil liig järelandlik. See tegi waidlusi weel raskemaks. Sisemine sõda wendade wahel tegi ka kallid mehe wiimseid päiwi kibedaks küllalt. Ta soowis „jumalatarfabe märatssemise“ pääseda ja pani röömuga 19. Jürituu päewal 1560 silmad kinni.

Õpetuse-
pääsiu.

Wiimsele
waidlusele.

Ühenduse
kawa.

3. Waielbud oli püha õhtusöömaaja üle, inimese tahtmise kaastegewuse üle patustpöörmises, ja õigeks saamise üle. Mis maidluses wiljana selgis ja tõe tera leiti olewat, selle kohta ühendati ennast Bergeni kloostriis Magdeburgi ligi a. 1577. Nii sündis Bergeni raamat ehk Ühendusekawa (formula concordiae). Siin on tähtsamad Lutheruse kiriku õpetused sees, nimelt need, mille kohta waidlust olnud. Ka ühendusekawa mõeti meie kiriku usutunnistuskirjade sekka üles. 6000 allkirja selle raamatu all näitawad, kui tähtsaks meile meie wanemad seda raamatut on pidanud.

Siis laskis kuurwürst August kõiit Lutheruse kiriku tunnistuskirjad kokku koguda. Pääle apostliku, Nikäa ja Athanasiuse usutunnistuse mõeti sinna üles: 1. Augsburgi usutunnistus aastalt 1530. 2. Augsburgi usutunnistuse kaitsekiri a. 1530. 3. Schmalkaldia õpetükid a. 1537. 4. ja 5. Lutheruse juur ja wäike katekismus a. 1529. 6. Ühendusekawa a. 1577. See kogu awaldati 25. Jaanikuu päewal 1580, Augsburgi usutunnistuse aastapäewal, kui Lutheruse kiriku „Ühendusekawa“. See August tunnistuse põhja ei jõudnud reformeeritud kirik enesele mitte muretseda. Kõige rohkem tähtsust leidis siin Heidelbergi katekismus aastalt 1563.

§ 55. Õiguse aeg. Koguduse elu. (§ 86.)

Ala heab ja
weab.

1. Ühendusekawa selgus pani kõiit wastased hääled wai-
kima. Tema põhjusel kojus kiriku teadus, mis suurearwulist wilja kandis. Tunnistuse ümber koguwad ennast õpetajad kui üks mees. Kõige suurema hoolega walwatakse, et keegi muud ei õpeta, kui seda, mis tunnistusega ühte käib. Puhas õpetus, mis tunnistuse põhjal, on selle aja esimene nõudmine. Seda tehakse tingimata õige usu märgiks. Nii algas tunnis-
tuse kinnitamisega Lutheruse kiriku jumalatarkuse õitsemise aeg, mis ligi 100 aastat kestis. Seda terwet aega nimetatakse seepärast ka õige usu ajaks. Kui teadusemehed sest tähtsast ajast on iseäranis nimetada: Martin Chemnitz († 1570), Leonhard Hutter († 1616) ja Joh. Gerhard († 1637).

Alga aja nõue puhta õpetuse järele sai ka mitmeti aja haiguseks. Puhata õpetuse üle walwates saimad ka mitmed karjased käsu teenriks. Waim ja siisu unustati ära. Tähest ja loorest peeti kinni. Üks ähwardas surnud õiguseks ära tarretada. Ka leplik waim kadus jällegi wennaste wahelt. Püha

Kodagi tehti waidlemise tallermaaks, kus kantsli päält wastase wastu wõideldi.

2. Siiski pole puhas õpetus oma mõju elu pääle awaldamata jätnud. Nimelt hakkab pääle usupuhastuse kodune ja perefondlik elu kosuma. Ewangeliumi kirik andis hingefarjasele abielu õnnistuse tagasi. See sai eeskujuks ka koguduse perefonnaelule. Siin hakkas ennast usk awaldama, mis südame alandlikuks ja tänulikuks teeb saadud armu eest.

Koguduse elu.

3. Seda usu ja alanduse waimu näitab meile nimelt ewangeliumi kirikulaul, mida usupuhastuse aeg on sünnitanud. Selle isa on Martin Lutherus ise. Tema tegi kirikulaulu waimulikuks rahwalauluks, kui ta preestrikoori asemel koguduse laulu sisse seadis. Mis Gregorius I. kogudusest wõtnud, selle andis Lutherus talle tagasi. Ja otse kui rasked ajad noore koguduse pääle tuliwad, näitas see laul oma jumaliku wäge. Dije hirmsa 30-aastase usudõja ajal kutsus kirikulaul heide ja wägewa Jumala juure. Nüüd laulis Paul Gerhard († 1676) oma risti- ja tröösti-laulud (näit. „Mis waewab sinu südant“), niisama Johann Heermann († 1647) ja Paul Flemming († 1640) omad waimulikud laulud.

Kirikulaul.

Kalwini kogudus tarwitas omis jumalateenistuses üksi piibli jalmisid. Sellepärast ei wõinud kirikulaul siin mitte kosuda. Sellepoolest pidi ta meie kogudusest maha jääma.

§ 56. Pietistlased ehk Bagalased Lutheruse kirikus. Philipp Jakob Spener ja August Hermann Franke. (§ 90, 91.)

1. Küll oli õige usu aeg mõnda õit kosutanud. Aga siiski unustati tihti õige õpetuse pääle tungides õige elu ära. Kirik on ihu sarnajeks saanud, selle weri soontesse tahtis ära tarretada. Weel kardetawam oli, et kirik raske aja rõhul liiasti ennast riigi wäe naale toetama oli hakanud. Mitmed mehed oliwad kirikut seesugusest tarretusest päästa püüdnud. Aga see ei mõjunud. Elu seesugusele püüdmisele andis alles Spener.

Ph. J. Spener
Franke
furtis.

Philipp Jakob Spener on a. 1615 Essasi maakonnas kristlikus perefonnas sündinud ja üles kaswanud. Juba wara käiswad ta mõtted waga palweelu pääle. Brantsuse- ja Schweizimaal oli ta ka muis kirikutes auusaid mehi tundma õppinud. See läbi oli ta leplikumaks usuasjus saanud, kui ta aeg tahtis olla. Kui ta Frankfurtis Maini jõel õpetajaks oli saanud, sai ta tegewus ülitähtsaks.

Ta pidas siin rahwalikka ja wägeward jutlusi. Puhta õpetuse kõrvas nõudis ta ka puhast elu. Selle äratuseks kirjutas ta ka raamatu „Wagad soowid ehk jüdamlik ihaldus ewangeliumi kiriku paranduse järele.“ Speneri wagad soowid äratafiwad suure liikumise. Roguduselikmed tuliwad üksteise juure majadesse kokku. Nad lugesiwad sääl Jumala sõna ja äratafiwad üksteist wemalikule armastusele. Spener wõttis wiimats koosolekute juhatusene ese pääle ja pidas neid pärastpoole kirikus. Ta nimetas neid „wagaduse kogudeks“ ja soowis, et nad kogudusele soolaks pidiwad saama. Selle wastu ärkas õigeusuliste poolt häre wastupanemine. Nad hakkasiwad Spenerit ja tema sõpru pilgates Pietistlasteks ehk Wagalasteks nimetama.

Pärastine
tegevus.

2. Frankfurtist kutsuti Spener Dresdenisse ülemõpetajaks. Ka siin oli ta tegevus samasugune. Ta tõi palju äratust jutluste, koduste jumalateenistuste ja tundide läbi, mida ta lastega pidas. Ka ülikoolides katsus ta elawamat piibli seletust põhjendada. See soow läks tal Leipzigis korda. Kolm noort õpetajat — üks neist oli August Hermann Franke — hakkasiwad „piibli sõprade kogusid“ pidama. Seda tegiwad nad rahwakeeles. See ei olnud weel ühegi ülikooli poolt sündinud. Neist kogudest wõeti ülirohkesti oja. See äratas Speneri wastased nihale. Ta pidi siit 1690 taganema ja kutsuti nüüd 1691 Berliini Nikolai kiriku praustiks. Siin ulatas ta mõju weel laugemalegi. Halle ülikooli pääle, mis waheajal sisse seatud, kutsuti Speneri nõuu pääle üksi Pietistlasti õpetajaks. See sai nüüd nende kogupaigaks. Halle ülikool sai seks, mis usupuhastuse ajal Wittenberg oli olnud. Siin katsuti uut tarkust, südame jumalatarlust, põhjendada. Spener see ka oli, kes erapihti asemel üleüldise pihti sisse seadis ja ka noore rahwa õnnistamise a. 1686 seaduseks tegi. Tema suri a. 1705.

Pietistlaste
mead.

3. Pietistlastele, nimelt pääle Speneri surma, wõis mõnda süüd anda: nende õpetus uuesti sündimisest ei olnud õige, sest nad ei otfinud seda mitte pühas ristimises, waid iseäralikus äratuses pärastises elus. Ka nende õpetus õigeks saamisest ei olnud kindel küllalt. Nimelt pidafiwad nad kõik „wahesju“, mis iseenesest hää ega halb ei ole, nagu naljatamist, tantsimist ja mängimist, tingimata patuks. Ka oliwad nad liig külmad usutunnistuse wastu, mida ranemad raskes wõitluses omandanud. Neid kaebtusi pole Pietistlastel tühjaks teha jõudnud. Nimelt jääb nende süüks, et nad usulaskude sündimisele teed on rajanud. Oli see ju nende päänõudmine,

et „tõised wagad“ „ritatud“ kirikust erakogudesse ennast lo-
gustiwad. Siiski on Wagalased rammutumal ajal kirikule soo-
laks saanud.

4. Speneri ustaw abiline oli August Hermann H. G. Franke.
Franke, sündinud 1663 Lübeckis. Leipzigis teenis ta enesele
magistri auunime ja pidas oma ettelugemised piibli sõpradele,
mis ülikooli poolt ära keelati. Müüd kutjuti ta Speneri soo-
wil Halle linna professoriks ja õpetajaks. Siin hakkab ta pä-
ris elutegevus.

Iga neljapäew tulivad linna waesed Franke juure armu-
andeid saama. Mafiku waesuse kõrwas leidis ta siin ka palju
waimu toorust. Iseäranis kurwastas see teda, et waesed lap-
sed ilma kõige hariduseta üles kaswawad. Sääls tahtis ta abi
muresteda, nimelt üht waestekooli asutada.

Franke ostis esmalt mõned raamatud, jagas need lastele
wälja ja tahtis neile waeste üliõplaste läbi tundisid anda
lasta anda. Lapsed wõtsiwad raamatud, aga ei tulnud enam
tagasi. Müüd wõttis ta nad omasse majasse. Aga siin läks
ruum pea kitsaks. Waestelastele läks iseäralikku maja tarwis.
Nõnda walmis uus nõuu — waestelaste-maja asu-
tada. Ise tal seks wära ei olnud. Jumala abi ja ligimeeste
armastus pidi aitama. 4 taalri 16 krossiga hakkas ta pääle.
Waelased naersiwad, aga töö edenes rõõmsasti. Kui nädala
lõpul tööde maksu ajal häda kõige suurem oli, tuli ootamata
abi. Abi ulatas uue nädala algusekski. Töö, mis uisus ja
kindlas lootuses Jumala abi pääle algatud, sai walmis. Ta
wõis a. 1701 niese õnnistatud saada ja kaswas iga päewaga.
Kui Franke suri, oli ta waestelaste-maja suur hoonete kogu,
100 jalga pikk. Pääle 130 waele lapse ja 2000 muu lapse
saiwad siin ülespidamise, 250 waest üliõpilast saiwad siin prii
föögi. Niisama oli waestelaste-majal ise oma apteek, trüki-
koda, raamatukauplus ja suur raamatukogu. Waestelastemaja
asutaja tundis väga hästi, et see mitte tema teenistus ei ol-
nud, waid Jumala töö. Franke suri 8. Jaanif. p. 1727.
Tema nimi aga jääb unustamataks.

5. Franke on käesolewa aja usuwägilane, kelle mõju kau-
gele ulatas. Nii sai ülitähtsaks, et Franke waestelastemajaga Franke mõju.
kallimeelne wabaherra K a n s t e i n oma piibli-asutuse
1710 ühendas. Ta ohwerdas oma terve waranduse, et siit oda-
waid püha kirju rahwa sekka wälja saata. Ka läksiwad Hallest esi-
mesed ewangeliumi missjonärid, B i e g e n b a l g ja P l ü t -
s c h a u, Ida-Indiasse a. 1705 wälja. Nõnda on õnnistus
tõesti juur, mida „w a i k s e d r i n g i d“ meie kirikule on

toonud. Paraku kustub Franke surmaga see õitsmise aeg, millele Wagalaste külv oli jõudnud ja mis umbes 60 aastat oli kestnud. Siis muutus waga elu nõudmine mitmeti petuswagaduseks. Et siin kiriku tunnistust mitte tähtsaks ei peetud, walmistatiwad just Pietistilased waimule teed, mis kirikule wastu käis. Siiski kaswas siit weel üks suurem asutus välja, mis meie tähelepanemist nõuab. See on Zinzendorfi Wennaste kogudus.

§ 57. Krahw Zinzendorf ja tema Wennaste kogudus. (§ 92.)

Rogubuse
ajutaja.

1. Krahw Nikolaus Zinzendorf oli aastal 1700 Dresdenis sündinud, kus ta isa minister oli. Spener oli tema ristisa, ja kui isa waraselt suri, wöttis waga wanaema anderikka lapse kaswatuse enese hooleks. Juba ta nooruses ilmus, kui wäga tema oma Issandat armastas. Alles 15 aastat wana tahtis ta Halles Franke foolis teiste õpilastega üht „si ne pi i wa selt si“ põhjendada, mis ristilöödud Issandale pidi jüngrid koguma. Et noormees omas wagaduses liiale ei läheks, pidi ta Wittenbergis edasi õppima ja siis riigiteenistusse astuma. See polnud aga jugugi tema meele pärast. Tema soow käis waimuliku ameti poole. Ja weel enam: ta tahtis Issandale elawat kogudust kiriku keskelt koguda, „kirikukest kirikus“ asutada, juurema mõjuga, kui see Pietistlastel oli korda läinud. See soow näis pea täide minemat.

Rogubuse
algus.

2. Tagasiutatud Husfiitlaste jäätmed, Böömi ja Määri wennad, keda puusepp Kristian David juhatas, tuliwad a. 1722 Saksensisse enesele pesapaika ja warju paluma. Waga krahw wöttis nad wastu ja andis neile Bethelsdorfi mõijas tüki maad asupaigaks. Sinna tuli nüüd weel uusi sisse-rändajaid, mitmest utunnistusest, mitmest kirikust. Mewi, mis nii sündis, nimetas krahw nimega: *Herr en hut, Issanda war i*. Juba nime järele pidi noor asutus Issanda iseäralise warju all olema.

Noor asutus oli liig kirju oma liikmete alguse ja seisukorra poolest. Ta sifemine elu ei tahtnud esmalt jugugi koguda. Määri wendade seadusi ei tahtnud kõik wastu wõtta. Säälmal walmistas nende põhjusel Zinzendorf uue seaduse ja koguduse korra. See wõeti püha õhtusöömaajaga 13. lõikusekuu päewal 1727 wastu. See on „Ewangelilise Wennaste koguduse“ sündimispäew, mis seega oma alguse oli saanud. Krahw jäi nüüd ise ta Herrnhuti elama.

Ta tegi usuteaduse eksamid, et ta ka ise tohiks õpetada. Siis reisits ta terve Euroopa läbi, et oma ewangeliumi laugemale kanda. Ameerikasti ja Baltimaades (1736 ja 1743) on tema käinud. Oma waranduse ja elujõuu ohwerdas Zinzendorf oma kogudusele. Wäimata waimustujes juhatas ta tema talitust, kuni ta jõud kandis. Siis suri ta a. 1760 põlewas armastuses oma Issanda wastu.

Nüüd uuendas osaw ja mõisilik piiskop August Spangenberg († 1792) koguduse seadusi ja parandas mõnda Zinzendorfi määratsetawat ülimäärust. Teda võib sellepärast Wennaste koguduse teiseks asutajaks nimetada.

3. Zinzendorfi esimised plaanid oliwad suurearwulised. Tema kogudus pidi wagade kogupaigaks kõige ilma kohta saama. Ta pidi Johannese armastuse kogudus olema, mis üksi Sumala lastest kokku pandud. Juba otis ta Rooma paawstiga ühendust, Konstantinoopoli patriarhile saatis ta kirja. Wene keiserinna Elisabetile seletas ta, kuis Määri wennaste kirik Oreeka kirikuga jugulane olla. Alles kui Zinzendorf lennates maailma ei jõudnud ära võita, pani ta oma püüdmisele kitsamad rajad. — Et aga Herrnhut wagasid kõigest ilmast oma lipu alla kogus, siis ei wõinud ta ennaft kindla usutunnistuse pääle rajada. Armastus üksi pidi koguduse ülem sibe olema, kuna tunnistuse pääle midagi rõhku ei pandud. Nõnda on Wennaste koguduse pääwigadest üks see, et ta tunnistuse wastu külmaks tegi ja nõnda terwet kiriku kofumist takistas.

4. Armastuse pääle üksi ei wõi siin ekslikes ilmas ükski feltskond ennaft rajada. Seda tundis ka Zinzendorf pea ära. Ta pidi oma kogudusele kindlamat alust otsima. Sels andis ta talle iseäraliku seaduse ja seadluse. Selle järele on koguduse liikmed mitmesse klassi ehk koori jaotatud. Siin on poisilaste, tütarlaste, poisimeeste, tüdrukute, leikmeeste, leiknaeste ja abielurahwa koorid. Igal kooril on isesugused palwe harjutused ja tööd, mida koori abilised juhatawad. Et tewalmistamist waimuliku ameti pääle ei nõuta. Sinna võib iga wend walitud saada, kui ta auusa elu ja osawuse poolest seks kõlbab.

Koguduse juhatus seisab „wanemate konwerentis“ käes, mis õpetajast ja koori ametnikkudest on kokku pandud. Terawe Wennaste koguduse üle walitseb „Ühenduse wanemate konwerentis“, kelle liikmed 12 piiskoppi on.

5. Wennaste koguduse õpetusest annab iseäralikku aru juhtumine, mis 16. Miisklikuu päewal a. 1741 sündis. Seniaegne

Zinzendorfi
kõib.

Koguduse
seadus.

Herrnhuti
õpetus.

koguduse wanem oli ametist astunud. Nüüd paluti tema asemele — Issandat ise esivanema ametit enese päale wõtma. Ja ta olla seda teinud. Nii uskus ja õpetas kogudus. Liisu läbi olla ta wastanud. Ta olla ühe eralepingu oma wennaerahwaga teinud, kelle ülem karjane ta olla. Ja selle taewaliku esivanema nõuu küsis kogudus igas tähtsamas asjas: ametnikkude walimise, misjonäride wäljasaatmise, abieluse astumise juures — liisu läbi. See on nõnda ebausklikuks oraaklits — ettekuulutuse abinõuks saanud. Enne pühaõhtu jõumaaega pühitseti apostlikku leiwamurdmist. Ka oli wennalitsuu anne ja jalgade pesemine pruugis. Kõige juuremat rõõmu aga tahtis kogudus tunda — Issanda haawades hingates. Neist lauldi, peeti jutlusi ja anti tundides aru, enam kui ühestki muust ristiusu õpetustükist. Need oliwad nii waga liigutuse mänguasjaks saanud. Kõige juurem Wennaste eksitus oli aga nende õpetuses eralepingu st, mille Issand üksi Wendadega pidi teinud olema. Selle järele näis üksi see armus seiswat, kes Wennaste koguduse liige on. See mõte pidi muidugi petuswadusele ja wariseerimeelele ruumi andma. Selle wastu pidi siis ka meie kodumaa kirik tunnistama.

Herrnhut
meie maal.

6. Meie kodumaale nimelt ajutas Wennaste kogudus ennast isejuguses kujus. Ta kogus (a. 1729—1743) äratatud liikmeid Lutheruse kiriku keskelt — koguduseks koguduse sees. Ta andis neile herrnhutlised seadlused, kuna nad wälispidi emakiriku liikmeks jäiwad. Sellega pidiwad nad kahte isandat teenima. Ühtlasi kaswatati enam ja enam seda mõtet, et üksi need armus seisawad, keda Issanda hääliisu läbi wäljawalitute kogusse on kutsunud. Need oliwad eksitused. Neid pidi kirik tagasi lükkama. See sündis, kui Herrnhuti tegewus, mis a. 1743 ära keelati. 1764 uuesti pääle hakkas, ilma et kiriku walitsusega selle kohta kuidagi wiisi olets kofku lepitud.

Siiski on, kõigi ülimaläruuste pääle waatamata, Herrnhut palju tõsist Jumala riigi tööd teinud. Ta on äratanud, kui wahid uinusiwad. Saksamaal ja meie kessel on ta usu pelgupaigaks olnud, kui külmad umbusu ajad tuliwad. Ka on ülitähtis ta tööpaganate missoni wäljal.

§ 58. Methodistlased ja Kwääterid Kalwini kirikus. (§ 93.)

1. Selsamal ajal sündis Inglismaal üks usufelts, kes tarretanud piiskopikirikut tahtis äratada. Selle asutaja on waga noormees *John Wesley*, kellega ennast pea weel anderikkam *Georg Whitefield* (Hueitfield) ühendas. Wiimne oli iseäranis wägew jutluste pidaja.

Wesley ja
Whitefield.

Wesley ja Whitefield astusiwad täis elawat usku ja põlewat armastust—otse efsinute ja armetumate wastu—koguduse keskele. Nad läksiwad wangide juure wangikodadesse, langenute juure patu paikadesse, et neid patustpõrmisele kutjuda. Käsu harmu ja põrgu nuhtlust maalisiwad nad elawalt ette. Nii püüdsiwad nad „*armu läsbimurre*“ ühekorraga toime saata. Seda pidi teadmisest tuntama, ihulikult tormilises äratuses maitstama. See oli uus jutluie *met h o d e h* wiis. Selle järele nimetati uut usufeltsi *M e t h o d i s t l a s t e k s*.

Wesley ja Whitefield on oma äratuse töö edenduseks palju ümber reisinud. Indiaanlaste juurdegi wiis neid nende põlew armastus. Nende jutlused mõjusiwad palju: nad rääkisiwad wabast südamest, lihtsas rahwa keeles. Neid, kes waimulikult surnud, püüdsiwad nad uuestisündimisele saata, kas wõi wägiwallaga. See oli nende märatsew ülimäärus. Nende maruline kõnewaim pani koguduse tihti warijema, ägama, läbi wäänama. Seda välispidist ihu ärritust peeti juba waimu äratuseks. Uuestisündimise algus pidi silmanähtaw „*armu läsbimurre*“ olema. See on muidugi kirjawastane. Aga mõndagi awalikku patust on Methodistlaste jutluse wägiwald, mis luust ja üdist läbi käis, kohanud, äratanud. Whitefield pidas kuni oma surmani (†1770) umbes 18000 jutlust, Wesley (†1791) weel enam. Ameerikas on umbes 30,000 Methodisti kogudust.

Wennaste kogudus kogus neid, kes kristliku tundmise poolest küpsenud oliwad. Methodistlaste suur au aga on see, et nad otse efsinute ja langenute keskele astusiwad, et neid kristlikule elule tagasi wõita. Ka välise misjoni wäljal on nad palju tööd teinud.

2. Kwääterid ehk Söprade felts, jamašugune Inglismaa usufelts, on oma alguse poolest wanemad. Nende asutaja on nahakaupleja *Georg Fox*, kes 1650. aasta ümber looma nahkadega ennast kattis ja mööda maad reisis, et meelearandust kuulutada. Tema pääõpetus oli :

Kwääterid.

„mitte kirja sõna pole usu alus, waid waim ja sijnemine walguš meie sees.“ Ta käsks kartuse ja wärisemiseiga igauht hinge õndsust taga nõuda (Wil. 2, 12). Sellejärele hakati ta usufelsti Kwääkeriteks ehk Wärisejateks nimetama. Ka wotatiwad nad oma koosolekutel püha wärisemiseiga waimu walgustuse pääle. Kes seda enefes arwas märkawat, hakkas palwet tegema. Kui waim kellegi pääle ei tahtnud tulla, lahkus kogudus muidu ära. Muidu elatiwad nad auususes ja tasaduses; kui wennasrahwas nimetatakse weel igauhte: sina! Mäejutluse sõnu (Matt. 5, 33) wõeriti mõistes paniwad nad wande ja sõjateenistuse wastu. Selle eest on nad mõnda riiklist rõhumist kannatanud. Foy suri kui taga aetud lind a. 1691.

Sõprade seltsi puhastas mitmest ebaprungist William Penn, sündinud a. 1644. Tema kinkis neile omaš suuret warandusest uue kodumaa Põhja-Ameerikas. Seda nimetati ta asutaja järele Pennsylvaniaks ehk Pennilaaneks. Uueks Kwääkerite päälinnaks sai Philadelphia ehk wennasarmastuse linn. See pidi sündametunnistuse ja usuwabaduse pelgupaigaks olema. Penn suri a. 1718.

§ 59. Umbusu waen usu wastu. Nationalismus ehk mõistuseusl. (§ 94. 95.)

Walgustuse aeg.

1. Wagalised püüdmised oliwad ses tiikis ebateed käinud, et nad õpetusest ja kiriku tunnistusest lugu ei pidanud. Nad oliwad rahwa kiriku wastu külmaks teinud, teda oma erakogudešesse kutsudes. Pääle selle oli ilmalit teadus siure sammuga edenenu. Suuri usuwägilasi polnud enam üles tõusnud. Nii wõib siis üks waim wõidule saada, mis kõigele kiriku elule wereni wastu paneb. See sünneb 18. aastaja keskpoolel. Uus teadus on üliühke oma teekäies. Ta kinnitab päälegi, et üksi tema rahwa pimeduse paelust päästab, ilma õigele walgusele aitab. Uus aeg hakkab ennast walgustuse ajaks pidama ja kiitma. Seda püüab ta wabamõttelisel teel pakkuda. Inimene ei pea ennast enam ühegi juhtkirja, ei püha kirja ega kiriku tunnistuse alla heitma. Walgustuse aeg on seepärast määrata umbusu aeg. Si ta tunne enam seda, kes tõsine walguš on. Joh. 1, 9.

Selle äratajab.

2. Wabamõtluse liikumine algas Inglismaal. Tema mõttetargad Hobbes, Locke ja muud tahtsiwad ilmutsud usu asemel üksi „loomulikku usku“ uskuda. Siit tuli

ta Prantsusemaale, kus mõttetark Voltaire (Voltäär), († 1778), kõik pettuseks nimetas, mis mõistusele arusaadav ei ole. Tema kaasajaline Rousseau (Rusfoo) kuulutas looduse usku ristiusu asemel, ainuist õnne rikkumata looduse põlves, kus kõik hää olla. Selle põhja järel olla kirik ja riik ümber muuta. Rousseau ise tegi enesele kihwtiga otsa. Juba see ei taha tõendada, et ta õpetus inimese loomulikkust hädusest dige oli. Siis mindi nii kaugemale, et ka waimu ja Jumalat enam ei ütelda olemat. Ainus wägi, mille ette kummardatakse, on inimese mõistus. Saksa mõttetark Wolf († 1754) õpetab uue mõjuga: ükfi see on dige, mis mõistusele selge on! See peab ka otsuse tegema: mis jumalikkust ilmutusest maksab, mis mitte. Tema õpilane Joh. Jakob Semler († 1791) astus sel teel edasi. Ta kuulutas halastamata waenu püha kirja raamatute wastu, jalgas nende jumalikkust algust, segas nende püha sõju. Nii saiwad Wolf ja Semler Sakjamaal „mõistuseju“ isaks. Et inimese mõistus rikunud, et ta siis jumalikkuis asjus ammugi ülem lohtumõistja olla ei wõi, see ei tulnud kumbalegi kirjatargale meelde.

3. Uue aja põhjusemõtete järele muudeti terwe kiriklik elu ümber. Sügawad, sijurikkad laulud häwitati lauluraamatust. Wesised, sijuta sõnakõlistused seoti asemele. Jutlustest oli wiimne jumalik järe kadunud. Need juhtiswad ükfi jelle poole filmi pöörama, mis maapäalne elu tarwitab. Kuuljale kuulutati ükfi seda, mis siin maa pääl kasulik ja tululik on. Talumikule kuulutati, et ta wara peab üles tõusma, hoolesti põldu harima, et rikkaks wõiks saada. Jõulu ajal peeti loomade söötmise, Lihawõtte ajal jalutamise tuluist ja kes teab millest kõik pühade jutlusi. Ja see pidi weel ewangelium olema, mis Greeka targad ja Rooma keisrid ära wõitnud!

4. Mis jelle wili wõis olla, ilmus pea. Auujus ja woorus hakkas rahwa keskest kaduma. Kombelik elu hakkas nii sügawasti langema, kui ei iial enne. Preisi kuningas Frise drich II. Suur, kes waimustusega uut walgust oli wastu wõtnud, pidi oma ministrile hüüdma: „Muretsegu ta jälle usku mu maasse!“ Uue aja targad oliwad suure kõlinaga ilma ees hüüdnud: kõik inimesed on wabad, ühe diguslijed ja wennad! Prantsusemaal püüti seda isewiisil teoks teha. Kuuljas Prantsuse riigimässjus a. 1789 muudeti endine kningriik wabariigiks. Terwe riiklik olu wijati ümber. Kuningas oma abikaasaga ja tuhandeid teisi,

Walgustuse
aja kiriklik
tegemus.

Umbusu wili.

tes uuendustega rahul ei olnud, jaadeti jurma. Kristlik ajaarw ja pühapäewa pühitsemine häwitati ära. Kristlik jumalateenistus keelati ära. Enam kui 2000 kirikut tehti waremeks. Selle asemel pühitseti mõistuse ja wennastuse pühafid. Kui mõistuse jumalannat näidati rahwale üht — kõlwatumat naist! Siis keeldi rahwa nimel ka usk ühe kõrgema olewuse sisse ära. Kuid aasta pärast wõeti ommeti meeletu käsi jälle tagasi. Terwe rahwas oli kui meelest ära. Ei olnud talle enam midagi püha: ei usk, warandus, ega abielu. Ilma orjata woolasiwad were ojad, mida rahwariigi wõimumehed walasiwad, üksi oma tuju järele.

Otjus.

5. Prantsuse mäsku lugu mõistab ise kohut walgustuse aja ewangeliumi üle. Ta näitab, misugune loomuliku inimese woorus ja hääduš dieti on. Kawa ei wõinud weremeeste wennastuse töö ka mitte kesta. Ta langes, kui uut seadust jälle hafati üles seadma, kui seadlejate hulgas üks kõige tähtsamaks sai, kindral Bonaparte, kes pea koguunisti Prantsuse keisrikrooni enesele pähe pani (a. 1804). Kui kardetud maade wõitja pani nüüd keiser Napoleon Bonaparte terwe Euroopa warišema. Troonid ja riigid lükkas ta ümber ja uued ehtas ta asemele. Wastu tahtmist oli ta Jumala witsaks jaanud, kes jeda aitas ära häwitada, mis tõesti mäda oli. Kuid tema aeg ja aeg enne teda oli kõige ilma ees ka jeda selgetš teinud: ilma ristiusuta pole rahwaste õnne. Keda Boeg wabaks ei tee, neil pole ka wabadust mitte. Joh. 8, 36.

§ 60. Usuärkamine ewangeliumi kirikus.

(§ 97. 98.)

Würstide
püha leping.

1. Keiser Napoleon oli suure jao Euroopa rahwastest oma orjaks teinud. Ka Wenemaalegi juba tahtis ta a. 1812 oma ifet pääle sundida. Sääal ärkasiwad rahwad, et häbistawat orjailket jälle ära heita. Wabaduseõjad süttisiwad põlema, kus rahwad Jumala nimel ijamaa lipu alla ennast kogusiwad. Ühtlane häda sundis pääleegi kuningaid ja rahwaid üksi sinna waataua, kust abi wõib tulla. Ja see waade polnud asjata. Raks lorda wõitšiwad ühendatud wäed, a. 1813 ja 1815, maade laastaja üle. Tänu ohwer tuli südamest, mille nüüd würstid ja rahwad taewa poole saatsiwad. Selle täheks asutasiwad a. 1815 Wene keiser Alexander I. Austria keiser Franz I. ja Preiši kuningas Friedrich III. „püha lepingu“. Selle järele

tahtsiwad nad kui isad rahwaste üle walitseda, et wenna-armastusi nende kestel kofutada. Ra rahwad ise oliwad juba paremad mõtted jaanud. Armastus Jumala sõna wastu oli uuesti tärpanud; usk oli uuesti kalliks jaanud. Raske aeg oli üleüldiseks äratusesks jaanud.

2. See pole mõjuta jäänud. Seda tõttiki hakati tähele panema, mis ka walgustuse aja nõudmistel oli olnud. Nimelt hakati inimese iseolewuse digust enam auustama, kui enne. Würstid hakkasiwad päris orjusi ära kaotama, enesele rahwaid wabadeks alamateks kaswatama. Pääle selle tunnistaifiwad jälle waimulikud luuletajad ja kirjamehed kartmata usu ilust ja usu elust. Matthias Claudius († 1815) äratas iseäranis usutulud oma wagade wiisidega (Su kuu on tõusnud üles"). Nimelt püüdis Berliini usu-teadlane Friedrich Schleiermacher († 1834) haritud ilma usule tagasi jaata. Arkawale usule uuemas kiriku teaduses jai otse tema äratajaks ja teerajajaks.

3. Usust, mis ärpanud, pidi nimelt usupuhastuse 300-aastane juubelpüha aru andma, mida 1817 peeti. Seks oliwad Preisi kuningal Friedrich III. iseäralikud mõtted olnud. A. 1613 juba oli Preisi kuninga sugu Lutheruse tunnistuse maha jätnud ja Kalwini kirikusse astunud. Seda pidi wäga kahetsetama, nimelt et suurem jagu Preisi rahwast Lutheruse usku tunnistas. Nüüd andis 1817. aasta algusel kuningas käsu, et õpetajad selle üle nõuu peakfiwad, mil kombel Lutheruse ja Kalwini kirikut jälle wõiks ühendada. Schleiermachi juhatusel peeti õpetajate koosolek selle jaoks. Juhataja astus oma terve mõjuga ühenduse eest wälja. Nii kuulutati usupuhastuse pühal a. 1817, et mõlemad kirikud ennast ühendanud olla. Selle täheks wõtsiwad Lutheruse ja Kalwini kiriku liikmed ühtlasest pühast õhtusöömaajast osa. Selle tähtsa päewa wõit pidi Lutheruse ja Kalwini kiriku U n i o n e h t ü h e n d u s olema.

4. Waga kuninga soow oli auus ja kiiduwäart. Aga soowi täidesaatmine oli enneaegse rutuga toimetatud. Wabad usutunnistuste wahel polnud kuidagi ära seletatud. Si pidanud nüüd enam kindel tunnistus maksma. Seega sunniti Lutheruse kogudust selle seisukoha pääle astuma, mis Kalwini koguduse oma ikka oli olnud. See pärast paniwad Lutheruse kiriku paremad pojad uuele ühendusele wastu. Nimelt tunnistas Rieli usufindel õpetaja Klaus Harms tema wastu. Wastupanemise pääle waatamata tehti ühendus seaduseks. Jumalateenistus muudeti ühenduse mõtete põhju-

uus õht
igal pool.

Preisi Union.

Wanab
Lutherlaseb.

fel. Altari sakramendi väljajagamises kaaluti Kalwinlaste poole. See tegi vastupanemise veel elavamaks. Ustawad Lutheruse uju tunnistajad pidivad selle eest ametist ja kohast välja minema. Suur osa rändas neist Austraaliasse ja Põhja-Ameerikasjegi. Alles Wilhelm IV. ajal (1840) lõppesivad päälekäimised. Nüüd saidwad Lutherlased luba Preisi ühendatud kirikust lahkuda. Nõnda ajusiwad „w a n a - L u t h e r l i j e d“ kogudused.

Union oli waheseina Lutherlaste ja Kalwinlaste wahel maha kiskuda tahtnud. Ta oli selle veel juuremaks teinud. Rahe ewangeliumi kiriku kõrwa löi ta veel kolmanda: u n e e r i t u d e h k ü h e n d a t u d kiriku. See jäi Preisi riigikirikuks. Kuid seegi wõitlemise aeg pole ilma sisemise kasuta jäänud. Ta on õe-kirikuid sundinud üksteisele lähinema. Ja selle juures wõisiwad mõlemad üksteisest õppida. Kalwini kirik wõis meie jumalateenistuse mõnu, meie kirik wõis tema koguduse seadlust tähele panna.

§ 61. Uued lahkujud. (§ 99.)

Irwingiaan-
lased.

1. Nii wõideldi siis ka uuemas kirikus elu ja tõe järele. See wõitlemine on aga ka uusi lahkustusi sünnitanud. Need jäiwad osalt ristiusu põhjusõpetuste juurde, osalt ühendasiwad nemad ennast ka Kristuse wastaste püüdmistega. Seejugaused lahkujud on:

Ratolik apostlik kogudus ehk Irwingiaanlaste lahkujs. Selle asutaja on Couard Irwing, määratseja õpetaja Londoni Schoti Presbiteri koguduse pääl, kes 1835 suri. Tema õpetuse järele olla terve praegune ristikogudus rikunud ja Paabeli sarnane. Ta wõida üksi päästetud saada, kui ta apostliku aja armuandid ja imewägesid enesele palub, ja kui apostlite aja ametid — prohwetid, apostlid, ewangelistid ja karjased — temas jälle oma waimu wäega uuendatud saawad. 16. oktoobil 1830 olla seejugaune waimu wäljawalamine Irwingi koguduse pääle sündinud. Temal olla need õiged apostlid. Neid on 12, selle kõrwas prohwetid, ewangelistid ja karjased seisawad. Pääle selle ootawad nad Issanda jälletulemist iga silmapilk. Seks pühade kogudust koguda, peawad nad enese ülesandeks. Sõna ja sakramendi annetega pole nad siis üksi rahul. Rikkamaks jaada püüdes on nad oma igawesjed ametid välja mõtelnud. Selle juures pidivad nende apostlid esimeste tõsiste apostlitega ühe järje pääl seisma — ja

ka mitte surema! Kuid 1886. aastast saadik on nad kõik, pääle ühe, jurnud. Ja ikka otsib „apostlik kogudus“ enesele uusi jüngrid.

2. Uue Jeruusalemma kogudus ehk Swedenborgiaanlaste lahk sündis juba minewal aastajal. Selle asutaja oli Immanuel Swedenborg († 1772) Stochholmis. Tema oli looduseuurija, kes ta usu saladuste sisse katsus tungida. Siis sai ta aga forraga märatsejaks sonijaks, kes taewa ja põrgu wägedega ennast arwas ühenduses seiswat. Nii tahtis ta rifutud kirikut „Uue Jeruusalemma koguduseks“ uuendada. See pidi uus ilmakirik olema, mis kõik kogudused wastu wõtab. Swedenborgi õpetus on imeline segasõga ebausklikust sonimisest ja mõttest kahklemisest, mida ta walgustuse aja käest laenanud. Ta jalgab Jumala kolmainjust, õigeksmõistmist ja Kristuse jälletulemist. See olla juba tema koguduses tõeks saanud. Swedenborgi kogudusi on nimelt Ameerikamaal.

Swedenborgiaanlased.

3. Wiimase päewa pühad ehk Mormoonlased. Selle usufelssi asutas Joseph Smith Põhja-Ameerikas, üks waejeks jäänud rentnik, kes mitme ebakunstiga rahwast pettis. A. 1825 ütles ta ennast ühe sala raamatu, „Mormoni raamatu“, mitmesuguste imeilmutustega leidnud olewat. Selle põhjusel pidada leiija ümber ennast tõsised pühad, „wiimase päewa pühade kogudus“, koguma. Ka ütlevad nemad enesel imeliku keelterääkimise, imetegude jõuu ja 12 apostlit olewat. Illinoise riiki asutas Smith ühe asutuse ühte templiga. Kuid a. 1844 lasti ta siin maha ja ta linn rifuti ära. Nüüd kogus Brigham Young tema jüngrid enese ümber ja asutas Utah riigi Soola järwe ääres, päälinnaga Uus Jeruusalemma. Et Mormoonlased püha kirja õpetust kõige imelikumal wiisil segawad, mitmesuguste wainwägede sisse usuwad, seisawad nad pea paganliku põhja pääl. Nende kõige suurem usuehitus on aga see, et nad ühel mehel mitme naese pidamist usu seaduseks ja wagaduse märgiks teewad. Kõige oma wälise auususe juures on nad seega täiesti riis-tiisu piirist wälja astunud.

Mormoonlased.

4. Päästmise sõjawägi. Uuemal ajal on veel Methodisti õpetaja William Booth (Baus) ühe uue lahktusu Londonis asutanud, mida „päästmise ehk „Lunnastuse sõjawäeks“ nimetatakse. Aastal 1865 hakkas tema jään iga õhtu ühe uulitsa laterna all jutlust pidama, et nende läbi hingi äratada, patu kõitest päästa, patu

Päästmise sõjawägi.

wangist lüna stada. Selle järele uue lahtuse nimigi. Alama rahwa hulgast kogus ennast pea juur jüingrite kogu Boothi ümber. Nendega käis ta suurtes rongides linnas ümber, kuna kõik osawõtjad takti järele, mees mehe kõrwal, ribastikku marsisüwad. Ka muidu pani ta omas koguduses sõjawäelise walitsuse makäma. Päästmise sõjawäe liikmed on mehed ja naesed. Nende üle walitseb Booth 1878 a. saadit ise kui kindral. Ka tema abikaasjal, kes nüüd juba surnud, oli oma iseäraline auuamet. Tema wanem poeg on kindralite nõukogu päälif. See kindralite kogu walitseb ohwitseride üle, kes ka jälle, niikästi mehed kui naesed, kui juhatajad ja õpetajad tegewad on, ühest ühtlasest koguduse kasjast oma palga saamad, ja ka iseäralikku uniwormi kannawad. Ka soldatid eht koguduse liikmed on awaliku jumalateenistuse ajal iseäralikus sõjamehe mundris. Meestel on soldati mütsid pääs, sinised kalesikuued seljas, punase rinnatükiga. Naissoldatitel on must kübar pääs, mille eesäär ülespoole pöördud, ja tumesinised riided seljas, milledel ka punane rinnatükk ei puudu.

Kui sõjawägi oma päästmise ja pöörmise tööle wälja läheb, käib ta eel lipp kirjaga: „tuli ja weri“! Sojamuusika saatusel käiwad nüüd mees mehe kõrwal reas mööda uulitsat. Osawõtjad laulawad laulusid marfi, polka ja muude ilmalikkude wiiside järele, hüüawad: „halleluja“! ja kutsuwad kõiki, kellega nad kokku puutuwad, nende ritta astuma ja nende jumalateenistusest osa wõtma. Isääranis lähewad nad joomamajade ette, et säält patu paikadest „sõjasaaki“ leida. Sellejuures sünnib tihti segadusi ja seletusi päästmise sõjawäe ja kõrtsisõprade wahel, kus rusikgi oma õigust nõuab. Jõuab siis wiimaks sõjawägi kõigi uudishimulistega oma palwemaja juurde, säääl algab jumalateenistus rügemendi muusikaga; säääl lauldakse, palutakse, peetakse jutlust ja hüütakse wahetpidamata: „halleluja“! Kui kindral käsu annab, lehwiwad lugemata taskurätikud õhus. Naesed langewad minestusesse eht on filmawees põlwedel. Sa mõnigi tunnistab terwe rahwa ees oma pattu. Seda nõutakse ka tungiwalt sõjawäe liikmete poolt kossoliijate käest. Ikka ja ikka küsitakse jälle: kas keegi ei taha ümber pöördä ja oma pattu tunnistada? Seda tehakse põlwedel ühe kõrgendatud koha pääl näitelawa ees, mille pääl sõjawäe juhatajad ja sõja muusika aset wõtnud.

Boothi päästmise sõjawägi on wiimasel ajal suurt tähelepanemist oma poole tõmmanud. Suured raha summad

on ta kofku wõtnud, et omal wiisil missiooni tööd teha. Ja sel on nimelt suurtes maailmalinnades mõju olnud. Hukka läinud rahwa jekka ja patu paikadesse on Boothi jüngrid astunud, kuhu kiriku teenrid ligi ei saanud, et kadunuid päästa. Ja see on ka mõjunud. Päästmise sõjawäe tungimisel on mõnigi patupaik ära laotatud, mõnigi awalik patune kombelikule elule tagasi saanud. Aga fiiski on Boothi kogudusel nii palju warju, et see ta walgust tahab finni katta. Jumala sõna äratuse wäest pole talle küllalt. Wälised abinõud, mis meeli uimastawad ja liha ködistawad, peowad selle alles mõjuwaks tegema. Ka waitjet palwe lambrit, waimuliku lauluga, mis hinge ülendab, tal enam ei ole. See on ilma turu pääle, ta turu trummi keskele pandud. Sellepärast ei wõi meie „päästmise sõjaträge“ riis-tiusu õigeks ilmutiseks mitte pidada.

Imeline usufelts on Inglismaalt ka juba mujale mitme maa sisse tunginud. Nimelt Ameerikamaal on tal weel kogunisti isefugune tegumood, ka oma ratsawägi. Ka Soomemaalgi on „päästmise sõjawägi“ juba tegewuses ja annab sääl oma isekehgi Rootsi ja Soome keeles wälja. See kannab nime: „Sõja hüüd“!

§ 62. Katolik ja Greeka kirik uuemal ajal.

(§ 89. 100. 101.)

1. Raudse wägiwallaga on Rooma kirik oma mõtetele püüdnud walitsust käes hoida, kõige wähemat wabadust ära keeldes. Siiski pole katsetest puudu olnud siingi wabamaid teesid rajada. Nii oli juba Kornelius Jansen (†1638), Flandrimaa piiskop, Augustinuse õpetuse eest wälja astunud, ewangeliumi patust ja armust kuulutanud, Jesuiitlaste wagadust hukka mõistnud. Port Royali kloooster Pariisi ligidal sai Jansenistlaste kogupaigaks. Looduseuurija Pascal (†1662) oli tema juhataja. Aga seda ei jõudnud Jesuiitlased ära kannatada. Nende kihutusel lastis paawst „letserite pesa“ ära häwitada ja maaga tasajeks teha a. 1710. Mis Jansenistlastest weel üle jäi, sai määratsewaks lahkusjaks, kellel elu jõudu ei olnud.

2. Kuid Jansenistlaste mõtted elafiwad edasi. Nad tunnistasiwad Rooma kiriku ja Jesuiitlaste wastu, tema eluõpetust hukka mõistes. Üks wabameelne paawst, Clemens XIV., on neid mõtteid tõeks tunnistanud, kui ta 1773 Jesuiitlaste ordu ära lõpetas. Aga et Roomas waba

Jansenist-
lased.

Jesuiitlased.

õht kava ei wõi liikuda, näitas juba paawst Pius VII., kui ta a. 1814 ordu uuesti elusje kutsus, et rahwaid paawsti meelewalla alla sundida. Ka ketserite kohtud kutsus see mees uuesti elusje. Protestantlised piibliseltsid nimetas ta „kat- kaks“ ja leidusets, mis usu alust alt ära õonestada. Roo- ma kirik tahab ainult itka „üksi õndjaks tegew“ olla. Ja kui see tema wõimuses oleks, häwitaks ta täna weel ewangeliumi kiriku oma wabama mõttega maa päält ära.

Ewang.
hääleb.

3. Küll on mõned sügawamad waimud otse nüüdki walgust maitanud, mida Roomas nii wäga kardetakse. Re- gensburgi piiskop Sailer († 1832) püüdis kogudust ja farjasid joojemale usule, tõsisemale wagadusele kaswatada; aga selle eest pidi ta palju oma ülemate poolt kannatama. Preester Martin Boos († 1825) oli kaju hirmu alt armu tundmisele saanud. Ta kuulutas nüüd õigust, mis Jumala ees maksab. Aga selle eest aeti teda kui lindu taga. Ka Johannes Gossner kuulutas katoliku preestrikuues Peeterburis armu ewangeliumi. Siagi ulatas wastaliste käsi. Aastal 1824 pidi ta Wenemaale jelja pöörama. Ta sai alles täiele rahule, kui ta a. 1829 Berlinis täiesti ewangeliumi kirikusse astus. Ja siin algas ta suur elu te- gemus, nimelt missiooni põllul. Ewangeliumi kewade õhud, mis katoliikust kirikust üle käinud, on siis enam ewangeliumi kirikule kaju toonud, kui temale ise.

Wastus
mende pääle.

4. Et see ka iial ei sünnitski, jeks on katolik kirik uusi tõkkeid ette seadnud. Ka muidu on katolik kirik oma endistele õpetustele uued ülilmäärused juure lisanud. Ma- riat auustati seni maani kui kuninga emandat pühade wäe üle. Nüüd hakati õpetama: ta olla ka „patuta saa- dud“ ja sündinud! Pius IX. tõstis a. 1854 selle õpetuse Rooma kiriku usutunnistuseks. Niisama kuulutas Wati- kani kirikukogu 18. heinakuu päewal 1870: paawst kui Kristuse asemik olla ilmaeßimata! See oli meeletus, mis ka Bonifaciuse VIII. nõudmistest üle käis. Wasturääkimata pole ka katolik kirik jeda wastu wõtnud. Praost Döllinger, Müncheni kirikuloo professor, ja suur hull Sakia katoliku kiriku waimulikka mehi ei wõtnud ilmaeßimata paawst-jumalat wastu. Nemad tahtsiwad wa- nale põhjale jääda. Nii üündisiwad „Wanakatoli- kud kogudused“. Juba a. 1879 oli neil Sakjamaal ja Schweizis pääle 100,000 hinge. Aga ka ühe teise kostuse on Rooma paawsti jõledus weel saanud. Selsamal päe- wal, kui paawsti ilmaeßimataks tunnistati, kuulutas Na-

pooleon III. Preislastele sõda. Selle järjena hakkas ka terve Itaalia liikuma. Ta ühendas ennast kuninga Viktor Emanueli lippude all. 20. Mikklikuu päeval võttis kuningas Nooma tormiga ja tegi selle ühendatud kuningriigi pealinnaks. Seega oli paavsti kirikuriigi tähtsamtugi katkenud. Ta kuninga troon oli äkki häbi ja alanduse sisse langenud. Ta enese meeleto korvus oli teda selle sisse tõmmanud. Kas sellest alandusest juba küllalt on, jaab ebakülvist eht weel uusi ohakaid kasvama, seda jaab tulew aeg näitama.

5. Ohtumaa usupuhastus oli Greeka kirikusse wähe puutunud. Süiski laenetasiwad uue aja algusel ka tema keskel Wenemaal tähtsad liikumised. Ajajooksul oliwad mitmed ekstitused kiriku raamatutesse tekkinud. Neid parandas a. 1659 õpetatud patriarch Nikon. Ühtlasi uuendas ta ka jumalateenistuse korda. Sellega ei olnud suur osa wähem haritud Wene rahwast mitte rahul. Ta tahtis wana wiisi juure jääda, lahkus huljana riigikirikust ja nimetas ennast Wana usulisteks (Starowerzi). Kiriku silmis oliwad nemad aga lahkusulised, lahulased eht raskolniki. Kui Peter I. walitsema hakkas, kaotas ta a. 1702 Moskwa patriarchi ameti ära ja nimetas iseennast Wene kiriku päälks. Ühtlasi ajutas ta a. 1721 Peeterburisise „püha walitjewa sinodi“, mis kiriku kaekäitu pidi juhatama.

Uuem aeg on ka Greeka kirikule mõnda uut elustust toonud. Selle kohta oli iseäranis walgustatud keiser Aleksander I. (1801—1825) tegew. A. 1813 hakkas „Wene piiblielts“ püha kirju riigikeeles wälja laotama. Pääle selle tõusiwad seminarid elusie, et kirikule karjasid kasvata. Küll soikus pääle Aleksandri I. surma ärganud liikumine. Ka piiblieltsid jäiwad seisma. Aga Aleksandri II. walitsusega (1856—1881) hakkab jälle uus kolumise aeg. Nimelt kantakse waimuliku seisuse hariduse eest uut hoolt. Ka algab Greeka kirik wälises missionis liikuma tegewuse.

6. Greeka kirik Türgi- ja Greekamaal on palju raskust kannatama pidanud. Kuid kui Greeka maa ennast Türgi alt a. 1830 wabaks tegi, sai see ka tema kirikule tähtjaks. See wabastas ennast Konstantinoopoli patriarchi alt a. 1833, kes sultani käsualune oli olnud. Küüd walisfeb tema üle püha sinod Ateena linnas, kuninga ülemnõdimuse all. Pääle selle tõi wiimne Wene-Türgi sõda

Wenemaal
Greeka kirik.

Greeka kirik
Türgi- ja
Greekamaal.

a. 1877 ja 1878 ka ristiusulistele Türgimaal mõnda kasu. Sga usu tunnustajad Türgi riigis peavad nüüd ühe õiguse õjalised olema, mis neil enne puudus.

§ 63. Uskliku koguduse sisetamine elu: sisetamine mis-
sion, piibli-seltsid ja abi-kassad. (§ 104. 105.)

Sisetamine
mission.

1. Kiriku wastased olivad palju aja puuduste üle kaebanud, ka seda maha liikunud, mis olemas oli. Tõsist abi hädade vastu ei teadnud neist keegi pakkuda. Seda teadis üksi kirik ise, kes usus seisab. Tema märkas enam kui keegi muu, kus rahwa elu haige. Nagu ta ammu kuulutajaid risti sõnumega väljaspoole enese piirid oli saatnud, nii hakkas ta uusi töölisi saatma—enese keskele. Ta jaatis neid langenute sekka, et neid uuesti äratoda, efsinute sekka, et neid kogudusele tagasi võita. Suur halastuse ja armastuse töö algab uue mõjuga igal pool. Seda nime-tatakse ühe sõnaga: sisetamine mis sioniks. Efsimesed äratused selleks olivad Inglismaal alanud. Siis oli juba aastal 1843 Doktor Wichern Hamburgi ligi oma kuulsa „Kore maja“ („Das rauhe Haus“) asutanud. Nurga-läinud lastele pakkus ta siin kristlikku haridust. Selle jä-rele sündisivad igal pool, ka meie kodumaa linnades, laste „pääste majad“. Waeste, haigete ja wangide eest ha-kati uue hoolega muret kandma. Kwääkeri naesterahwas Elisabet h Fry († 1845) tegi wiimaste hulgas halas-tuse tööd, mis suurearwuline. Teda hakati kui „wan-gide inglit“ auustama. Et halastuse tööd korra wiisil teha, hakati seks töölisi iseäranis kaswatama. Neid nime-tati diakoniteks ehk teenijateks wendadeks; diakonissjadeks ehk naistäfilisteks, halastajateks õbedeks. Wiimaste ameli kutsus õpetaja Fliedner († 1864) Kaiserswerthi linnas Saksamaal elusse. Tema asutuse järele sündisivad diakonissjade-majad igal pool, ka meie suuremates linnades. Nende „õed“ on palju halastuse tööd, nimelt haigete tallituses, teinud. Ka ha-kati nüüd tummade- ja pimedate-koolisid asutama, nõ drama eljete, langetõbiste ja pidalitõbiste eest muretsema. Koguduse armastus on uues ilus näida-nud, et ta usk weel pole surunud. Sisetamine mis sion on peeg-lits saanud, mis ta kofuwast elust aru annab.

■ Piibliseltsid.

2. Uue waimustusega hakati otse meie uuemas kirikus ka pühi kirju wälja laotama. Selle töö wõtsivad piib-

liijeltid enese pääle. Ka need astusiwad kõige esmalt Inglise maal elusse. Üks wähedlane juhtumine andis selleks esimese äratuje.

Walesi maakonnas, kus iseäralist keelemurret räägitakse, oli 18. aastajaja lõpul piiblitest puudu. Üks säälnu õpetaja palus sellepärast kristlike sõprade juures abi. Asi wõeti kogu kõne alla. Taheti piiblisti Walesi maakonna jaoks ajutada. „Miks üksi Walesi jaoks?“ küsis koosolekul üks piibli sõber, „miks mitte Inglismaa, miks mitte terve ilma jaoks? Piiblitest on igal pool puudu.“ Nõnda jündis „Briti ja Wäljamaa piiblisti“ a. 1804.

Sinna ühendusiwad ennast mitme uju liikmed, keda Inglismaal leida. Wõeti nõuiks wüha kirja ilma kõigi inimliste liijandusteta, nimelt ilma Apokriwa raamatuteta, wälja anda. Nii pidi kallid raamat igale kristlikule seltskonnale wastuwõetawaks jaama. Niijama taheti piibli raamatut ka wäljamaal, Indlaste, Muhamedlaste ja paganate juures, wälja laotada.

Wüha ettemõte leidis palju sõpru terwes kristlikus ilmas. Ka Wenemaal wõtjwad a. 1812 — 1826 Ewangeliumi ja Greeka usulised piibli asjast ühe waimustusega osa. A. 1820 oliwad juba 400,000 piiblit 46 keeles trükitud ja wälja laotatud. Riik ei wõtnud pääle Aleksandri I. surma Greeka usulised piiblisti tegewusest enam osa. Aga Aleksandri II. ajal algas a. 1868 kaunis tegewus jälle uuesti.

Nuus eluõht tungis piiblistidest ka katolikusse kirikussegi. Preester Van Es pani piibli katoliku rahwa jaoks Saksa keelde ümber. Tuhanded laotati sest piiblisti paawsti loaga laiali. Säälnu pani aga korraga paawsti Pius VII. selle Protestantlaste ülesleiduse wande alla ja keelas jällegi piiblite wäljalautuse ära. Õnneks ei mõjunud see nii palju, kui paawsti soowis.

Pääle Londoni piiblisti tõusis ka mujal igal pool neid elusse, nii Berliini selts a. 1814, Ameerika selts a. 1817, Wenemaa Ewangeliumi piiblisti a. 1831. Need trükiwad piiblites ka Apokriwa raamatud ja muud liijatahendused ära. Minewal aastasajal on piiblistid enam kui 150 miljoni piiblit ja uut testamenti 386 keeles ja keelemurdes trükitud ja wälja laotanud. Need arwud räägiwad isegi. Nad näitawad, kui palju õnnistust kallid kuld on kannud.

Abikasjad,

3. Otsje selsamal ajal nägi kristlik armastus ka veel muud puudust. Nende all kannatasivad nimelt ewangeliumi usulised, kes muu-usuliste enamuse keskel pidiwad asuma. Need on nõndanimetatud diaspora ehk harukogudused. (Sõna „diaspora“ tähendab: laialipillutus. W. 1. Peetr. 1, 1). Neile lahutatud usuwendadele taheti abituua „abikasjade“ ajutuse läbi. Saksamaal on tähtsam abikasja „Gustav Adolphi jelts“. Ta kannab selle usuwägilase nime, kes 30-aastases sõjas ewangeliumi kiriku oma eluga katoliiklaste kiuju käest päästis. Tema tahab usuwendadele abi anda, kes katolitu enamuse keskel waimulikus puuduses on. 6. Mardikuu päewal a. 1832 pühitseti kuulsa Rootsi kuningaga 200-aastast surmapäewa. Säälmõeti nõuu Lügenisje mälestusejammast meie kiriku unustamata kaitsjale üles ehitada. Aga ka elawa mälestusega taheti teda auustada. Nii sündis „Gustav Adolphi jelts“, mis juba a. 1841 oma tegewuse algas. Braegu ulatab ta tegewus üle wie ilmajao. Tema kulul on säälm kirikuid ja walmemajapid ehitatud, õpetajaid ja koolmeistrid ametisse pandud. Enam kui 1000 abiseltsi on pääseltsi toetanud, et ta oma ülesannet täidaks.

Mis Saksamaa kirikule Gustav Adolphi jelts, seda on meile meie „Ewangeli-Lutheruse koguduste abikasja.“ See aitab Lutheruse kogudusi meie suures riigis muu-usuliste keskel. See ajutati a. 1859. Tema isa ja pääajutaja on õnnis piiskop R. Ulmann († 1871).

§ 64. Wõitlewa koguduse wõidu lootus. Wäline missioon — selle kinnitus. Missiooni-jeltsid.

Katoliikkiril.

1. Oma Jēfanda missiooni-käsku (Matt. 28, 19) pole kristlik kirik ial täiesti unustanud, kui ta seda ka mõni kord pääliskaubjelt ja üffi wälispidi on täitnud. Nimelt tõi usupuhastuse aeg kalile tööle uut äratust. Uued iluajad ja ilma teed oliwad just enne seda üles leitud. See pidi ka uue missiooni aja awama. Ja nii kaua, kui ilma walitus weel katoliikude rahwaste käes oli, pidiwad ka nemad esmalt kae adra külge panema. Ja see on sündinud.

Jesuiitlased juba saatsiwad töölisi Ameerikasse, Ida-Indiasse ja Jaapanisje. Katoliku missionitööle tõi kinnitust „Propaganda“ ehk „usu wäljalastuse jelts“, mis Roomas 1622 ajutati. Seda tööd edendab nüüd „Franz Xaveri“ missionijelts, mis pääle 1830.

aasta asutati. Katoliku missioonitöö wilja näitawad ilmale kaunis suured armud. Kuid need on tihti ka petlikud. Katoliku kiriku missioon on jägedasti wäga pääliskaudne elnud. Suured armud paberi pääl pole igatord südameid tähendanud, mis ristiusule tõesti wõidetud.

2. Ka Greeka kirik on uue ajal missiooni kutseset hakanud hooliasti tähele panema. A. 1860 asutati missiooni-selts Greeka usu wäljalautamiseks Kaukaasia rahwaste keskel. A. 1866 asus üks teine selts, mis ristiusku paganate ja Mohamedaanlaste keskel terwes riigis pidi wälja laotama. Wõlemad seltsid seisawad keiserinna kaitsemise all. Nimelt Jaapani poole on Greeka kirik oma tähelepaneku pööranud.

Greeka kirik.

3. Ewangeliumi kirik on igal ajal teadnud: missiooni kodus on ta esimene elu kohus. Küll pidi selle täitmine raske olema, kui ta ise weel eluõiguse järele pidi wõitlema. Siiski saatis juba 1556 Genfi Kalwini kogudus 14 saadikut Brasiiliasse. Niisama ajutas Rootsi kuningas Gustav Waaja missiooni Lapi rahwa hääks. Seda finnitasi nimelt Thomas Westen († 1727, Lapi rahwa usu-ärataja. Siis tõi wagalaste aeg missioonitööle uut äratust. Küll tahtis umbusklik walgustuse aeg seda jälle keelba. Looduse lapsed olla ju ifegi omas loomulikus õnnes, fiideti jääl. Siiski näitas pea elawam rahwaste läbikäimine, kui wiletsas järjes need looduse lapsed ommeti oliwad. Asutati missiooni-seltsid, et paganatele walgust ja wabadust pakkuda. Siingi oli jälle Inglismaa, kes esimeje tee rajanud.

Ewangeliumi kirik wana ajal.

Juba a. 1650 asutati esimene Londoni missiooni-selts. Nüüd astus ka Lutheruse kirik tööle. Saksamaa ja Daanimaa jõuud ühendasiwad ennast. Nimelt läksiwad Hallest esimejed missionärid Bartolomäus Ziegenbalg ja Heinrich Plütschau a. 1705 Ida-Indiasse Taamuli rahwa sekka. Siis töiwad missiooni-põllule uut waimustust Herrnhutlased, Methodistlased ja Baptistlased.

4. Kui minewane aastajada algas, algas uus missiooni aeg. Missioonitöö sai ilmamiisioniks. Sest terwes ilmas, kõiges wiies ilmajaos on missiooni noot wälja heidetud. Nii suure tegevusele äratas kirikut nimelt Üleüldine Londoni missiooni-selts, asutatud a. 1795. Selle eeskuju järele sündis missiooni-seltsid igal pool. Nii asutati Baaseli missiooni-selts a. 1815, Berliini selts a. 1823, Dresdeni Lutheruse missiooni-selts a. 1836. Wiimne selts asus 1848 Leipzigiisse. Tema hakkas endisel

Ewangeliumi kirik uue ajal.

Daani ja Halle missoni-põllul Ida-Indias töötama. See selts seisab kindla Lutheruse usutunnistuse põhja pääl. Sellepärast toetab meie kodumaa kirik seda seltsi kõige päält. Ka Gosseri ja Hermannsburgi missoniiseltsid on nimetamise väärt. Niisama on Wennaaste kogudus uue waimustusega wanu tööpõlbusid harida wõtnud.

Missioniarwud

5. Ja selle töö wili? Kui palju südameid on missonitöö Israndale ära wõitnud? Südamete uurija on neid lugenud. Arwud, mis meiegi filma ees, on ülitähtsad. Euroopas ja Ameerikas on pääle 70 päämissioni-seltsi lugemata abiseltsidega tegewuses, kes aastas umbes 12¹/₂ miljoni rubla Jumala riigi kasuks ära pruugiwad. Enam kui 2400 missoniäri seisawad töös, keda 2400 abilisi toetawad, kes pagana rahwa soost on. Lutheruse usu seltsid on 40, kellel 700 asutust 100 missoniäri ja 4000 abilisega. Enam kui 1200 kooli teewad ligi poole miljoni pagana laste kallal tööd. Missonitöö on sellepärast suurearwulisem haridusetöö. Meesinimesed hirmsamas südametooruses teeb ta ristiiinimesteks. Põrgu pimedusest saadab ta rahwad taewa walguse poole. Üksi tema jõuab südameid ümber luua ristiusu tulega. Ja seda seletuse tööd teeb ristikirik wiies maailmajaos. Küll siis ta paganuse kants wististi langeb, kui rahwaste aru on täis saanud.

Juuda misson

6. Paganate missoni juures pole kirik ka Israeli ära kadunud lambaid ära unustanud. Ka missonitöö Juuda rahwa kallal algas juba Bagalaste ajal. A. 1728 asutas professor Kallenberg Halles ühe asutuse, mis uusi testamentid Juudlastele pidi wälja laotama. Selle tähtsam missoniär oli Stephan Schulz. Tema reisib terve Euroopa läbi, et laiali pillatud Israeli lapsi koguda. Ka sellele tööle andsiwad uut hoogu Juuda-missioni seltsid. Ka sin andsiwad Inglise eesmärgi, kui nad a. 1809 „Londoni seltsi ewangeliumi wäljalootamiseks Juuda rahwa keskel“ asutasiwad. Selles teenistuses suri a. 1873 Juudlane Joseph Paul Stern. Ka meie kodumaa kirik on Juuda missonist elawimini osa wõtma hakanud. Nimelt on Riichinewi Lutheruse kogudus selle keskpäigaks saanud. Sääal on õpetaja Jaltin Juuda-missioni isaks.

Küll on otse Juuda-missionil palju tahtust ära wõita. Kuid siiski on Jumal ka seda põldu õnnistanud. Minewase aastaja algusest kuni tänapäewani on enam kui 100,000 Juudlast ristiusku heitnud. Ka on juba üks uue kirjatöö Juuda missonitööle kallist kasu toonud. See on uue testamendi

tõlge, mille Leipzigi professor Delitsch Greeka keelest Hebraea keelde toimetas. Müüd on ewangeliumi sõnum ka neile fätte saadam, kes muud kirja ei tunne, kui wana testamendi kirja ja keelt. Pääle selle pole ka Juudlaste arv väike, kes pääle ristiustu astumise kristliku kiritu teadusele oma töö ja ufinuse on ohwerdanud. Muuga nimetame siin järgmisi mehi: kirikuloo kirjanik Aug. Neander († 1850), endine Tartu professor Philippi ja Leipzigi professor Delitsch.

*

*

*

Nii on sõna finepi iwast rohket täitmist leidnud. Pluta idust ja wäheldasest wõrjust on suur puu wõrsunud, mis oma oksti üle ilma laotab. Küll on Issanda kogudus siin weel praegu risti all ja wõitleja. Aga juba tema missiooni käit on wõidu käit. See kinnitab, et ta risti all kroonile, wõideldes wõidule saab saama. Sest tema sees elab ja temaga wõitleb see Issand, selle käes on meelewald taewas ja maa pääl. Ja kui tema ise, Jeesus Kristus, elawa Jumala Poeg, oma koguduse wõidule wiinud, siis saab olema — üks kari ja üks karjane. Joh. 10, 16.

Koolilaste kirikuloo lisa.

Kirifuloo aastaarvud.

I. Wana kirifulugu a. 33—590.

Aastal:

33. Nistifoguduse asutamine.
37. Esmene ristirahwa tagakiusamine Juudlaste poolt. Stefanuse surm.
44. Teine ristirahwa tagakiusamine Juudlaste poolt. Jakobuse Wanema surm.
- 45—50. Pauluse esimene missioonireis.
50. Apostlite konwent Jeruusalemmas.
- 51—54. Teine Pauluse missioonireis.
- 54—58. Kolmas Pauluse missioonireis.
63. Jakobuse Noorema surm.
64. Esmene ristirahwa tagakiusamine paganate poolt keisri Keero ajal.
67. Beetruse ja Pauluse surm.
70. Jeruusalemma ärarikkumine.
81. Nistirahwa tagakiusamine paganate poolt Domitiaanuse all. Johannes Patmuse wangipõlves.
100. Nistirahwa tagakiusamine Trajaanuse all. Ignatiuse ja Siimeoni surm.
170. Nistirahwa tagakiusamine Markuse Aureeliuse all. Polykarpuse ja Justinuse märtrisurm.
200. Tagakiusamine Septimiuse Seweeruse all. Brenäuse ja Tertulliaanuse surm.
250. Tagakiusamine Deciuse all. Origenese ja Rüpriaanuse surm.
300. Wiimane tagakiusamine Diokletiaanuse all.
313. Konstantinus annab ristiujule usuwabaduse.
323. Nistiust jaab Rooma riigikirikuks.
325. Esmene üleüldine kirikufogu Nikäas.
340. Bachomius, kloostrielu asutaja.
360. Sootlaste piiskop Ulfilas
- 361—363. Juliaanus Usufalgaja.
381. Teine üleüldine kirikufogu Konstantinoopolis.
410. Augustinus ja Pelagius.
431. Kolmas üleüldine kirikufogu Sewesufes.

Nästal:

- 451. Neljas üleüldine kirikufogu Chalcedonis.
- 496. Franki kuninga Chlodwigi ristimine.
- 529. Benediktus Nursiast—õhtumaa kloostrielu rajaja.
- 553. Viies üleüldine kirikufogu Konstantinoopolis.

II. Rejffkirikulugu ehk Rejfaeg a. 590–1517.

- 590. Gregorius I. Suur.
- 596. Augustinus, Angelsakside misjonär.
- 632—732. Mühamedi usu rajamine ja võidud.
- 680. Kuues üleüldine kirikufogu Konstantinoopolis.
- 716—755. Bonifacius, Saksamaa apostel.
- 772—803. Karl Suur sunnib Saksi rahva ristiusku heitma.
- 787. Seitsemes üleüldine kirikufogu Nikaas.
- 826—865. Anagar, põhjamaa apostel.
- 860. Methodius ja Kyrillus, Bulgaarlaste apostlid ja Slaawi kirja rajajad.
- 955. Vene suurvürstinna Olga ristitakse Konstantinoopolis.
- 988. Tema pojapoeg Vladimir lasseb ennast ristida ja rajab ristiusu Wenemaal.
- 1054. Õhtumaa kirik lahkeb hommikumaa kirikust.
- 1073. Gregorius VII. saab paavstiks.
- 1077. Keiser Heinrich IV. Kanossas paavsti ees kui kahetseja ja paluja.
- 1096—1291. Ristisõidud.
- 1159. Saksa kaupmeeste Liivi kaldale tulemine.
- 1186—1196. Meinhard, Liivlaste apostel ja esimene Liivi piiskop.
- 1190. Saksa rüütliordu rajamine.
- 1196—1198. Berthold, teine Liivimaa apostel.
- 1198. Innocentius III. saab paavstiks.
- 1198—1229. Albert von Burchönden, kolmas Liivimaa piiskop, meie maarahwaste ärawõitja ja Liivi rüütliiriigi rajaja.
- 1202. Mdegawendade rüütliordu rajamine.
- 1209—1229. Ristisõidud Albienslaste vastu.
- 1208—1224. Suur Cesti sõda, millega Cesti rahwa omavalitsus lõpeb.
- 1227. Selle wiimne järk Saarlaste ärawõitmises.

Aastal:

1237. Mõdegawennad ühendavad ennast Saksa rüütliorduga (Liivi ordu).
 1294. Bonifacius VIII. saab paavstiks.
 1309—1377. Paavstide Baabeli wangipõlv.
 1343. Wiimne suur Eesti mäjs, et priiust tagasi võita.
 1384. Joh. Witlef †.
 1409. Piisa kirikufogu.
 1414. Kostrnigi kirikufogu.
 1415. Joh. Husi ärapäletamine.
 1416. Hieronymuse ärapäletamine.
 1419—1434. Husiitlaste sõjad.
 1431. Baajeli kirikufogu.
 1453. Türklased mõidavad Konstantinoopoli.

Uus kirikulugu ehk Uusaeg a. 1517 meie päiwini.

1517. 31. oktobril lööb Lutherus oma 95 õpelauset Wittenbergi losnikiriku ukse külge.
 1519. Zwingli algab Schweitsimaa usupuhastuse Zürichis.
 1520. Lutherus põletab paavsti wandekirja ära.
 1521. Lutherus Wormsi riigipäewa ees. Andreas Knöpfen tuleb Riiga ja algab siinse usupuhastuse.
 1523. Riig on ewangeliumi-usuliseks saanud. Joh. Lange, Hermann Marjow ja Zach. Hasse saavad Tallinna usupuhastajaks.
 1526. Torgawi leping. Esimene riigipäew Speieris.
 1527. Westeroofi riigipäewaga saab Rootsimaa Lutheruse usuliseks.
 1529. Teisel Speieri riigipäewal saavad ewangeliumi-usulised Protestantlaste nime. Kaks Lutheruse katekismust ilmuvad.
 1530. Augsburgi riigipäew ja Augsburgi usutunnistus.
 1531. Ewangeliumi-usuliste Schmalkaldia leping. Zwingli langeb Kappelis.
 1532. Nürnbergi usurahu.
 1532. Heinrich VIII. teeb Inglismaal ennast paavstist lahti.
 1536. Daanimaa saab Lutheruse usuliseks.
 1536—1564. Joh. Kalwin Genfis.

Aastal :

1540. Jesuiitlaste ordu finnitamine.
- 1545—1563. Tridenti kirikutogu.
1546. Martin Lutherus jureb. Schmalkaldia sõda.
1553. Tartu Jaani kiriku õpetaja Franz Witte paneb Lutheruse wäikse katekismuse Gesti keelde ümber.
1554. Wolmari maapäew finnitab Liivimaaale usuwabaduse.
1555. Augsburgi usurahu.
1560. Schotimaa saab Kalwini usuliseks.
1561. Poolamaa kuningas Sigismund August finnitab Liivimaaale usuwabaduse püha kirja ja Augsburgi usutunnistuse põhjusel. (Sigismund Augusti privileg.)
1572. Pärtli õõ ehk Pariisi werepulum ewangeliumi-usuliste surmaks.
1577. Ühendusekawa, wiimne Lutheruse kiriku tunnistuskiri.
1581. Hollandimaa saab wabaks ja Kalwini usuliseks.
1589. Mantesi (Nangti) armukäsus annab Heinrich IV. Brantjusemaale usuwabaduse.
- 1618—1648. Kolmekümne aastane usuiõda.
1632. Mag. Heinrich Stahl rajab Tallinna-keelse, Joachim Rossihnius Tartu-keelse Gesti kirjanduse.
- 1622—1643. Hermann Samson, Liivimaa superdent.
- 1638—1657. Joachim Jhering, Gestimaa piiskop.
1643. Petrus Mogilas annab Greeka kirikule „õige usu“ tunnistuskirja.
1685. Nangti armukäsi ja seega usuwabadus kaotatakse Brantjusemaal jälle ära. Praost Glück paneb uue testamendi Läti keelde ümber.
1686. Adrian Virginius Puhjasi annab „Wäikse testamendi“ Gesti keeles wälja.
1689. Praost Glück annab terve piibli Läti keeles wälja.
1693. Annab Joh. Hornung oma Gesti keele õpetuse, a. 1694 oma katekismuse ja lauluraamatu wälja.
1694. Karli XI. Kootsi kirikuseadus pannakse maksma.
1715. Joh. Hornungi surma-aasta. Uus testament ilmub, mille tema ümber pannud.
1721. Püha siinodi asutamine Peeterburisje.
1727. Krahw Zinzendorf asutab Wendade koguduse.
1739. Wana seaduse raamatud paneb ümber ja annab terve piibli Gesti keeles wälja Anton Thor Helle, Jüri õpetaja.

1743. Wendade kogudus, mis a. 1729 ka siia ennast rajanud, feelatakse ära, saab aga a. 1774 uuesti oma tööle luba.
1795. Üleüldine Londoni missiooni-selts ajutatakse.
1816. Saab Gestimaa, 1817 Kuramaa talurahvas priiks.
1817. Preisi „Union“ ehk Lutheruse ja Kalwini kiriku ühendus. Wendade kogudus saab Aleksandrilt I. tähtja armufirja.
1819. Piivi talurahwa priiks-laskmine.
1831. Wenemaa Ewangeliumi piibliselts finnitatakse.
1832. Uus kirikuseadus ilmub.
1859. Ewangeliumi Lutheruse koguduste abikasja finnitatakse, selle pääasutaja piiskop K. K. Ulmann.

Lühendatud kirikuloo kawa fülafoolilastele.

1. Kristifoguduse ajutamine ja apostliku kiriku väljalaotamine	§§ 2.
2. Paulus paganate apostel	§§ 3.
3. Jumala kohus Jeruusalema üle	§§ 4.
4. Veel mõned teated apostlite elust. Apostel Johannes	§§ 5.
5. Apostliku aja õpetus ja sifemine elu	§§ 6.
6. Kristifoguduse tagakiusamised	§§ 7.
7. Wiimsed tagakiusamised ja nende järg	§§ 8.
8. Kirikuisad	§§ 10.
9. Keiser Konstantinus Suur	§§ 11.
10. Keiser Juliaanus Usualgaja	§§ 12.
11. Eümene ja teine üleüldine kirikukogu. Arianus	§§ 14.
12. Wiimased kirikuisad. Athanasius, Chryostomus, Ambrosius, Augustinus	§§ 15.
13. Kolmas ja neljas kirikukogu. Pelagius	§§ 16.
14. Paawsti järg saab oma esimehe kinnituse § 20, 1. 2. 3.	§§ 20, 1. 2. 3.
15. Suur kirikulõhe a. 1054	§§ 21.
16. Waleprohwet Muhamed	§§ 21.
17. Paawst Gregorius VII. ja Heinrich IV.	§§ 25.
18. Joh. Witlef ja Hujs	§§ 33.
19. Martin Lutherus saab usupuhastajaks	§§ 34.
20. Usupuhastaja annab esimest aru omaist usust	§§ 35.
21. Lutherus Wormsi riigipäewal	§§ 36.

22. Lutherus Wartburgi kindluses	§ 37.
23. Usupuhastamine edeneb. Speieri riigipäewad a. 1526 ja 1529	§ 39.
24. Augsburgi riigipäew ja Augsburgi usutunnistus a. 1530	§ 40.
25. Ulrich Zwingli, esimene Schweizimaa usupuhastaja	§ 41.
26. Augsburgi riigipäewast Lutheruse surmani	§ 42.
27. Lutheruse perekonnaelu ja surm	§ 43.
28. Joh. Kalwin	§ 45.
29. Jesuiitlaste ordu	§ 49.
30. Kolmekümne aastane sõda. Gustav Adolf	§ 51.
31. Ph. J. Spener ja M. Franke	§ 55.
32. Arahw Zinzendorf ja tema Wennaste kogudus	§ 56.
33. Sisemine misjon. Piibliseltsid ja abikasjad	§ 62.
34. Välimine misjon. Misjoni-seltsid	§ 63.

Rodumaa kirikulooft:

35. Kolm esimest Liivimaa piiskoppi	§ 1.
36. Usupuhastuse rajamine 1521—1561	§ 3.
37. Rodumaa mitme isanda all. Puhta usu tunnistajad kiusatajate tules	§ 4.

Lühife

Kodumaa Kiriku Lugu

Üleüldise kirikuloos lisaks

oma „Kodumaa kiriku- ja hariduselo“ järele kokkuwõttlikult üles tähendanud

M. Lipp,

Õo õpetaja.

Kolmas trükk.

I. Katoliku kiriku aeg a. 1159—1521.

§ 1. Kodumaa missiooni algus. Kolm esimest Piimamaa piiskoppi a. 1186—1229.

1. A. 1159. 2. Meinhard 1186—1196. 3. Berthold 1196—1198. 4. Piiskop Albert 1198—1229. 5. Sestisõda. 6. Daanlased Sestimaal. 7. Uue aja tähtsus.

1. Esimese ristiusu sõnume Baltimaale tõiwad Daanlased, kes sel ajal, kui teda ja ta rahwaid, Eestlasi, Liimlasi ja Lätlasi, nimetama hakati, kuulsad ja wägewad oliwad. Kuid palju jälgi pole sest Daani missionist järele jäänud. Palju tähtsamaks pidi see jaama, kui Sakslased meie maaga ennaft tutwustasiwad, teda Euroopamaale nagu üles leidsiwad. Nagu tuttaw, oliwad Saksa kaupmehed oma mereteelt ära eksides Wäina ehk Düüna jõe suhu sattunud ja siin maale astunud. See on sündinud a. 1159 ehk pea pääle selle.

2. Sõnum uuest maast ja tema rahwastest pani ilma liikuwa. Tema tegi ka elatanud Augustiinlaste preesiri Meinhardi Segebergi kloostriis Holsteinis nooreks. Aastal 1186 tuli tema Piimimaale, et siin ewangeliumi kuulutada. Veel selsamal aastal

ehitas Meinhard Düüna kaldale Ütskülasse esimese kiriku. Tema töö edenes, nii et palju ennaft ristida lastiwad. Isegi tähtis Liivlaste wanem Raupo wõttis ristiusu wastu ja jäi selle kuulutajatele surmani truuks. Selle kõige eest nimetati Meinhard esimeseks Liiwimaa piiskopiks a. 1188.

Kuid ka wastuhakkamine on juba alganud. Oli ju kiriku kõrwa Ütskülasse ka kindel loss ehitatud. Liivlased kardawad, et nad ristiusuga oma wabaduse kaotawad. Ja see kartus polnud asjata. Juba a. 1193 oli paawst Cölestinus III. ristisõda Liivi paganate wastu kuulutanud. Tema oli käskinud: wastupanijad sunnitagu ristiusku wastu wõtma — mõega teraga! Nõnda on mõel sõna asemel missiooni abinduuks saanud. Missioon, mis talisti alganud, on seega ebateele jattumas.

Et see nõnda tulnud, selle kohta on Meinhard ilma süüta. Tema on oma püha kohust täitnud, nii palju kui ta iial jõudis. Tema jäi oma tarja juure, eht ajad weel raskemaks läksiwad. Kõik wanad tunnistused teewad tõeks, et ta üksi „Kristuse pärast“ Liiwimaale tulnud ja siin rasket waewa näinud. Enne surma kogus ta weel Liivlaste wanemad oma ümber ja õnnistas neid, nagu surija Jakob oma poegi. Siis läks waitsesti hingama, õnnistatud elu järele, Meinhard — Liivlaste apostel, 12. oktoobil 1196.

3. Teine Liivlaste piiskop oli Berthold a. 1196—1198. Ta astus ametisse kui rahukuulutaja, tuli aga siis pea — sõjawaega. Riia oja ääres algab werine wõitlemine ristirüütlite ja Liivlaste wahel. Piiskop Berthold langeb a. 1198. Wanem Imant oli teda odaga selja tagant läbi pistnud.

4. Nüüd nimetati mehine ja julge Albert von Burchöwden ehk Apeldern kolmandaks Liivi piiskopiks. Ja ta oli seda a. 1198—1229. Albert oli mõgamees, pääläest jalatallani. Rewadel 1200 jõudis ta 23 laewaga püha Maria lipu all Väina jõe suhu. Wõidetawa maa oli Innocentius III. juba enne pühale Mariale pühendanud. Sest tulebki Maria maa nimi.

Kuid kõige esmalt pidi Albertil maal üks kindel koht olema. Seks asutas tema aastal 1201 Riia linna, ehitas hulga wähemaid lossisid ja kindlusi. Ühtlasi aitas Albert 1202 uue rüütli-seltsi, Mõega-wendade ordu. See pidi ristiusu meie metsmaadesse kandma.

Esmalt algab missioon Liivlaste wastu: mõel eel ja siis preestrid selle kannul! Kahelja aastat, a. 1200—1208, festab katolik missiooni-sõda Liivlaste wastu. Raudmehed mõidawad. Liivlased taganewad. Ilma waewata läks ka Lätlaste allasheitmine. Muumäärt preester Lätindrek katsub nüüd ka armusõna kuulutada. Tema

teeb ustawat misjonitööd Lätlaste, Liivlaste ja viimaks Cestlaste juures. Veel a. 1259 on ta ametis. Ka ühe ajaraamatu omast ajast on ta meile järele jätnud, mis 1227. aastaga lõpeb.

5. Siis tuli suur Cesti sõda 1208—1224, veel hirmsam, kui sõjad enne teda. Ujust, mida mõega sunnil pakuti, ei saanud Cestlased aru. Nad nägiwad üffi oma wabaduse kadumist. Ja selle eest seisiwad nad wereni. A. 1211 oli hirmus wõitlus Wiljandi all, a. 1217 lahing Wiljandimaal, umbes praeguse Wanamõisa küla lähedal, kus Cestlaste wanem Lembitu, Liivlaste wanem Kaupo langesiwad. Kuid a. 1224 langes ka kindel Tartu Sakslaste kätte, mis suurema sõja lõpetas. Veel paniwad mehised Saarlased wastu. Kuid a. 1227 langes Muhu ja siis ka Waljala linn. Seega lõppis suure Cesti sõja wiimne jätk. See on risti Cesti wäljadele üles seadnud, enam hirmu kui armu teel. Siiski on ka mõni seemne terake juba jüdametesse langesnud. Omal ajal pidi ka see tõusma ja wilja kandma.

Sellega oli Albert oma juure ülesande täitnud. Mis ta isutanud, on paawsti kirik omalt poolt wastu wõtnud ja finnitunud. See sündis paawsti saadiku Mõõdena Willemi läbi, kes a. 1225—1227 siin wiibis ja terve maa läbi reisits. See kallis mees oli kui rahu-ingel mõegamehe Alberti kõrwal. Igal pool õpetas ta rahwast lahkesti ja armsasti. Nimelt nõudis ka kõrge külaline: ärgu tehtagu rahwa koormat raskemaks, kui ta jeda tanda juudab! Pea pääle selle, 29. jaanuaril 1229, suri ka Albert ise. Riia doomkirikusse, mille ta ehitanud, pandi hingama Liivi kolmas ülem karjane, piiskop raudriides, apostel sõjamundris.

6. Pääle Saksa rüütlite oliwad ka Daanlased uuesti meie kodu põhjapinnale astunud. Sinna oli Albert ise wägewa Daani kuninga Waldemari II. kutsunud, et ta Cestlaste karistaks. Waldemar tuli, ei mitte, et Alberti aidata, waid et oma wäge suurendada. Tema wõttis Cestlaste kindluse Lindanisa ära ja ehitas selle ajemele Tallinna linna a. 1219. Nimi Tallinn tähendabki: Daani linn.

7. Suur oli muutus, mida a. 1186 meie kodumaale toonud. Küll tõi see ka palju hädaohtu, siiski ka ristiusu esimest koitu. Hommikumaa karjakaswatajate wiisi oli seni maani meie rahwas mõõda metsmaid ümber efinud. Nüüd pakutakse talle seda haridust, mis õhtupoolse Euroopa suureks teinud. Seni maani oli meie rahwas oma ebajumalate, pahade waimude ja nõidade ees wärisenud. Wäline inimese õhwergi oli ette tulnud. Nüüd kuulutatakse talle lepitust kristlikus jumalatojas, tõstet Jumalat, kes ka surmas elu annab. Juba on ustawaid karjased olemas,

Kes haigeid kofutawad, surijaid trööstiwad. Kiriku koorides on maarahwa lapsi; preestridki on juba maarahwa seas. Kloostrib ja kirikuid hakatakse ehitama. Sellegi juures õpib meie rahwas kunsti ja osawuist, mis tal seni maani tundmata. See kõik oli suur wara. Kuid tähtsa wara on meie esiwanemad selle eest ka wastu andma pidanud. Mjalugu on seda neilt nõudnud, mis ta mujaltgi rahwastelt nõudnud, kes hariduse rahwastega kokku puutunud. Nad kaotasiwad priiuse, esmalt oma poliitilise priiuse, sest nad saawad mõera walitsuse alla. Siis hakati ka nende ihu-priiust kitsendama. Piiskop Albert paneb meie rahwale esimeised orjused pääle: ta ajab esimeised rajajooned päris põlwele. Kuid tema aja orjus pole weel päris pärispõlw. See on pärast poole sündinud.

§ 2. Kolmjada aastat orduaega a. 1224—1521.

K a w a. 1. Saksa-ordu 1227—1347. 2. Liivi neli seisust.
3. Kodusojad. 3. Galupoja-seisus. 5. Katoliku misjoni wili.
6. Selle aja ustawad karjased.

1. Saksa-katolikule kirikuriigile, mille Albert rajanud, hakkawad pea mitmed wastased pääle käima: Wenelased, Daanlased, Leedu rahwas. Nende wastu oli mõega-ordu üksi nõrk. Seks ühendas ta ennast a. 1237 Saksa rüütli-orduga, mis a. 1190 Palestiinas sündinud ja nüüd paganliste Preislaste wastu mõitles. Nii sai Saksa rüütli-ordu mõegawendade päranduse enese kätte. See uuendatud Saksa-ordu oli nüüd esimene wõimus Liwimaal—100 aastat. Wälised ja kodused wastased peawad seda märkama. MEGA, mis juba Albertiga alganud, nimetatakse jee-pärast ordu-ajaks. Ja jee lõpeb alles a. 1561.

Kuid jääb käib kohutaw sõnum üle maa. Jüripäewa õhtul 1343 on mässutuli taewa poole leekinud! Harjumaal on kloostrib ja mõisad tuhahunikuks tehtud, nende asunikud halastamata surma jaadetud. Weel kord on Gestlased mõega tõmmanud—priiuse kajuks. Neli „kuningat“ seisawad juba Tallinna all. Kootsi pooltki oodatakse abi. Silmapilgud on orduriigile hädaohlikud. Kuid siingi mõitis ordumeister B u r c h a r d v o n D r e y e n l e w e n 14. mail 1343. Kolmtuhat mässajat langesiwad weresje. — Ka Saarlased tõusiwad weel sellel aasta heinakuul üles. Jällegi mõitis ordu wägi Karja linna all. „Kuningas“ Wessefuri wõllas, 9000 Saarlast mõega tera all. — Siis oliwad a.

1347 ka Daanlased Gestimaalt lahkunud, mida nad enam taitsta ei jõudnud. Ostu teel oli ordu ka Gestimaa enesele omandanud. Tema valitsejate nüüd Soome lahkest kuni kesk Kuramaad, Läänemerelest Pihkwa piirini. Kõike seda maad nimetatakse ka Liivimaaks. See rüütliordu, kes teda oma mõegaga kokku hoiab, kannab ka Liivi-ordu nime.

2. Kuid oli ta siiski Liivi ainus peremees? Ka kirik tahtis seda olla. Tema oli ju püha Maria lipu all mõitlemisele Liivi paganate vastu üles kutsunud, mõitu õnnistanud. Riia piiskop oli päälegi pea pääle Alberti surma pääpiiskopi auu siisse tõstetud, a. 1253. Tema all seisivad neli piiskopi: üks Tartus, teine Pihulas, kolmas Kuramaal, neljas Tallinnas. Pihula ehk Lääne piiskopi all oli ka terve Saaremaa. Nemad kõik olivad päälegi otseteel maaisandad. Ka piiskoplik kirik valitsees otseteel oma maa üle. Temagi tahtis Liivi otjaste juures ühes rääkida. Seesamaajugusid õigusi nõudsiwad enesele ka suured Liivi kaubalinnad. Olivad ju Riig, Tallinn ja Tartu a. 1285 kuulsa „Hanja“ seltsi liikmeks saanud. — Niisama olivad juba ka ordurüütlike wassallid ehk laenumehed tähtsaks saanud. Nemad olivad ordurüütlike käest maad laenu pääle ehk pruukimiseks saanud, mille eesti nad jälle sõja ajal oma mõegaga pidiwad teenima. Need wassallid polnud ühtegi mungatõotust andnud. Nad elasiwad korralises abis ja perekonna-elus. Nii saiwad nad pea tähtsaks, kui ordurüütlikud ise. Neist ongi meie aja mõisnikud, nende maadest meie mõisad ja wallad oma alguse saanud. Ka need wassallid tahawad midagi lähendada. Pääotjusel langewad Liivi maapäewadel, kuhu kõik neli seisust oma saadikud saadawad: rüütli-ordu, piiskopid, linnad ja wassallid. Talupoega üksi ei peeta enam wabaks maaseisuseks. Kui ordu ära löppis, kaotasiwad ka waimulik seisus, ja siis ka linnad oma maapäewa õiguse. Nüüd wõtawad jesi üksi rüütlikud osa. Nemad peawad enmast terve maa eestkostjateks.

3. Igauks neist neljast seisusest püüdis Liivis midagi tähendada. Ülemwõimust püüdsiwad nimelt rüütli-ordu ja Riia pääpiiskop oma kätte saada. See on juuri segadusi sünnitanud. Inetu Todu-sõda on nii tihti nende seisuste wabel leegile läinud, linnugi sõjamundrisse pannes. Dise tühiste põhjuste pärast on sagedasti sõda sündinud. Umbes 100 aastat enne Tallinnamaa äravõitmist oli sõditud. Pea kaks korda nõnda palju kestis sõda weel pääle selle. See on ütlemata palju kahju kirikuelule toonud: ülemate ja alamate südamed pidiwad alatises sõjakäras karedaks ja armutaks jaama. Siis tuli sagedasti hädaohtu ka wäliste wastaste: Wene, Leedu ja Poola poolt, kõige hirmsam a. 1410.

Siin seisivad Tannebergi küla juures Poolakad ja Liivi rüütlid üksteise vastu. Poolakad võitnud täiesti. Ordu sai siin surmahaawa. Sest ei jõudnud teda ka Wana-Liivi suurem mees, Wolter von Plettenberg, päästa, kes 1494 ordu-meistriks ehk ülemaks oli saanud. Liivi rüütliriik ja ka see katolik kirik, mis temaga kokku kaswanud, pidi ennast elu õhtule walmistama.

4. Kare ja armuta oli orduaeg. See ei wõinud ka talurahwale õnne tuua. Piiskopi Alberti ajal oli ta weel ihulikult prii. Aga pea saab ta teotegijaks sulaseks. Ja 14. aastajal on ta maa külge seotud ja kohustatud, kus ta elab. Siit ei tohi ta enam lahkuda. Eesti mäjs a. 1343 toob talupojale üffi kibuwitsju. Pääle selle pole ta üffi maa külge seotud, kus ta asub. Ta on isanda päris, kelle maa on. Maa kohustus on ihupäriduseks saamas. Ja kui orduaeg lõpeb, on pärispõlw peaaegu walmis. Orduaja enese orjus pole kohe nii raske olnud.

5. Wäljabel, kus weri nii tihti auranud, ei wõinud usuwiljate õitsta. Päälistaudu oli missioonitööd tehtud. Päälistaudu oli rahwa kaswatamine ka pääle selle. „Wakkustel“, kus piiskop oma kümnese vastu wõttis, katsuti ka rahwast. Kes midagi ei teadnud, sai „halastamata peksta!“ Nii oli lugu ka katoliku kiriku paremate meeste all. See aeg kaswatab rahwaid, mitte lahke õpetusega ja armuga, waid — käjusunni ja hirmuga. Suuri ja uhkeid jumalafodasid oli küll linnadesse ehitatud. Ka suurem jagu maakirikuteist oli orduajal walmis. Kuid neis ei kuulutatud mitte puhast Jumala sõna. Jumalateenistus peeti tundmata ja wõeras Ladina keeles. Wälised uhked kiriku kombed ei jõudnud rahwa jüdameid muuta. Sest ei saadud ka ülemate ja karjaste elust ühtegi äratust. Preestritele ja munk-rüütlitele oli abielu keelatud. Nende kodume elu ei wõinud eeskujuline olla. Oli tihti kogunisti kõlwatu ja kurwastaw. Nii jäi ka kogudus weel suure waimutooruse sisse. Wäljaspidi pani rahwas katoliku kuue selga, aga selle all elutjes wana paganus lopsakalt edasi. Suured hulgad keedawad ka nüüd weel nõiarõhtu. Nad kummardawad oma wanu ebajumalaid saludes ja hiites, koguwad ennast oma wanade ka hjade ehk kiwialtarite ümber. Katolik mõte segab ennast tihti päris pagana usu mõtetega. Oma ohwriande annawad nad kord kloorile, kord panewad nad selle Daara tamme ehk püha pihlaka alla, ehk heidawad selle pühasse hallitasse. Waimud on weel pimeduse wängis; nad wotawad wabastawat sõna, mis neid walgusele wiiks.

6. Küll on ka katoliku kiriku ajal juba mehi olnud, kel ärras jõda oli meie rahwa häda pärast. Juba Meinhard, Läti

Hindrik ja Moodenä Willem olivad niisugused. Nii oli ka Riia pääpiiskop Henning von Scharffenberg (1424—1448) seesugune ustaw karjane. Riia kirikufogu pääl a. 1428 nõudis tema, et preestrid rahwafeele täiesti peawad ära õppima. Ka pidiwad nemad enne õnnistamist lapsi mõne nädala lugemises ja palwete harjutamises õpetama. Ka muidu sai kallis mees rõhutute eeskohjaks.

Tema sarnane oli ka Lääne- ja Saaremaa piiskop Johannes IV. Kiewel, 1515—1527. Waimuliku seisuse toorust ja paganlikku pimedust püüdis ta muuta, nii palju kui ta wõis. Uga pühapäew pidi kirikus Njameie, Maria palwe, usutunnistus ja 10 kästu nii ära seletatama, et see jüdamesse tungib. Ka rahwale nõuab ta wälises elus fergitust. Rahwa kooligi mõte on tärkamas. Ka andis ta a. 1517 Rooma katekismuse Eesti keeles preestrite kätte. See pidi ametlik juhatus rahwa õpetamise juures olema. See raamat on wissisti küll üffi käsitirjas olemas olnud.

Nende auusate meeste püüdmiised pole mõjuta jäänud. Kirikuelu on selle järele wissisti mõnelt poolt paranenud. Uga täit uuendust pole see toonud ega tuua wõinud, nii kaua kui selge ja puhas Jumala sõna keelatud ja katte all oli. Ja kui see kate langes, ka otse aastal 1517, siis oli Johannes IV. Kiewel ise see mees, kes usupuhastusele omas piiskopkonnas ufje lahti tegi.

II. Usupuhastamisest kuni Rootsjaja lõpuni a. 1521—1710.

§ 3. Päris usupuhastamise aeg a. 1521—1561.

- K a w a. 1. Usupuhastamine Riias. 2. Saaremaal. 3. Tartus. 4. Tallinnas. 5. Naapäew 1554. 6. Kirikuseadus. 7. Usupuhastus ja talurahwas.

1. Haamri hoobid, mis 31. oktobril 1517 Wittenbergi lossi- kiriku ufje pääle olivad langenud, kostiwad ka meie kodumaani. Lutheruse õpetus püha kirja põhjal tungis ka siia kui koit pääle pika pilkase öö. Wahejaamaks sellele pidi selleaegne kuulus Trep- towi kool Põhja-Saksjamaal saama, kus ka palju Liwimaa poegi õppisiwad. Lutheruse raamat „Kiriku Paabeli wangi- põlwe si“ oli ka jäl waihtetes kooliruumides uue liikumise ära-

tanud. Waimustusega olivad jään noored mehed ennaſt ewangeliumi poole tunnistanud, mis jes kirjjas kuulutati. Kohane piiskop oli sellepärast kooli sedamaid finni pannud. Kooli juhataja Joh. Bugenhagen läks Lutheruse juure Wittenbergi. Aga mis pidi Andreas Knopfen, tema abiline, tegema? Tulgu tema Riiga! Hakatu ta ſiin uueſti õpetama ja kaſwata-ma! Kii paluſiwad õpetajad õppijad, kes Riiaſt pärit. Ja Knopfen tuli hää meelega. Selle lihtja koolimehe Riiga tulemine pidi meie kodumaale tähtſamaks jaama, kui midagi muud enne ſeda.

Aſtal 1521 jõudis Knopfen ſiia, kus tema wend juba enne waimulikku ametit pidas. Ka oli ſiin tee muidu juba ewangeliumile ette walmistatud. Selle läbi, ſeda ei wõi meie tõendada. A. 1522 wõis Knopfen juba katolikkude waimulikkude meeſtega awalikult waielda. Wõitlus oli katoliku kiriku õpetuſe waſtu alga-nud, mis Maria maal päris uudis oli. Rogudus pööras ennaſt Knopfeni poole. Raeko. u ſeadis ta Peetri kiriku õpetajaks 23. oktoberil 1522. Liivi päälinnas oli tuli leegile läinud. Keegi ei jõudnud ſeda enam kuſtutada. Küll nõuawad ſeljal aastal Wolmari maapäemal Roomlased: põletatagu Lutheruse kirjad ära! Aga nõudmine jääb täitmata. Nimelt Riia linnafekretär Joh. Lohmüller oli ſelle waſtu wõidelnud. Ordumeiſtrilgi Wolter von Plettenbergil polnud tahtmiſt waimulikkudele ijandatele järele anda.

Juba oli päälegi taſaje Knopfeni kõrwa weel teine tunnis-taja aſtunud, kartmata ja julge Sylweſter Tegetmeyer. Tema ſeati Jakobi kiriku õpetajaks, ka weel a. 1522, kus ta halastamata katoliku kiriku waſtu tunnistas. Selle eſimene mõju oli ootamata: Jakobi kirikus hakati kujufid ja pilta maha ſiſkuma, altarid ja wanu hauakiwifid lõhtuma. Rauplejad, kes pattude andeksandmiſt müünuud, peſjetti minema. See oli jee-ne, mille mõiſmata lihameel külwanud. Selle waigistas ſõna üſi. Knopfeni ja Tegetmeyeri jutluſed tegiwad rahwa pea rahulikufs. Uſupuhatuſ edenes jälle rahulikul wiſil. Selle waſtu tahtſiwad ka Riia preeſtrid oma mõju näidata: ſuurel reedel 1523 läſſiwad nad ſuures pidurongis oma lippude ja kujudega linna wärawaſt wälja linna ära wandudes. Aga ſee ei mõjunud midagi: Üſi oma waſjuſt olivad nad ſeega üles tunnistanud. Uſupuhatuſ edenes iga päewaga. Auguſti kuul 1523 wõib juba Lutherus „ſõpradele Riias, Tallinnas ja Tartus“ üht ära-tuſe-kirja kirjutada, kus ta neid palub puhaſt õpetuſt finni pidada, kui nad ſelle eeſt ka peakſiwad kannatama. Kii üleüldiſeks on juba ewangeliumi aſi ſaanud.

Nüüd pidi parem nõu selle wasta aitama: sa atkon d oli p a a w s t i j u u r e saadetud palwega: wõetagu Siimi kelterite käest kõik õigused ära! Wõlglased ei pidanud neile enam oma wõlga tajuma, oma wannet ega ustawust pidama! Languge Siiwimaa kirikuwande alla! Sellepääle sai rahutus määratu suu- refs. Kui saadikud tagasi tuliwad, tunti nad Düünamündes ära ja pandi wangi. Üks neist oli luuletaja B u r c h a r d W a l d i s. Wangitojas pööras see tähtis mees ennast uue õpetuse poole ja sai ta waimustatud eestkohtjaks. Nii on a. 1524 Riia linn täiesti ewangeliumi-usuline linn. Kolme ainja aasta sees oli see suur muutus sündinud, oli katolik kirik oma wõimuse täiesti kao- tanud.

2. Nagu Riias, leidis usupuhastamine ka mujal kerge wõidu. Kõige lahkem oli tema wastawõtmine Saare- ja Läänemaal. Siin andis auuwäart piiskop Kiewel 15. jõulukuu päewal 1524 käsu wälja, et „Jumala sõna ilma inimeste õpe- tusteta puhtasti peab kuulutatama, nagu Kristus ja tema apost- lid seda õpetanud.“ Siis läks kallis mees ise pea hingama, 27. aprillil 1527.

3. Suuremaid takistusi sündis usupuhastusele Tartus. Siin oli piiskop J o h. B l a n k e n f e l d t walju walitsust pi- danud, kuni määrseja M e l c h i o r H o f m a n n siia tuli. Selle jutlused oliwad kui tuli püsirohusele langenud. Piiskopi meeste wastu oli juba werine wõitlus alanud, kus neli kodanikku lange- siwad. Nüüd kisuti kiriku ukсед lahti, pühad kujud purustati ära. Kõik tehti puupaljaks, mis kuidagi katolikku usku meelde tuletas. Piiskopi lossi langes kodanikkude kätte. Siis tuli S. T e g e t m e y e r Riiaist Tartusie ja pidas siin neli nädalat jut- lusi a. 1525. Seega jäi kõik rahuliseks ja usupuhastus edenes takistamata. Sõna oli siingi umbrohu wälja kiskunud, mis usu- puhastuse warjul sisse tunginud.

4. Ka Tallinnas kuulutatasse juba 1523. aastast saadik pu- hast Jumala sõna. Siin saawad usupuhastajateks: õpetajad J o h a n n L a n g e, H e r m a n n M a r s o w ja Z a c h a r i a s H a s s e. Siingi tormatasse piltide ja kujude wastu a. 1524. Aga karjaste sõna toob ühe päewaga rahu tagasi. J o h. L a n g e nimetatasse T a l l i n n a e s i m e s e k s s u p e r d e n d i k s. A. 1525 peawad mungad juba Tallinaast wälja minema. — Ka K u r a m a a on a. 1526 ewangeliumile täiesti lahti. Puhast Jumala sõna kuulutus on seega terwel Baltimaal wõidule saanud.

5. Kuid fiiski polnud tal weel seaduse warju. Selle on ta alles järgmiste aastakümnete sees enesele wõitnud. See sündis,

Una ka wägew ordumeister Wolter v. Blettenberg enam usu-puhastuse poole, kui ta wasta oli. Küll ei ole ta krooni ühise Liiwimaa üle, mis ewangeliumi-usuliseks ilmalikuks riigiks pidi jaama ja mida talle a. 1526 kõigi Liivi seisuste poolt pakuti, wastu wõtnud. Uus mõte oli talle liig suur. Ta suri oma lapsepõlwe usus a. 1535. Aga usu-uuendusele pole ta kuski takistusi teinud. Tema järeltulija Hermann v. Brüggenei (1535—1549) tunnistas ennaft siis awalikult ewangeliumi usu poole. Siis tegi Wolmari maapäew a. 1554 täieks otsuseks: Igamees võib Liiwimaal oma usku oma südametunnistuse järele üles tunnistada. Sellega on a. 1554 meie kodumaa täie usuhaduse, ewangeliumi kirik täie eluõiguse kätte saanud. Ewangelium on sest saadit tema kindlam kants ja kallim pärli.

6. Pidi kirik kojuma, siis pidi tal ka kindel seadus olema. Ka selle rajatiwad pannakse juba nüüd. Riias loob a. 1530 Joh. Briesmann seesuguse kirikuseaduse. Tallinnas oli Joh. Lange selle juba enne kokku seadnud. Nimelt seatakse sääl, et kõik armastuse anded ühte „Jumala laekasse“ woolawad, a. 1525. See laegas kestab täna päewani ja annab praegu Tallinna kirikutele ja armastuse asutustele rohket sissetulekut.

7. Uue usumuutuse juures ei ole wiskiisti meie rahwa käest palju küsitud, kuhu poole tema tahab hoida. Ülemad seisused oliwad otsuse teinud. Siiski on ewangelium Kristuse armust ka Gesti hurtsilusse tunginud. Meie näeme seda sest, kui kalliks ta talle pea on saanud. Ka siin wõiwad rõhutatud hinged otseteel Kristuse kui ainja wahemehe läbi armujärje juure saada. Kui suur nimelt rõõm, et wõerakeelne jumalateenistus rahwakeeliseks saanud! Nii on juba a. 1525 Tallinna Gestlastel oma jumalakoda, kus neil igapäew jumalateenistust peetakse. Ka rahwa kooli ja kirjandust hakatakse nõudma. Koolide asutamist aratab Wõnnu õpetaja Georg Möller a. 1558. Wiis aastat enne seda oli juba esimene Gesti keeliraamat trükitud. Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz von Witte oli wäikse Lutheriuse katekismuse a. 1553 Gesti keelde, Tartu murdesse, ümber pannud. Meie kiriku õpetuse pääsju oli seega kirjalikult rahwa käes. Sõna kuulutusel oli uus alus all, millel ta uue jõuuga pidi kojuma.

§ 4. Põhitud kodumaa mitme isanda all a. 1561 — 1625. Liivi Poola aeg — eht: puhta usu tunnista- jad kuusatuje tules.

K a w a. 1. Gestimaa. 2. Saare- ja Kuramaa.
3. Poola aja efmefed formid Liiwis. 4. Wiimsed tor-
mid. 5. Rahwa kool ja kirjandus. 6. Rahwa wäline kord.

1. Wana-Liivi rüütliirik ei jõudnud enam marudele wastu panna, mis ta pääle käiswad. A. 1560 oli hirmsas lahingus Wenelaste wastu Ergmäel, Walga ligidel, ta wiimne jõud murtud. Aastal pääle jelle pole teda enam. Meie kodumaa langeb a. 1561 mitme isanda alla. G e s t i m a a saab Rootsi alla. Küll on sõda hirmsaid jälgi jätnud. Uusigi sõjator-
misid tuleb weel õnnetuma maa pääle. Ratt ja näljahäda teeb a. 1602 ja 1603 hirmsamat häwitusetööd. Kuid ewan-
gelium saab wäeks otje häda ajal. Pääle jelle aitawad ewan-
geliumi-usulised Rootsi kuningad kirikut kosutada. Piis-
k o p i d hakkawad tema üle walitsema. Wäsimata Tallinna
doompraost David Dubberch saab 1584—1603 m a a-
k i r i k u t e k a t s u j a k s. Saastatud laanes lasseb ta nad
jälle üles ehitada; ta wõtab kiriku waranduse seaduse warju
alla, annab kiriku eestseisjatele kindlad eestkirjad; paneb igal
pool seaduse ja torra walitsema. Ka maa ülemat seisust ära-
tab ta kaastööle kiriku kasuks. Kui juur oli jelle kahju, kui
kallis mees a. 1603 kaitu küüntesse langes. Aastal enne seda
oli ta elatanud ja auuwäärt Tallinna Püha-Waimu kiriku
õpetaja B a l t h a s j a r K u s s o w furnud, kes ülemaile ja
alamaile meeleparanduse-jutlust pidanud, nimelt aga kui us-
taw karjane Gesti suitsjutubadesse tunginud — armusõnumega.
Ka ühe ajaraamatu on ta järele jätnud, mis meie kodumaa
ajalugu kuni 1583. aastani jutustab.

2. S a a r e m a a on a. 1564 Daani walituse alla lan-
genud. See on isahoolt maakeste ja tema kiriku eest kannud.
Kui Saaremaa a. 1645 Rootsi alla jai, lõppis tema „kuldne
aeg“. Selle mälestus on weel praegu õpetajate leskede „a r-
m u a d r a d“, mis a. 1639 kirikutele kingiti ja kinnitati.

Ka K u r a m a a wõis oma ojaajaga rahul olla. Wiimne
Liivi ordumeister G o t t h a r d K e t t l e r oli a. 1561 jelle
enejele kui ilmaliku hertsogiriigi Wana-Liivi waretelt pääst-
nud. — Poola ülemõdimuse all. Siin on ta hääks teinud, mis
ta kui Liivi ordumeister oma Poola sõprusega efinud. Usu-
puhastuse saatis ta Kuramaal täiele wõidule. A. 1572 pani

superdient Aleks. Einhorn kirikuseaduse kottu mis ka mujal, nimelt Tallinnas, eeskujuks võeti. Hertzog Kettler ehitas enam kui 70 kirikut. Ka põhjendas ta Läti kirjanduse. Tema kulul trükiti katekismus a. 1586 ja laulu raamat a. 1587. Seljamal aastal läts hertzog Kettler hingama. Kuramaa aga auustab teda kui oma juuremat häätegiijat.

3. Usna teijed päewad on päris Liivimaale tulnud, mis a. 1561 ennast Poola alla pidi heitma. Küll on enne seda Liivi rüütlid teinud, mis nende kohus. Nad nõudsiwad: „puutumata ja pühaks jäägu see usk, mida meie ewangeliumi, apostlite kirjade ja Augsburgi ujutunnistuse põhjusel oleme omandanud!“ Kuningas Sigismund August on seda 28. nowembril 1561 tõotanud ja kinnitanud. See sündis kuulsas „Sigismund Augusti privilegis“ ehk õiguskirjas. Mis aastal 1554 ajutatud, saab siin uue seaduse põhja. Ja mis kuningas lubanud, on ta pidada tabtnud. Aga kui a. 1575 Stefan Bathory kuningaks sai, oli kõik ununud. Tema jeisis täiesti Jesuiitlaste mõju all. Neile oli ta oma kae ja wae lubanud, et paawstile ilma walitjast tagasi võita, et seda nimelt Liivi kaudu õhtusse ja hommikusse wälja laotada. Seks tuli a. 1582 kuningas ise Riiga. Siin andis ta jedamaid Jakobi ja Maria-Magdaleena kiriku katoliiklaste kätte, et wiimse kloostriis weel kolm saja-aastast nunna asusiwad. A. 1583 ajutati Wõnnu linna katoliik piiskopiamet ja suur Jesuiitlaste kool. Ka Tartus jäi 11-ness kirikust üksi Jaani kirik ewangeliumi usuliste kätte. Selle kõige juures oli nimelt tegew piiskopi abiline Otto von Schenking, üks Liivi mõisnik, kes oma usu ära salanud. Meelitades ja ahwardades, Lutheruse usku teotades ja laimates püüab ta ka rahwast usust ära petta. Aga see ei mõju. Ka Jesuiitlaste koolid, kus palju rahwa lapsi, teewad oma kikutuse tööd. Suured summad tulewad kuningaga enese kasjast katoliikude kirikute kajuks. Aga see kõik ei tahta mõjuda.

4. Sääli hakkab a. 1587 uus kuningas, Sigismund III. Waasa, ja ka uus piiskop walitjema. Selleks oli kardetud ususalgaja Schenking ise saanud. Nüüd hakkab päris usu tagasiusamine. Kus meelitamine ei mõju, astub wägiwald asemele. Õpetajaid ja muid ustawaid tunnistajaid hakatakse kohtu kaebustega kiusama, wangikojaga waewama. Ühel aastal olla Riias 400 usuprotsessi olnud. A. 1589 katjutakse

keelata, et Gesticlastele ja Lätlastele nende keeles Jumala sõna ei kuulutatataks. A. 1612 ilmus tõesti niisugune kuninglik keeld. Riisjama keelati, et õpetajad Gesticlasti ja Lätlasti armulauale ei võtaks. Vägivallalaga hakati neid katolikusse kirikusse ajama, piitsadega Lutheruse kirikust välja peksma. „Aga kui neid ühest ühest välja aeti, jooksiwad nad teisele jälle sisse.“ „Kui meie ihu ka puruks tambitakse, Jumala arm võib seda jälle kokku panna. Kui aga meie hinged põrgu lähewad, ei jõua neid keegi enam ära päästa. Sellepärast ei või meie omast usust taganeda ega äraandjaks saada,“ kinnitab üks W e r e w i J a a n a. 1618 Poolakatele Tartu Gesticlaste nimel. Nii on meie wanemad kiisatuse tules, aga nad ei kõigu. Veel nõudakse a. 1619: Ütski hingekarjane ei tohi Gesticlasti kirikusse lasta ega armulauale võtta! Meeletu kiis, mis meie usule surmahoobi pidi andma. Kuid jeeigi ei pidanud mõjuma. Ta pidi wiimseks tormiks jääma, mis meie kiriku vastu tõusnud. Juba oli kuningate kuningas selle pääle wastuse annud, kui Rootsi suurükid 16. septembril 1621 Riia all paukuma hakkasiwad. Rootsi helde kuningas Gustav Wolsf oli ta saadikuks saanud, et Liivi kannatajatele wabadust tuua. A. 1625 oli terve Liivi Rootsi käes. Seega oli rahu südametunnistustel käes. Iga mees võis oma Jumalat teenida, nagu ta süda teda junnib. Wõitlemises elu ja surma pääle oli meie kirik seisnud. Ses oli ta wõitnud oma talli pärliga, ewangeliumi puhta sõnaga.

5. See kõik tõendab meile: ewangelium pole meie kodumaal üksi sõnakõlin; ta on juba wäeks saanud rahwa elus. See ajab juba ka parema aja diisi: juba seisame rahwakooli ja rahwakirjanduse koidikul. Juba Balthasar Ruskowi ajal astub Tallinnas Püha-Waimu kiriku pääl tähtis mees, Georg Müller (1600—1608), kui teine õpetaja ametisse. Tema teeb Gesticlasti keeles kirjatööd. Ühe käsikirja on ta juba walmistanud, mida ta trükki tahtis anda. Kuid talli mehe warane surm a. 1608 keelas mõtte teoksaamist. Siiski on meil weel ta Gesticlasti keelsed jutlused käe pärast, mida ta järele jätnud. Meist näeme, et a. 1600 juba Gesticlasti waimulik laul olemas. Ka on Püha-Waimu kiriku juures seltsamal ajal juba üks Gesticlasti kool, mis koguduse walust ja usust wõtab. Koolilaste tasadus ja wagaduski näitab: ewangelium on meie rahwale saanud elu waraks ja elu wäeks.

Riisjama on a. 1609 Tartus Gesticlasti keelne kool olemas, keda ustaw ja hoolas Bartholomäus Gilde juhatab. Selle mehe töö on wiisisti mõjunud. Seda näeme sest,

et Jesuiitlased teda, kui ta Tartu Jaani õpetajaks jaanud, wereni taga kiusawad, ja ta sest, kui mehiseft Gesti kiriku wõõr-
mündrid oma hingekarjase eest seisawad. Nad lähewad jelle
eest wangikottagi ja laulawad sinna minnes waimulikka lau-
lusid. Üksi et Tartu kodanikud mitte nii sübid pole, läheb
Jesuiitlastel korda kallist meest Tartust ära ajada, a. 1616.
Ta on Gestimaal siis weel waimulikkude tööd teinud. Selle kõige
juures jääb meile nimelt tähtsaks: juba wara on ewangeli-
umi kiriku tütar — rahwakool — ema kõrwa hariduse töösse
astunud.

6. Muudu on orduaja lõpul rahwa wäline kord üksi raske-
maks saanud. Orduajal oliwad weel talupoja seisusest „d i g u-
s e l e i d j a d“ talupoja kohtuõigus ühes rääkinud. Nüüd on
need ka nime poolest kadunud. Pääripõlv on oma täie õiguse
siis astunud. Küll olla Poola kuningas, nii kuulutamad wa-
nad kirjad, ka talupoja eest kostma hakanud. Tõsist kergitust
pole see rahwale mitte toonud. Oli see ju wiski enam wi-
hast ewangeliumi-usulise rüütliõiguse, kui armastusest rahwa
wastu sündinud. Wiski taheti ihupriiust soowides waimu-
priiust kergemini wõtta, Gesti lasti ja Lätlasti Rooma ikke alla
uuesti paenutada. Kuid enne kui see sündis, oli Poola õnne-
täht looja läinud, meie kodumaa juba Rootsi kuningate warju
alla jaanud.

§ 5. Rootsi walitjuse aeg a. 1625—1710.

K a w a. 1. Samson ja Rudbeck. 2. Koolid. 3. Kiri-
kukohtud. 4. Joach. Dhering. 5. Karl XI. kiriku-seadus. 6.
Gesti kirjanduse 1. järk a. 1632—1715. 7. Gesti piibli üm-
berpanemise eestööd. 8. Rahwakool. 9. Rahwa wäline elu.

1. See oli sündinud aastal 1625. Igale poole oli nüüd
kuulus kuningas Gustav Adolf kui rahuingel ilmunud. Ja seda
ta oli ülemaile ja alamaile. Kõiki wõttis ta ühe isahoole alla.
Ta hakkas haawu parandama, mida raske Poola aeg lõwnud.
Kirikud oliwad waremes. Neid hakkas helde kuningas kõige es-
malt üles ehitama, neile karjasiid ja seadust muretsema. Riias
oli a. 1608 anderikas Hermann Samson Peetri kiriku
õpetajaks jaanud ja siis kuni wereni puhta õpetuse eest Jesu-
iitlaste wastu wõidelnud. Selle tähtsa mehe nimetas kuningas
a. 1622 L i i w i m a a s u p e r d e n d i k s. Ja täit mehe tööd on

õnaga õpetawad ja kaswatawad. Pärastise aja leergi saab siin oma esimese äratuse. Ka koguduse elu pidi puhas olema. Selle eest muretses wali kirikutaristus. Selle alla langesiwad ülemad ja alamad kõik ühel wiisil. Ra nägi piiskop palju waewa, et rahwas püha kirja emakeeles kätte saaks. Saaremaa kirikugi seadis ta korrale, kui see aastal 1645 Rootsi walitsuse alla sai. Meie rahwas oli tähtja hariduse-eeskotsija kaotanud, kui Shering a. 1657 kattu saagiks langes.

5. Nii edenes kirikuelu juure sammuga Rootsi kuningate wägewal toel. See tugi tahtis juba kadetawaks saada. Sest pea tahtis riit kõik teha, ilma et kirikul midagi isetegewuse wabadust olesks olnud. Ses mõttes püüdis nimelt Karl XI. 1660—1697 walitseda. Siiski on tema aeg mõne jäädama mälestuse järele jätnud. A. 1668 ajutas kuningas „ülemad kiriku-eesseisuse ametid.“ Need pidiwad kiriku wara ja elu puhtuse üle walwama, efsijaid kangesti karistama. Veel selgemat feelt räägib kuulus Karl XI. kiriku-seadus, mis 1694 maksma hakkas. Range sunniga kogub see kiriku liikmeid Augsburgi usutunnistuse ümber. Muu usu jumalateenistus on keelatud. Jumalateenistuste arm on väga suur. Enne jumalateenistust katsutakse kogudust katelismuses. Efsijaid karistatakse waljuma karistusega hingelarjase noomimisest häbipingini, kirikupakuni, mis jalus kantakse, ja suuremani rahatrahwini. Seadus tuletab enam wana seaduse hirmu, kui uue seaduse armu meeie. Siiski on tal suur mõju olnud. Tema on raskel ajal meie rahwast kaswatanud. Nimelt on ta koguduse katsumised rahwa äratusels tähtjad olnud. Kes oma ristiusu õpetust ei tunnud, ei saa kõiki koguduse õigusi. Talle ei lubatud abielugi. Nii sunniti ülemaid ja alamaid — õppima, haridust nõudma.

Paraku ei wõinud uus seadus kohe oma wilja kandma hakata. Juba enne tema ilmumist oli kuulus Liwimaa mõisate rewideerimine alganud. Kel nüüd kirju omanduse kohta ei olnud, selle mõis wõeti ära. Nii kuulutati a. 1687 5/6 Liwimõisatest kroonu omaks. A. 1694 kaotati ka endine rüütelite maawalitsus ära. Selle järg oli suur rahutus, mis Põhja sõjale teed rajas, mis a. 1700 algas ja Wene wõiduga lõppis. Ka Wene walitsuse ajal maksis Rootsi kirikuseadus weel kuni 1832 aastani.

6. Ka Eesti rahwa kirjanduse rajamine on Rootsi ajal ja Rootsi abiga sündinud. Georg Mülleri joowi — kirikut kirjanduse läbi kosutada — tegi tõeks Ma-

gister Heinrich Stahl, kes a. 1623 — 1657 Tallinnas maal mitmes paigas õpetajaks, Tallinnas praostiks ja viimaks Narvas superendiks oli. Tema andis a. 1630 Eesti keelse usundpetuse, 1632—1638 omas käsi- ja koduraamatus katekismuse, lauluraamatu, epistlid, ewangeliumid ja kiriku palwed, a. 1637 oma Eesti keele õpetuse, 1641 ja 1649 oma jutluseraamatu välja. Olgu neil töodel omad puudused, siiski on H. Stahl Eesti kirjanduse isa. Stahli käsi- ja koduraamatu teises trükkis, a. 1656, pakub Abr. Winkler juba riimitud laulusid. Ka oli a. 1640 Simon Blankenhagen ühe teise jutluseraamatu välja annud. — Ühel ajal H. Stahliga rajas endine Tartu, pärastine Sangaste õpetaja Joachim Rossinius († 1645) ka Tartukeelse kirjanduse. Tema andis ses murdes a. 1632 ewangeliumid, epistlid ja Lutheruse katekismuse välja.

7. Küll on Joachim Ihering tegew, et terwet piiblit Eesti rahwa kätte anda. Komisjion pannakse töösse (a. 1645), kirjamehed kutjutakse üles. Kuulus Urwaste Joh. GutsLaff († 1657), Kullamaa Heinr. Gösken († 1681) ja Hageri Chr. Bluhm († 1669) on nii hagaras tegewuses. Aga töö ei edene. Üksi tähtis usuõpetus, „Katekismuse õpetuse seletus,“ aastalt 1673 wõib ilmuda, et 1½ sada aastat oma kohust täita. Niisama tegew on ka Siiri kindralsuperdent Joh. Fischer (1675—1700), et Läti ja Eesti rahwale püha kirja kätte anda. Läti uus testament ilmus a. 1685, terwe piibel a. 1689. Selle toimetaja oli Marienburgi praost Ernst Glück. Aga nii kaugele ei saadud Eestis.

Üksi üks Tartukeelne katekimus wõis a. 1684 ja lauluraamat a. 1685 ilmuda, mille üks toimetaja Rambahja õpetaja Andreas Virginius († 1701) oli. Siis andis tema poeg, Puhja õpetaja Adrian Virginius, a. 1686 Tartukeelse „Wastse Testamendi“ välja. See on juba suur wõit. Küüd kutsub Joh. Fischer uuel õhinal keeletarku piibli töösse: 1686 Lätimaale Lindenhoffi ja 1694 Pillistweresse. Ka Adrian Virginius, kandidat Joh. Hornung ja kirjamees Bengt Gottfried Forjelius († 1688), meie „wana kirjawiisi“ ija, on siin ühes rääkinud, rahwa keelt piibli keeleks teha püüdnud. Wanad waimulikud isandad pole sellest nõudmisest aru saanud. Töö pole konverentšidel mitte edenenu.

Sääl wõtab Johann Hornung, kes umbes a. 1660

Gestimaal sündinud, asja erateel käfile. Nastal 1687 weel paneb ta Puhja kirikumõisas terve uue testamendi Gesti keelde ümber. Töö jääb awaldamata, saab aga tema sõprade läbi tuttavaks. A. 1693 ilmub Joh. Hornungi Gesti keele õpetus. See näitab, et ta tõsine keelemeister on. A. 1694 tulewad ta katekismus ja lauluraamat 117 lauluga wälja. Siin tarwitatakse puhast ja selget rahwakeelt. Ka tema laulud on tõsised laulud, mis pea waimulikult rahwalauluks saawad. Johann Hornung on sellega meie kirikukeele isaks, meie kirikulaulu rajajaks saanud. Seda auu pole talle eluajal anda tahetud. Oma töowilja walmimist pole ta ära näinud. Palju päälekäimist ja kahtlustamist on ta pidanud kannatama. Raks tõrda omaist kogudusest, Karulas Walgaligi, sõjawangi wiidud, on ta ka sõjawangis surnud, a. 1715. Ka Adrian Virginius, Hornungi isalik eeskõtsija, tema kõrwas selle aja suurem waim, oli sõjaohwriks langenud. Otepää kirikumõisas, kus ta wiimaks õpetajaks oli, oma kõsriga wangi wõetud, pidi ta faks aastat Tartus raskes wangikojas wiibima. Siis pruugiti sõjaseadust. Kirjamehe pää raiuti kirwega maha 27. juunil 1706. Ka tema kõster surmati ühes temaga ära, et ka teda, nagu ta õpetajat, Rootslaste sõbraks peeti.

8. Ka rahwakool saab Rootsi ajal oma kindla aluse. Juba a. 1650 nõutakse kõsrite ametisse panemist, kes õpetajaid laste õpetamise juures peatsiwad aitama. Ernst Gluck asutab Marienburgi a. 1683 wäikse koolmeistritekooli. Nüüd pühendab ka ennasõ Gestis üksi koolile kirjamees Bengt Gottfried Forselius, Tallinnamaal Kristi kirikumõisas sündinud, umbes 1660. Tema asutab Piiskopi mõisasse Tartu ligi koolmeistrite-seminari a. 1684. Ne õpetab ta siin ilma kõige palgata, üksi ärdasi jūdamest meie rahwa wasta. Nelja aasta pärast on koolil juba 160 kaswandikku. Need lähewad pea terwel maal laiali ja aütawad jällegi koolisid. Wäsimata Forselius õhutab tuld ka Gesti ja Saaremaal. Ka kuningalinna Stockholmi lähew ta omaist tööst aru andma, uut toetust jellele paluma. Paar poisisigi wõiwad „talupoegade kuningale“ Karl XI. näidata, mis nad mõistawad. Kuningas on ülirohõmus selle üle, mis ta leiab, lubab koolimehele uut abi. Kuid kaugelst tagasi tulles läks laew hukka. Läänemere laenetes leidis warase haura kirjamees ja meie rahwakooli isa B. G. Forselius a. 1688. Kui üht rohõmu oli kallid mees weel enne surma näinud: Liivi maapäew oli 1. oktoobil 1687 meie kõsrikskoolid asutanud. See on siis Liivi rahwakooli ametlik asutuse aasta. Niijama kästakse

Gestimaal a. 1692, Saaremaal 1695 kõstrib eht kirikukoolmeisterid ametisse panna.

See Rootsi aegne kool on muidugi usundpetuse kool kiriku teenistuses. Tema esimene siht on lugemine, et usundpetust õppida võiks, ja selle kõrval ka laulmine. Ja juba loetakse igal pool. Ka kiriku laul on kosunud.

9. Ka rahva välises elus on Rootsi riik ja kirik meie rahvale kergitusi soovinud. Juba a. 1627 nõudis piiskop Rubbeck Gestimaal päris põlve kaotamist. Ka Karl XI. ise on 1681 seda nõudnud, kui see ka veel teoks pole saanud. Siis seati a. 1687 kroonumaade pääl wakuraamatud sisse, mis talupoja orjused ära määrasivad. See on esimene seadus, mis talurahvast warjab. Ja ka see tähendas midagi: olivad ju 5/6 Liivimaast kroonumaaks saanud. Paraku tegi Põhja sõda kõigele otsa, mis isalik Rootsi walitsus meie kirikule ja rahvale hääd soovinud ja mis tal jäätt weel oleks oodata olnud.

III. Wene walitsuse aeg a. 1710 kunni meie ajani.

§ 6. Kodumaa kirik 18. aastajal.

Kawa. 1. Wene alla saamine. 2. Brüningk Liivimaal. Nekhold Saaremaal. 3. Wagalased ja Wendade kogudus. 4. Walgustuse aeg. 5. Rahwakirjanduse 2. järk. 6. Rahwakool.

1. Kümme aastat oli maadlemine, mis a. 1700 alganud, Rootsi tuninga Karl XII. ja Wene keisri Peter I. wahel kestnud. Siis sammustiwad Wene wäed 5. juulil 1710 Riiga, 29. septembril Tallinnasse. Tähtis filmapilk oli käes, — otse nagu aastal 1561, kui meie maa Sigismund Augusti walitsuse alla sai. Mis see Poola tuningas lubanud, on nüüdki lubatud. Wabaduse, püha kirja ja Augsburgi usutunnistuse järele oma Jumalat teenida, on Peeter I. arm meie maale ja kirikule kinkinud. See sai seaduse põhjaks, millel meie uuema aja kiriku elu ennaft üles pidi ehitama. Selle pääle on meie kodumaa Wene kotta warju alla saanud.

Kuid tuhahunnikust pidi kiriku külv algama. Ditsewa Gesti- ja Liivimaa oli Põhja sõda laastatud laaneks teinud. Sada mõisat ja tuhat küla olivad tuleroaks saanud. Linnad on waremetes. Kirikuid oliwähe üle jäänud. Rootsi aja koolisid ei olnud enam kusti. Kes weel sõjahädast üle jäänud, on riisujaks ja kaabakats saanud. Polnud ka ime. Nad olivad kui lambad, kellel karjast ei ole. Riia 10-nest õpetajast oli üks, wiiest maadpetajast ka üks järele jäänud. Aga need wähejed, kes eluga pääsnud — küll nemad teadsiwad, mis rasfel ajal karjase kohus. Kurtfikutes ja sauna riisudes ise puudust ja nälga kannatades, lähewad nad peletatud karja otsima ja toowad ta metsadest ja laantest tagasi. Määratumad wäljad, terwed kreisid ja maafonnad on nüüd nende kogudus. Ja nad näewad selle kasuks waewa ilma otsata. Muuga teiste eel on siin nimetada: Joh. Swenske († 1729) Wõnnust, Chilian Raujchert († 1717) Sangastest, Jakob Günterhaak († 1723) Kodawerest. Nemad teewad, mitte, mis nad peawad, waid mis nad iial wõiwad. Ja ustawat karjase-tööd õnnistab Jumal. Tuhahunnikul hakkab seeme wõrjuma.

2. Narwa õpetaja Heinrich Brüningki, sündinud 1675, oli Liivi maapäew Liivi kindralsuperdendiks walinud ja keiser Peter I. a. 1711 finnitunud. Anderikas mees oli seega õigele kohale saanud ja hakkas kohe oma suurt mehetööd. Juba a. 1713 katsub tema kirikuid ja nõuab ko olide awamist, mis sõja ajal hingama läinud. Kirikut püüab ta karjastest wabastada, kes sinna ilma kutieta saanud. Nii oli 1712 Nõo õpetajaks raamatukõitja Ahrens saanud, kelle wasta waimulikul wakitsujel mõnda ütelda. Ka muile toimetustele, mis karjastele ei kõlba, astub kindralsuperdent wasta. Nii nõutakse a. 1730: ärgu õpetajad enam kaubitsemiseks wiina põletagu, waid üksi „kodutarwituseks“! Ka ülemad kirikueestseisuseametid kutsub Brüningk jälle töösse, mis waheajal feisma jäänud. Keiser Petergi ja tema järeltulijad pidasiwad tähtsast mehest palju lugu. Ta suri 24. jaanuaril 1736.

Mehine mees oli ka Joh. Mezhold, kes a. 1726 Saaremaa praostiks ja 1732 Saaremaa superdendiks saanud. Koguduse katsumised ehk loetused astuwad jälle hariduse töösse. Ka noore rahwa leer saab 1730 kindla aluse. Kui ta 1738 suri, si terwest Saaremaast kewadine tuulete üle käinud. — Gestimaal aga oli 1715 piiskopi amet ära kaotatud. Tallinna doomkiriku õpetajad kandsiwad nüüd üksi konsistoriumi asfessori nime. Nii puudus siin kirikul ülem waimulik pää. See ei wõinud Gestimaal kirikule mitte kasuks olla.

3. H. Brüningki järele oli Jakob Benjamin Fischer, Johann Fischeri poeg, (1736—1744) Liivi kindralsuperdendiks jaanud. Oma terve jõuu wõttis tähtis mees kofku, et kiriku korda kofutada ja finnitada, nimelt talle kõlblikka karjafid anda. Aga kust neid wõtta? Kodumaal enam ülikooli ei olnud. Nad tuliwad enamasti Halle ehk Zeena ülikooli päält, kus nad Waga-laste waimus üles kaswanud. Oife need karjased rajafiwad ise päraistisele Wendade kogudusele teed. Esimesed Herrnhutlased, kes siia tuliwad, oliwad puusepp Kristian David ja tema paar selfilist, a. 1729. Kremoonii õpetaja Grüner oli neid kui lihttöölisi oma kirikumõisa majatallitusesse Herrnhutist kuisunud. Nad tuliwad, tahtfiwad aga palju enam olla: apostlikud misfionärid, kes rikutud Liivi kirikus pühade koguduse üles ehitawad. Seks ei wõinud Grüner uutele külalistele oma abi lubada. Nad rändafiwad siis Wolmari poole, kus kindrali proua von Hallart neid lahkesti wasta wõttis. Siia tuli nüüd teifi wendi weel juure. Pea oli siin terve seminaar töös, kellel 120 kaswandikku oli. Selle lähedal oli „Talle mäel“ palwemaja, mida „koolimajaks“ nimetati. Seejugaftid jõuti pea ka mujale ehitada. A. 1736 tuli Zinzendorf ise oma uut asutust waatama, mis talle suurt rõõmu tegi. Kui wõiduwürsti wõeti teda nimelt Tallinnas wasta. Nüüd hakati igal pool Wendade koguduse seadlusi Lutheruse kirikus fisis seadma. Selle ärganumaid liikmeid koguti isekogudufeks oma mitmesuguste kooride ja tundidega, oma tööliste ja abilitestega, keda hoolekandja juhataf. Kelle pääle liift, mida hoolekandja heitis, langenud, seda peeti päriswennaks. Ta oli armulapfeks jaanud. Rahwalikkudele wõderastele tuli meie rahwas üli lahkesti wasta. Uus kogudus pani ka tema liikmeid oma ametitesse, pakkus talle waimulikku isetegewust, mis talle fenni maani tundmata. „Koolimajafid“ ehitati igasse kihelkonda. Tähtsam neift oli „Ennistegija Kullakapp“ Kriimannis, ehitatud a. 1743. Nii oli Herrnhut oma seadlustega aastast 1736—43 üle terve meie kodumaa ennast wälja laotanud.

Seäralikku waimustusega wõeti Herrnhuti jaaditud Saaremaa al wasta. Sääli oli superdent Eberhard Gutsleff ise teda kõigest jõuust edendanud, et oma terwet kirikut Herrnhuti seadluste järele ümber luua. See pidi talle aga wastafid sünnitama. Nuus mees langes raske ülekuulamise alla a. 1743. Üleülbse oli wahetjal selgeks jaanud, et Herrnhuti waim mitmeti ometi teine oli, kui Lutheruse kiriku waim. Kindralsuperdent Fischer oli Wendade asja ülekuulamise alla wõtnud. A. 1743 keelati Herrnhuti tegewus täiesti ära. See aeg tõi risti mõnegi

Wendade sõbra pääle. Kõige raskem ootas nende eestkostjat Eberhard Gutsleffi. Laupäeval enne palmipuude püha 1747 mõeti ta wangi ja wangikojas Peeterburis on ta jurnud 2. künlak. p. 1749. Tema seltsilised pidiwad sääl weel aastate wiisi wiibima. Kuid mida enam Herrnhutile wasta oldi, seda enam figures ta salamahti. Seda nähti, kui ta a. 1764 oma tööd jälle mõis algada ja 1817 täie õiguse sai Läänemere kubermangudes „palwemajasid ehitada“ ja sääl „palwetundi sid pida da, kõi kidele, kes jeda soowi wad.“ Nüüd oli tal juba 144 kogudust 31,000 liikmega.

Herrnhut seisib nii kui kirik Lutheruse kiriku keskel. Tema pidas ennaft ainjaks pühade koguduseks, kellega Issand liisu läbi räägib. Nii tahab selle koguduse sisse jaamine enam tähendada, kui ristimise arm. Need on ülimäärused, mida kirik pidi tagasti lükkama ja on ka lükanud. See pidi waimlikule uhkusele ja wariseerimeelele ruumi andma. Aga Herrnhut on ka tõsist hariduse tööd teinud. Raskel ajal on ta meie rahwast inimlikule tundmusele äratanud. Tema on usu pelgupaigaks saanud, kui umbusu tormid tuliwad. Ja need tuliwad, paraku, wäga pea.

4. Umbusu tuuled, mis üleminewal aastasajal Öhtu-Euroopa joobnuks tegiwad, ulatasiwad pea ka siia. Lõdijärwe õpetaja Daniel Merkel, kes a. 1741 ametisse jai, olla siin tema esimene kuulutaja olnud. Siis hakkas umbes 1750. aastal Walgustuse aja kiidetud „mõistuse ust“ ka teiste kantslite pääl walitsema. Küll pani auuwäärt kindralsuperdient Christian David Lenz (1779—1798) umbusu marule wasta, mis ta jõudis, suu ja sülega. Kallis mees aga on oma usuga üffi oma koguduse keskel, kes teda muidu auustab. Ta jääb wiimseks tunnistajaks paremast ajast ja sureb kui kipper laewal, kes selle näeb kalju wastu pörkawat. Weel mõned aastad, ja juba on kindralsuperdendigi järjel mees, kes ennaft lausa uue aja mõtete poole tunnistas. See on Dr. Karl Gottlob Sonntag, kes 1765 Saksenis sündinud, Leipzigis usuteadust uurinud, a. 1791 Jakobi kiriku ülemõpetajaks jai ja siis 1803—1827 Liivi kindralsuperdient oli. Ta on kõige imelikum mees meie kirikuloos. Oma usuga seisab ta waele aja mõistuseusu wangis, aga oma eeskujulise wagaduse, oma wäsimata hoole ja kindla mehemeelega nõuab ta meie auufartust. Ka nende meeste eesotsas tuleb teda nimetada, kes meie rahwa priiuse eest on kostnud.

See uus aeg nõudis nüüd igal pool oma renti: wesi jaoks saiwad nüüd jutlused; hinge õndsus oli siin pea unustatud, üffi sest anti aru, mis ihule tulu toob; wesi jaoks jaiwad lauluramatud ja katekismus. Wanad, usukindlad kirjad, mis ennaft

Kristuse kui Jumala Poja poole tunnistasivad, kaotati ära. Kiriku seadustegi püüti mõistuse aja liistu järele ümber luua. See suguse seaduse seadis kindralsuperdent Sonntag koiku, mida diguetundja profuroor Georg Sahlfeld oma umbujuga veel pääliskaudsemaks teinud. See ilmus a. 1805 kui „liturgia kord“ (Liturgische Ordnung). Piibel oma püha siijuga, ewangelium Jumala Poja armust on siin kõrwale jäänud. Kuid kogudusesse pole see usuwaene seadus tungida wõinud. See jäi ennemiini walju Rootsi seaduse juure oma kindla tunnistusega, kui et ta uue aja fuldwasita ette ennasti oleks kumardanud.

Nii ei wõinud siis Bagalaste ega Walgustuse aeg diget usu elu õitjema jaata. Esimene pani oma ainja rõhu sise misse tundmuse, wiimne wälise auususe ja wäliste te g u d e pääle. Ujurõõmu täies südame põhjas ei tunnud kumbki seisukoht. Nii pole ime, kui rõhutud rahmas otse wanas tooruses ja pimeduses edasi elas. A. 1736 mõis veel Urwaste õpetaja Quandt 80 wana paganlikku ohwrikohta ära häwitada.

5. Ka meie rahwa kirjandusel algab uus aeg, ta teine elujärk (1715—1818). Põhja sõja eest on õpetajad Tallinna wallide warju põgenenud. Nemad hakkawad uuesti uue testamendi wäljaandmist ette wõtma. Wana materjali järele toimetab wiimaks Heinrich Gutsleff, Eberhardi poeg, ammu oodatud raamatu, uue testamendi pühad kirjad, trükki a. 1715. Selle rajaja polnud aga keegi muu olnud, kui Joh. Hornung. Uue testamendi ümberpanek, mille tema juba a. 1687 toimetanud, oli Hornungi sõprade läbi ka Gestimaal tuttanaks saanud. Tema waewa wili see on, mis a. 1715 ilmub. Üksi kurwastaw on, et töötegija ise nimetamata jääb. Aga üffi Joh. Hornung on uue testamendi ümberpanija. Seega on ta meie kirikuteele isaks ja kirikuõpetajatele keelemeistriks saanud, kellest õppida mõis. Selle kooli wili on parandatud lauluraamat a. 1721, millele veel „kaunid waimulikud laulud“ a. 1741 juurde tulewad. Nii oli meie „wana lauluraamat“ walmis. Siis uurib wäsimata Jüri õpetaja Anton Thor Helle († 1743) veel Gesti keelt, saunades ja saludes materjali korjates. Selle wili on uus Gesti keele õpetus a. 1732. Siis annab A. Th. Helle ka Wana seaduse raamatud terve piibliga a. 1739 meie puhtas emakeeles wälja. Sellega on sihile saadud, mille järele umbes sada aastat wõideldud. Nüüd on meie rahwa käes terve püha kiri kui usu ja elu algus. Selle ilmutisega on meie rahwa kirjandusel kaljualus all. Nüüd hakkab kosuma waimulik ja ilmalik kirjandus. Kuid esimest püüab pea mõistuse usk oma mõju alla

wõtta. Selle waimus ilmus a. 1796 Umbla õpetaja H. Lücke „Uus lauluraamat“ ja a. 1797 „Uus katekismus“. Wiimisel oli ka teisi järelastujaid. Niisama kaotati Tartu murdes uislik lauluraamat, mis 1788 wiimast korda oli ilmunud, ära. Tema ajemele astus mõistuse-usuline „Wastne Tartu keele lauluraamat“ aastalt 1802. Niisama püüti nimelt Sonntagi mõistuseujulisi katekismusi Tartu ja Tallinna murdesse ümber panna. Kuid kogudus on uute fingituste wasta külmaks jäänud. Tema jäi kirikuraamatute juure, mis ta wanemate usus kirjutatud. Waimu wara otsiti jutluseraamatutest, mis a. 1779 Tallinna ja Tartu murdes ilmusiwad. Nimelt wiimast peeti Lõuna-Geslasste juures auu sees. Selle toimetaja on usu-kindel Nõo õpetaja J. B. Sczibalski († 1797). — Kui ilmalit kirjanik nduab tähelepanemist Tallinna kooliõpetaja Arwelius oma jutu ja õpetuse raamatutega (1782. 87. 90). Ka Saare kirjanikud Willmann, Frey ja Luce saamad tähtsaks, keda meie edespidi weelgi nimetame.

6. Nii pea kui pääle Põhja sõja kirikuelu wähe oli kosunud, hakkas tema ka rahwa kooli eest muretsema, ka oma ülema seisuse käest selleks abi nõudma. Seda teeb nimelt jälle Jakob Zimmermann, kui ta 1745 kindralsuperdendiks jaanud. Nüüd saab ka kindralkuberner Browne koolide eeskojijaks. Nii teeb kuulus maapäew aastalt 1765 otsuseks: Iga mõis, mis wiis adramaad ehk rohkem juur, peab ühe „mõisakooli“ ajutama. Wähemad mõisad saatku oma lapsed „kõstrikooli“. Ja mehine kindralkuberner walwas selle eest, et käik mitte üffi paberi peale ei jäänud. Koolid astuwad tõesti elusse. Nad kannowad mõisakooli nime, et mõis nad ajutab. Siiski on need koolid esimesed wallakoolid Liwimaal. A. 1765 on nende ametlik asutuse aasta.

Ka Saaremaal on superdendi Mezholdi ajal kool kaunisti hakanud kosuma. Kuid pääle selle on talurahwa eluford üffi raskemaks jaanud. Ja ka kool, mis kosunud, on aastasaja lõpul üffi tagurpidi läinud. Küll nimetatakse a. 1804 kirjamees L. v. Luce Saare koolide rewidendiks. Aga ka tema ei jõua neile hinge fisse puhuda. See mõis alles jündida, kui raske orjapõlw hauda läks. Niisama ei jõua ka Gestimaa Liwiga ühes sammus astuda. Alles a. 1784 hafatakse nõudma, et igal mõisjal oma wallakool olgu. Kuid selle täitmisega on weel iselugu.

Ka pole minewase aastasaja külakool weel rahwakool ta täies tähenduses. Ta on pääasjus weel lugemise kool üffi, wiletsates suitsufongides, wiletsate õpetajate ja koolinõuudtega. Kirjutamist ja rehkendamist õpetatakse wäga wähe. Ka selleaegne

Kõstrikoool on üht ujuõpetusekool, osalt ka päris trahwikool wiletajale õppijatele. Kes kodu ei taha õppida, saadetakse sinna. Kurb ja waene pärispõlwe aeg ei jõudnud päris rahwakooli luua ja üles pidada. Sellest pidiwad mustad warjud koolija seega ka terwesse kirikuelusse langema. Sellepärast pidi otse meie kirik tema kadumist soowima. Ja ka see on nii sündinud.

7. Pääle Põhja sõja oli meie rahwa põlw raskemaks pärispõlweks saanud, nii waljuks, kui ei iial enne. See pidi kiriku- ja koguduseelule kõige suuremat kahju tooma. Kuid kodumaa paremad pojad on seda pea märganud, pärispõlwe wasta sõda tõstnud. Nende tunnistajate eesotsas seisis otse Liivi kirik. Torma õpetaja Georg Eisen von Schwarzenberg (1746—1775) tõstab selle wasta esimese hääle. Kodumaal seda ei kuulda, aga see kostab kaugemale. Eijeni töö pärispõlwe wasta ilmub Peeterburis a. 1764. Ühel ajal sellega andis Lätimaa mõisnik paron Friedrich von Schoultz Michradenist oma talupoegadele a. 1764 ühe inimliku seaduse ja nõudis a. 1765 Liivi maapäewal talurahwa priiiklastmisi. Kuid nõudmist ei mõisteta weel! Siiski on kallile mõttele juba uued eestkostjad tõusnud. Nüüd astuwad kirja mehed priiuse eest wälja. Laiuse õpetaja J. H. v. Jannau († 1821) kirjutas a. 1786 terve raamatu pärispõlwe wasta. Nimelt aga löi päris tormikella selle wasta kirjamees Garlieb Merkel; tema kuulus raamat „Lätlased“ ilmus a. 1797. Seda pidi kuuldama. See raamat on priiusele enam teed walmistanud, kui midagi muud. Juba astub ka Liivi ülemas seisuses ise priiuse eestkostjaid wälja. Neid äratas omalt poolt wäsimata kindralsuperdent R. G. Sonntag, nimelt oma maapäewa-jutlustes, kus ta otse isalikult rahwa eest kostab. Wabameelsete rahwasõbraliste rüütelite eesotsas seisab maanõunik R. J. L. Samson-Urwastest. See ei wõinud mõjuta jääda, seda wähem, et kindel oli: ka kallimeelne keiser Aleksander I. ise nõuab talurahwa priiiklastmisi. See pidi Samsoni nõudmistele uut toetust andma. Tema ettepanekul teeb Liivi maapäew 5. juulil 1818 otsuseks: talurahwa priiiklastmisi keisri käest paluda! Selle juures oli ka kindralkuberner Baulucci mehikelt priiuse eest seisnud. Nüüd oli walmis, mis isalik keiser soowinud, kodumaa paremad pojad külwanud. 26. märtsil 1819 finnitab Aleksander I. Dn-nistatud Liivi Talurahwa priiuse. 23. mailkuu päewal 1816 oli juba Gestimaa ja 25. augustil 1817 Kuramaa talurahwas priiiks saanud. Priiusele andsiwad seaduse kindluse „Gestimaa talurahwa seadmised“ aastalt 1816 ja „Liivlandi maa talurahwa seadus“ a.

1819. Priiuse kuulutusel on kõige suurem tähtsus meie terve kodumaa elu kohta. Digufeta orjarahwas oli wabaks riigikodanikuks saanud. Kui waba inimene wõis ta nüüd ka omas ristiinimese elus kofuda. Priiuse kuulutus saab pöörpäewaks meie terve kodumaa elule. Ka tema kirik oma usu- ja waimueluga wõib uut elujoofu algada.

§ 7. Kodumaa kiriku uuem aeg meie päiwini.

K a w a. 1. Asuärkamine. Piibli-seltsid. 2. Kiriku-seadus a. 1822. 3. Abikassa. 4. Kirikuelu edeneb. 5. Wõitlus Herrnhuti wastu. 6. Asulahud. 7. Koguduse armastus. 8. Rahwakirjandus. 9. Rahwakool 1819—1837. 10. Rahwa wäline elu. 11. Asuwabaduse kingitus.

1. Uus usufewade oli pääle raske ristiaja, mida maadelaastaja Napoleon I. toonud, õhtumaal ärganud. See ulatas ka meie kodumaani. Tema esimeseks õhutajaks sai Johannes Gossner Peeterburis 1820—1824, eht ta ise küll katolikku preestrituube kandis. Tema waimustatud suust kuulsiwad mitme rahwa ja kiriku liikmed ewangeliumi Jeesuse armust, mis siin peaaegu oli ära ununud. Nende hulgas oli mõnigi meie kodumaa poeg, kes uut ewangeliumi siingi laugemale kandis. Nii pärastine Järwa praost, Peetri õpetaja ja kirjamees K. M. Hennig († 1856). Seda usuelu aitas siis äratada noor Tartu uuniwersiteet, mis a. 1802 asutatud, nimelt tema usufindlad prohmesorid C. Sartorius († 1859) ja J. Philippi. Nende äratusel hakkasiwad tunnistajad ennast ewangeliumi lipu ümber koguma. Saks anti piiblile jälle ta õige koht kirikus ja koolis. „Peeterburi piibli-selts“, mille waga keiser Aleksander I. hirmu-aastal 1812 kinnitanud, rajab ka siin abiseltsid, millede tegewus juba 1813 algab. Abiseltside koosolekute pühadest sünniwad meie piibli-pühad wälja a. 1815 ja 1816. Ka meie kiriku aia- eht kabela-pühad on seljamal ajal (1813 Hallistes) oma alguse saanud. Küll peab „Wene piibli-seltsi“ tööd, asutatud 1814, pea jälle lõpema. Aga a. 1831 kinnitatakse „Ewangeliumi piibli-selts Wene maal“ ja ta hakkab oma õnnistatud tööd ewangeliumi usuliste keskel Weneriigis.

2. Meie kirikule oli ka uut seadust tungiwalt tarwis. Mõistuse-usu aeg oli seda anda püüdnud, aga mitte jõudnud.

Ra selle tõi uus aeg. 28. detsembril 1832 kinnitas keiser Nikolaus I. „Wenema Ewangeliumi=Lutheruse kiriku seaduse“. See seab omas esimeses paragrahwis üksi püha kirja ja meie kiriku usutunniskirjad õpetuse ainsaks juhtnõõriks. Sellega on siis mõistuse-ust ka seaduslikult murtud. Uue seaduse järele langeb meie kirik 8 konsistoriaalkonda niisama palju konsistoriumide all. Nende juhatajad on ilmalikust seisusest, abiesimehed on kohased waimulikud ülemad karjased. Kõigi konsistoriumide üle walitseb „Kindral-konsistorium“ Peeterburis. Selle ilmaliku esimehe ja waimuliku abiesimehe nimetab keiserlik majesteet, wiimasele piiskopi auunime kinkides. Aastal 1890 wähenes konsistoriumide arv: nüüd ühendati Liiwimaaga Saaremaa ja Riia linn, ja Gestimaaga Tallinna linn, kellel enne ka oma isekonsistoriumid olnud.

3. Waheajal oli ilmsiks saanud, kui suures waimulikus puuduses need harukogudused on, kes meie suures riigis sellestama seaduse warju all muu-usuliste keskel elawad. Seda tuletas nimelt a. 1844 Peeterburi õpetaja Flittner meelde ja äratas mõtet usuwendade kasuks üht abiselti asutada. See oli säde, mis nimelt usumehe Karl Christian Ulmanni südamesse langes. See mees (sünd. 1793, surnud 1871) oli Lätimaal õpetaja, siis Tartus usuteaduse prohwessor olnud, aga oma prohwessori ameti a. 1842 kaotanud. Nüüd pühendas ta oma elu Läti kirjandusele ja Liivi rahwakoolele. Ra usuwendade hädaga sai ta oma kiriklikus ajakirjas tuttawaks, mida ta 1838. aastast jaadik kirjutas. Sää lutsus keisri arm Ulmanni Peeterburisse ja nimetas ta piiskopiks a. 1856. Nüüd pani tähtis mees tähtsas ametis kõik abinduud käima, et usuwendade häda wähendada. Ja see mõjus. 8. augustil 1858 kinnitati „Weneriigi Ewangeliumi=Lutheruse koguduste abikasja.“ 19. aprillil 1859 astus ta juba tööse. Önnistus on äraarwamata, mis see asutus on toonud. Kuni aastani 1909 oli ta 206 kirikut, 318 kooli- ja palvemaja ja 109 õpetajamaja ehitanud, suure arwu õpetajaid ja koolmeistrid üles pidanud. Umbes 3 miljoni rubla armastuse andid on ta koftu wõtnud. Sellest on hää osa meie enese kodumaa kirikule kasuks tulnud. Nii on see kassa muret kannud, et meie kirik ei peaks ära lagunema. Selle eest on küll ka muile tänu anda, nimelt aga Karl Christian Ulmannile, abikasja p ä ä a s u t a j a l e ja i s a l e.

4. Waheajal oli meie kirikuelu ka muidu mehiste juhatajate hoole all edenenu. See sündis juba, kui kindralsuperdient R. G. von Klot 1833—1855 Liivi kirikut juhatas. Nüüd

olivad siin odid, mis 1834 uuesti algasivad, kalliks kogumise ja äratuse paigaks. Siin seletati mõtteid ja saadi selgusele, mõideti ka mõtteid ära, mis ristiusuga kokku ei sünni. Karjased koguvad ennaft üffi ewangeliumi lipu ümber. Suba mõib a. 1849 Siimi siinod teiste eel tunnistada: Kiriku õpetus seisku üffi püha kirja põhja pääl! Seega oli mõistuse-ust ka seestpidi mõidetud, meie kirik jälle puhta õpetuse kuld-kuunla jala juure saanud. Selle walges pidi ta nüüd käima.

Kuid kas ta seda jõudis?

Nastad 1841—1844 olivad meie maale raskeid aastad, wiljajalkabuse ja nälja aastad olnud. Pärispõlwesti oli talupoeg pääsnud. Aga ta seisis nüüd teoorjuse all, mis mitte kergem ei tahtnud olla. Leiba nõudes hakkasivad — ühed soojale maale wälja rändama, teised oma usku wahetama. See usuwahetus kestis kolm aastat, 1845—1848. Kümnes jagu Läti ja Gesti rahwast langes Lutheruse kirikust ja heitis Greeta usku. Mis suured muutused kaasa töiwad, see tuli seletuse alla, kui endine Wolmari õpetaja piiskop Dr. Ferdinand Walter (1855—1864) Siimi kindralsuperdendiks sai. Ka muidu püüdis see kallis mees kirikule kõigipidi kosutada. Herrnhuti wastu aitas ta karjast ja kogudusi selgusele. Ka aitas tema rahwakooli kõigest jõuust ehitada. Kuid a. 1864 pidi ta ametist lahkuma. Põhjal, mis tema rajanud, ehitas edasi tema järeltulija Dr. Arnold Christiani (1865—1881).

Ka Arnold Christiani aitas Siimi rahwakooli kosutada, et ta oma mehetööd jõuaks teha. Niisama ilmutati tema ajal uus konwendi-seadus a. 1870. Nüüd wõtamad kiriku konwentidelt ka talupoja saadikud täie õigusega osa. Nemad on seega täiealiseks tunnistatud, et ka omalt poolt oma kiriku kääkäiku juhataada. Seesamajuguse konwendi-seaduse on ka Gestimaa maapäew a. 1896 wastu wõtnud. See seadus on ülitähtsaks saanud. Nimelt on selle mõjul kiriku ja koolimajade ehitusi ette wõetud, mis enne üsna wõimata oleksiwad olnud.

Gestimaa kiriku tähtsam edendaja oli kindralsuperdent Dr. Wolde mar Schulz, endine Pärnu õpetaja ja waimulik kirjamees, aastal 1863—1887. Saaremaa kiriku äratajaks sai Kuresaare õpetaja Konrad Edward Hesse, 1834. aastast saadik, Saaremaa superdent 1873—1882. Tema päästis Saaremaa kiriku mõistuse-usu paelust.

5. Nõnda mõis meie kiriku ust kaunisti kosuda. Kuid raskest sõjatulest pidi ta ka siis weel läbi käima, kui ka mõistuse-ust mõidetud. Wõidelda oli mõtete wastu, mis kiriku katuse all juureks saanud, mõtete wastu, mis wäljaspoolt meie kiriku wastu

tormasivad. Nimelt pidi kirik Herrnhuti vastu uuesti oma seisukohta seletama. Ja see on sündinud. Esialt näidati kindral-
superdendi v. Kloti ajal seaduse põhjal: see pole õige, et
Herrnhut isekombetega Lutheruse kiriku liikmeid oma seltsi vastu
võtab ja „teist tundi“ peab, millest kõiki ei lasta osa võtta.
Siis võideldi J. Walteri ja Arnold Christiani ajal sõnaga.
Nüüd tehti selgeks: Spetus, et nimelt Herrnhut pühade kogudus
olla, kuhu liisu läbi vastu võetakse, ei või püha kirjaga kokku
käia. Selle järele hakkavad ka kiriku enese liikmed ennast üksi
jälle oma usutunnistuse ümber koguma. Ka Herrnhuti valitsus
Saksamaal märkab seda. Aastal 1857 keelab tema „liisuta-
mise“ ja „teist tundi“ ära. Küll ei taha siinsed töölised
sellega täiesti rahul olla. Nemad võtavad nüüdki veel oma ko-
gudusesse liikmeid vastu, kuna nad nende käest 19 töotust usu ja
elu kohta nõuavad. Siiski on suurem võitlus seega lõpnud. See
pole ise kasuta jäänud. Südametunnistusi on see mitmeti selgu-
sele saatnud. Ja kus selleks ustavasti võideldi, nagu Liivi-
maal, sääl pole ka märatsejatel suurt õnne olnud.

6. Need valisivad oma sõjaväljaks enamasti Gestimaa. Sääl
sai a. 1859 Joh. Reinberg ehk Maltswet isefuguseks
prohvetiks. Tema keelas oma jüngritele sealha söömise, wiina-
joomise ja tubaka põletamise ära. Ka sakramenti pühitsevad
nad ise viisil. Ja ka imetegused arvas ta ennast teha võivat—
kuid liha ei tahtnud siin waimu sõna kuulda. Muidu välises
elus olivad ta jüngrid auusad ja laitmata. — Siis tulivad Pa-
ptistlased ja Irwingiaanlased oma ewangeliumiga.
Priiusulised, kes a. 1875 oma jutlustega Noarootsis
algavad, saavad wiimaks päris jampsijateks, kes silmnähtawalt
haiged on. Siingi võib üksi puhas sõna haigele hingele rohtu tuua.

7. Kui elu wägi on see ennast ka meie juures kõigipidi näi-
danud. See sõna on mõjunud, et ka koguduse usk ennast
on ilmutanud, mis armastusestege w. See on iseära-
nis awalikuks saanud wendade wastu, kes meie abi
tarwitawad. Nimelt on meie koguduse armastusele ennast
faks suurt wälja awanud: wäline ja sise mine mis-
sioon. 1846. aastast saadik toetab meie kirik Leipzigi missoni-
seltsi, et tema kindla püha kirja ja usutunnistuse põhja pääl sei-
sab. Selle seltsiga läheb meie armastus paganaille appi India-
ja ka Afrikamaal. Ka missionisaadikuid on meie ko-
dumaa wälja saatnud. Nii sai Hugo Hahn Hereero rahwa
apostlik ja Karl Hasfelblatt Bassuto Rahwite missonäriks
Aafrikas juba mõne aastakümne eest. Neile on veel uuemal
ajal teisi tunnistajaid järele läinud. Aga veel enam on meie

käest nõutud. Mitte üksi sõnaga, ka oma werega on meie kodumaa pojad jään surmawarjumaal pidanud tõendama, et nad oma Issandat armastavad. Missioonär D. Thal, Liivimaalt pärit, suri a. 1895 Aafrikas. Musta maailmajao hirmus kliima oli ta noore elu lõpetanud. Noored missioonärid Gwald Dwir, Soelehtme kibekonnast, ja Karl Segebrock, Kuramaalt pärit, hakkasid juulikuus 1895 Kilimandscharo mäe ligi töösse, mis rõõmsasti edenes. Säär on nad 8. oktobril 1896 metéliste neegrite käte all langenud. Veretunnistajakroon on nende pähe pandud pühas sõjas paganlike pimeduse vastu. Nende tunnistajate mälestus olgu meile püha!

Uga ka si f e m i n e m i s s i o n, halastuse töö koguduse enese keskel, on seft wõidust märku annud, mis meie kogudusele tõotatud. Nimetame wiimselt wäljalt üksi järgmised halastuse ajutused: a. 1859 asutati Peeterburi diakonias e h t õ b e d e m a j a, Tallinna ja Riia oma 1866. Tartu „Reichenberg-Mellini ajutus“ astus a. 1894 töösse. Nende „õed“ teewad nimelt kui haigetalitajad halastuse tööd. Waesid kurtummasid püüawad ristiniimeseks kaswata 6 kurtummade-kooli: Riias Saksa laste, Miitawis ja Wolmaris Läti laste jaoks; Wändras, ajutatud 1867, ja Saaremaal, asutatud 1893, Tallinna murde, ja Põlwes, asutatud 1897, Lõuna-Cesti murde laste jaoks. Dr. C. Waldhauer asutas 1872 Riias esimese pimedate-kooli. Ka neid waesid waesemate hulgas kaswatab nüüd kristlik armastus ristiniimesteks. Siin ja muudu tuhat korda weel on meiegi firik teoga näidanud, et ta selle Issanda siise usub, kes ütelnud: „ühe uue käsusõna annan mina teile, et teie üksteist peate armastama.“ Joh. 13, 34.

8. Uuem parem aeg tõi ka meie rahwa kirjandusele uut hoogu: Seda aitasid ette walmistada kolm Saare kirjaniku: P. G. von Frey (Uued waimulikud laulud, 1793), J. W. von Willmann († 1819—Jutud ja mõistatused 1804) ja Ludwig von Luce († 1842 — Saaremaa juturaamat 1807 ja 1812). Siis helistas uue aja siise Joh. Heinrich Rosenplänter († 1846), Pärnu õpetaja, oma kirjanduse aja kirjaga, mida ta 1813—1832 Pärnus wäljandis, kirjamehi enese ümber kogudes. Täiesti uue aja järgu Cesti kirjanduses algas siis endine Nigula, pärastine Üks õpetaja Otto Wilhelm Maasing, sündinud 1763, surinud 1832. Oma „Pühapäewa wahelugemistega“ (1818) sai tema tõsiselt rahwa kirjaniikuks ja oma

„Maarahwanädalalehaga“ Gesti ajakirjanduse rajajaks. Ra hulga waimulikka kirju kirjutas tema. Kuid need olivad, nagu ka juurem jagu teiste tema aja kirjameeeste töödest, mõistuse-usu mõju all. Siiski oli ka neil kirjadel oma tähtsus: nad aitasivad rahwateelt kirifuteeleks teha. — Niisama mõitles kui päris rahwakirjanik — liigjoomise wastu krahw Peter Mantouffel († 1842). Siis panivad Gesti keele harimisele kindla põhja alla R. Jählmann (sünd. 1798, surnud 1850) ja nimelt E d u a r d A h r e n s († 1863) ja F. W i e d e m a n n († 1887). Ahrensi täis keeleõpetus ilmus 1853 ja Wiedemanni oma 1875. Juba mõib Gesti kirjandus oma jalga dele astuda: F. R. K r e u z w a l d (sünd. 1803, surn. 1882) jatkab, mis R. Jählmann alganud. Ta awab Gestirahwa hinge, nimelt oma „K a l e w i p o j a“ lauludes a. 1861 ja oma „G e s t i r a h w a e n n e m u i s t s e t e s j u t t u d e s“, a. 1866. Tema saab Gesti rahwaliku tundmuse äratajaks. Ühtlasi on ka J. W. J a n n s e n (sünd. 1819, surnud 1890) juba tegevuses. Tema sai Gesti päris ajakirjanduse isaks. Rõigis oma kirjades tegi „isa Jannsen“ tööd rahu ja ristiusu waimus. Nii käis uus elu õhuke meie kirjandusest üle. See pidi meie rahwast tuimusest äratama, nii ka meie kirifule kasuks tulema. See ilmub juba sest, et ka päris waimulik kirjanodus kofuma hakkab. Peetri õpetaja R. M. H e n n i n g († 1856) astub oma kirjades hulgaga wälja, et D. W. M a s i n g i aja mõistuse-usku ära mõita, ja annab nimelt uskliku piibliloo 1821 koguduse kätte. R. J. M a s i n g loob a. 1842 Tallinnateelse, R. R ö r b e r a. 1845 Tartukeelse kooli-piibliloo. M a r t i n R ö r b e r seab a. 1864 Tallinnateelse ja E d. H a s s e l b l a t t Tartukeelse koolikatekismuse kofku. Niisama annab M. C h r i s t i a n i a. 1848 Tartukeelsele rahwale jälle uskliku lauluramaatu kätte. Uus Tallinnateelne lauluramaat ilmus Põltsamaa õpetaja R. M a u r a c h i päätoimetusel a. 1869 ja uuendatud kujul—tähtsamate Gesti luuletajate abil— a. 1899. Nii on ka meie waimulik kirjandus kindlale rajale saanud. Temagi seisab jälle üksi püha kirja ja kindla usutunnistuse põhjal ja aitab ses waimus kogudust kaswatada.

9. Selle kaswatuse töösse astub nüüd ka meie kodumaa rahwa-kool. Sest priiuse kuulutusega sünnib ka päris rahwakool ja hakkab uue jõuuga oma suurt haridusetööd. L i i w i rahwakoolile paneb põhja talurahwa seadus a. 1819. Selle kuulsad kooliparagrahwid (§ 516 ja 517) on pää-asjus kindralsuperdent R. G. S o n n t a g loonud. See kool pole nüüd enam „mõisakool“, waid „kogukonna“ ehk „wallakool“. Iga 500

meeSte hinge pääle peab üks wallakool tulema. Ka peab igas kihelkonnas üks kihelkonnakool olema. Tema pole enam leerikool ehk trahwikool, waid kõrgem haridusepait rahwa noorele soole. Siin peab nimelt ka pääle lugemise ja usuõpetuse kirjutama ja rehkendama õpetatama. Ka peab nüüd koolisundus maksma. Nende nõudmistega on R. G. Sonntag Liiri rahwakooli jaoks saanud. Küll ei taha need nõudmised kõhe täide minna. Rahwakool peab 1819—1840 nagu esimesi sammusid astuma. Mitmel pool peab koduõpetusega weel lepitama. Õpetajate kodukatsumised püüdwad seda elustada. Kuid enam peab sündima, peab priiks saanud rahwas ka waimu poolest priiks saama. Seda nõuawad nimelt Liiri kirikuõpetajad. Kuid kust peab jels rahwa koolmeistrid wõetama? Päda pärast saab Laiuse kihelkonnakool 1822. aastast saadik esimeseks „koolmeistritekooliks“. Siis saadawad õpetajad pea noore Lätlase J. Zimse Saksamaale, et ta täieks koolimeheks õpiks. Selle pääle ilmus a. 1840 uus kooliseadus ja sellega algab Liiri rahwakool oma teisi elujärku. Sellega astuwad korralitud koolikohtud töösse: „ülem maakoolikohus“ ja selle all neli „kreismaakoolikohut“. Esimeses on ka üks asjatundja koolinõuunit. Kreismaakoolikohtu liikmete hulgas on ka üks ilmalik ja waimulik koolirewident, kes koolisid peawad katsuma. See kooliseadus on meie rahwakooli oma jalule seadnud. Nimelt on tema ka kihelkonnakoolid, mida Sonntag nõudnud, tõesti elusse kutsunud. 1843. aasta ümber hakatakse neid ajutama. See kihelkonnakool on täiesti uus ajutus, millel minewase aastajaja „kõstrikooliga“ midagi tegemist ei ole. Ka on „koolmeistrite kool“, mille õpetaja F. Walter Wolmarisje asutanud, uue mõjuga oma tööd alganud. Ta on Walgas J. Zimse juhatusel all a. 1848 hüüritud korteris uue elujooksu sisse astunud. Seega on meie rahwakool täie jõuga oma suure ülesande kallale astunud (1851—1874). See juures aitas teda nimelt Karl Kristian Ulmann, kes 1844 Liiri esimeseks koolinõuunituks saanud. Tema „kooli juhatusel“ järele aastalt 1851 astub kohaline kooliwalitsus elusse, kus pääle firiku eestseisja, õpetaja, kihelkonnakoolmeistri ka talurahwa soost kihelkonna kooliwanem liikmeks on. Sellega hakkab rahwas ise koolist osa wõtma. Ka on Walga seminar a. 1853 oma majasse läinud, kus ta suureks hariduse hallikaks meie rahwale saab. Siis awatakse a. 1871 Läti ja 1873 Eesti külakoolmeistrite seminar. Ka kinnitab seadus a. 1871 koolmeistri päewaliku leiwagi; selle alam palk olgu 7

taakrit maad ehk 100 rubla raha! Veel annab siis ülemmaa-
koolikohus a. 1874 kõik kooliseadused ja oma „õpetuse-pla-
nid“ välja. Need rajavad koolitööle kindla tee ja kindla seis-
su. Sel põhjal on ta suure õnnistusega tegemuses kuni aastani 1887.

Ka Saaremaal saab rahwakool 1819. aastaga uue al-
guse. Tema üle walwab „Saaremaa ülemkiriku-eesti-
seisja-amet.“ Kuid nii ei jõudnud ta kosuda kui Suuremaa
kool. Saaremaal oli oma isevalitsus. Viimaa uued koolisea-
dused pääle 1840. aasta ei ulatanud mitte siia. Kuni 1860.
aastani õpetati jääl külakoolides näituseks üksi lugemist ja ka-
tekismuse jõnu. Üksi kihelkonnakool õpetas ka kirjutamist ja
rekendamist. Siis aga tõi ka Saare koolile uut elu uuelu
kosumine, mida K. E. Hesse äratas. See hakkab nimelt wilja
kandma, kui Saaremaa rüütliid a. 1871 Kaarma kiriku juure
„Saaremaa koolmeistrite-seminari“ asutasiwad. Mõtte ärataja,
seesugust kooli asutada, on Jaani õpetaja Dr. J. K. Temler,
selle teoks tegija selleaegne Kaarma õpetaja, pärastine Karsti
praost J. Girgensohn.

Ka Gestimaal on 1837. aastani hää arw wallako-
lised olemas, nende kõrwas ka „trahwikoolid“, kuhu
lapsed kogutakse, kes hooletusesse jäetud. Siis annab koolile
uue kindluse talurahwa seadus a. 1856. Selle järele hakkab
„ülemkoolikomisjon“ rahwakooli üle walwama, mille
all kohaline koolikomisjon seisab. Ka asutatakse kaks kool-
meistrite seminari: üks Kuudale Gestlastele, teine Noa-
rootsi Rootslastele, juba a. 1854. Uut hoogu rahwakoolile tõi
siis „Gestimaa koolide regulatiw“, mille kindralsu-
perdent W. Schulz lõi ja mis a. 1875 seaduseks sai. Et see
kohane olnud, näitawad juba järgmised aastad. Gestimaa rah-
wakool kosus kaunisti. Selle eest tuli aga nimelt tänada W.
Schulzi, Gestimaa kiriku ja kooli wäsimata eesti-
kohtjat.

Selle põhja pääl tegi meie rahwakool kiriku juhatusel all
tööd kuni a. 1887. Siis tõi keiserlik käskkiri nimetatud aasta
17. mailuu päewast juure koolimuutuse. Müüd sai ta otseteel
riigivalitsuse hooletandmise alla. Rahwateele asemel sai riig-
gikeel õpeteleks. Üksi usuõpetus jäi rahwateelde ja kiriku üle-
walwamise alla. Suur ja järjerikas muutus! Ta sünnib otse
200. aastat pääle selle, kui meie rahwakool Rootsi walitsuse
ajal oma ametliku alguse saanud — ja seegi sündinud meie
kiriku äratusel.

10. Ühes meie kiriku elu kosumisega on ka rahwa wäline
elu üsna uuele järjele saanud. Priiiks saanud talupoeg oli „prii-

kontrahiga", mida ta oma isandaga teha võis, ommeti raske teoorjuse alla jäänud. Siin pakkus talle uut warju „Liivi talurahwa seadus“ a. 1849 ja Gestima oma a. 1856. Gimeje päälooja oli wabameelne Läti paron Hamilkar Fölter ja hm olnud. Selle seaduse järele võis teotegija rentnikuks, rentnik pärisomanikuks saada. Ja ta sai ka. Puudused, mis nüüdi weel ilmunud, kaotas Liivi talurahwa seadus aastalt 1860. See kinnitas nimelt neile kohase kahjutasumise, kes ommeti oma kodukohakesest pidiwad lahkuma. Siis ilmutati a. 1866 uus „kogukonna seadus“. See teeb talupoja täiesti ta endise isanda eesikostmise alt wabaks. Nüüd on tal oma politsei, oma „wallawalitjus“, kus ta oma wallawanemate ja nõuumeestega ise oma majapidamise üle walitseb. Nimetame ka siin kohal weel, et a. 1870 uus kirikukonwendi-seadus ilmus. Selle järele wõtawad ka talurahwa saadikud oma kiriku- ja kihelkonna-konwentidest täie hääledigusega osa.

11. Selle kõige järele peame küll töeks wõtma: Meie talurahwas on täiealijeks tunnistatud, et ta ise oma kirikliku ja kodanliku elu üle walitseks. Suured kodumaa küsimused, mis 1765. aastaga alanud, millede wastamiseks ka meie kirik ise mõnda waewa näinud, on jõudu mööda ära wastatud. Päälegi on kõige uuem aeg meile ootamata kingituse toonud. Meie teame ju, kuis enam kui sidemed, mis meid ajaliku elu poolest on sidunud, see meid on kurwastanud, et meie usuwabadust, mille eest meie wanemad wõidelnud, mitte omaks nimetada ei tohtinud. Nüüd on aga sellele murele lõpu teinud wabadusekäst keisri järjelt. Meie helde riigiisa, keiser Nikolai II. on 17. aprillil 1905 hääks arwanud käskida: õigeusust wäljaastumist eitule enam karistada ja ei pea see jäält wäljaastujale mingisugusid kitsendusi kaasa tooma. Iga täiealine wõib ennast selle usupetuse poole tunnistada, mida ta ise enesele walinud. Seda usujalliwuse käsku on siis weel manigest 17. oktobrif. p. 1905, mis Wenemaale põhjusseaduse tõi, lähemalt seletanud ja laiendanud. Mis meie wanemad palwe ja filmaweega oodanud, on meile üle õõ sülle langenud. Mis wõiksime siis küll muud teha, kui Jumalat selle eest südamest seega tänada, et eluga näitame, et selle wabadase wäart oleme.

Mõnda on kõigist puudustest hoolimata, millede all kannatame, meie kiriku, koguduse ja rahwa elu suurte sammudega edenenud. Siingi on jõutud toorusest haridusele, pimedusest

walguse poole. Kosuwast kirikust on ta meie kodumaa muud hariduse wäed: rahwakool, rahwakirjandus ja maaseadus — mõnda elustust ja äratust saanud. Meie Ewangeliumi-Lutheruse kirik on siin walguse hallikaks saanud, mis meie tervele kodumaale on paistnud. Ja ta wõis seda olla, sest usupuhastu-
tuje päewadest saadik on Baltimaa kilp ja päite, tepp ja talju-
puhas ewangelium.

Am

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

